

T.C
NECMEDDİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN
MÂRİFETNÂME'SİNDE NEFS VE MERHALELERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

BEKİR BELADA

KONYA - 2015

T.C
NECMEDDİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN
MÂRİFETNÂME'SİNDE NEFS VE MERHALELERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN:
PROF. DR. DİLAVER GÜRER

HAZIRLAYAN:
BEKİR BELADA

KONYA - 2015

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir BELADA		
	Numarası	088106061008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tasavvuf		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Bekir BELADA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir BELADA
	Numarası	088106061008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tasavvuf
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver GÜNER
	Tezin Adı	Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma .../.../... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Dilaver GÜNER	
2	Yrd. Doç. Dr.	Aytelın SENZEBELİ	
3			

ÖZET

Kur'an-ı Kerim'de üç yüze yakın yerde geçen nefis kelimesi, insan hayatında bir iksir olup onun vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle nefis, "ben kimim?" sorusuna cevap arayan insanlarca ve özellikle filozoflar, kelimciler ve mutasavvıflarca hep merak edilmiş ve zihinleri meşgul etmiştir.

Kimi zaman ruhla aynı anlamda kullanılan, kimi zaman farklı manalarda kullanılan nefis kelimesi, aynı zamanda bir mutasavvıf olan Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından da irdelenerek okuyucuların bilgisine sunulmuştur.

Hazırlanmış olan bu tez bir giriş, iki ana bölüm ve bir sonuç bölümünden meydana gelmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatından kesitler sunulmuştur. Bu bölümde yaşadığı dönemdeki sosyal dokudan başlayarak ailesi, kişiliği, hocaları, eğitimi ve eserleriyle ilgili bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde "nefis" denilen cevher, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde hangi anlamlarda kullanılmış, ayetler ve hadislerden örnekler verilerek izah edilmiştir. Yine aynı bölümde tasavvuf literatüründe ki nefsin, mutasavvıflarca nasıl algılandığı, filozofların düşüncelerinden esinlenen bu mutasavvıfların, nefse nasıl bir mana verdikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise asıl konu olan, "Mârifetnâme'de Nefis ve Merhaleleri" işlenmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yedi merhaleye ayırmış olduğu nefsin halleri, yine onun görüş ve düşünceleri istikâmetinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sonuç itibariyle görülmüştür ki; Erzurumlu İbrahim Hakkı yaşamış olduğu döneme kadar süre gelen mutasavvıfların nefis hakkındaki görüşlerini, revize edip yenileyerek gelecek kuşaklara aktarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, Nefis, Nefis Merhaleleri.

ABSTRACT

The term "soul", which is used in the Holy Qur'an about three hundred times, is an important part of the human life and an indispensable elixir in its life. In this reason, the word "soul" has always been wondered by humans particularly philosophers and Sufis who try to find out answer to the question: "Who am I?"

Every now and again, the word "soul" that is used in its own meaning and sometimes which is used in different meaning, then at the same time has been presented by the Sufi Erzurumlu İbrahim Hakkı to his readers.

This study consists of one introduction, two main sections and one conclusion.

The part of İbrahim Hakkı's life is presented in the introduction section. In this section, information about social environment in his century, his family and his teachers as well as his personality, his education and his works have been illustrated.

In the first section, the word "soul" is explained with some samples from the Qur'an and Hadith with their meanings. Nevertheless, it is also in the same section, the term "soul" is tried to be explained how is it sensed by Sufis who was effected by philosophers in mysticism literature.

Therefore in the second section, "Soul in Mârifetname and its Chapters" that main topic is processed. The situation of nefis which has been divided to seven parts by Erzurumlu İbrahim Hakkı also has examined as a detail with his direction and his opinion.

As a result, Erzurumlu İbrahim Hakkı transferred to future generations by redesigning opinions of Sufis about soul in all his life.

Key words: Mysticism, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetname, Soul, Part of Soul.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vi

GİRİŞ

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAYATI VE ESERLERİ

1. YAŞADIĞI DÖNEMDE ANADOLU.....	1
2. İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ	3
2.1. Hayatı	3
2.2. Kişiliği	12
2.3. Eserleri	20
2.3.1 Ana Eserleri	25
2.3.1.1. Divan (İlâhinâme)	25
2.3.1.2. Mârifetnâme (1757).....	27
2.3.1.3. İrfâniye (1761)	27
2.3.1.4. İnsaniye (1763)	28
2.3.1.5. Mecmuatü'l-meânî (1765)	30
2.3.2. Evlat Eserler	31
2.3.2.1 Tuhfetü'l-kiram (1766)	31
2.3.2.2. Nuhbetü'l-kelam (1768).....	31
2.3.2.3. Meşariku'l-yûh (1771)	31
2.3.2.4. Sefine-i Nûh (1773)	32
2.3.2.5. Kenzü'l-fütûh (1774)	32
2.3.2.6. Definetü'r-Rûh (1775)	33
2.3.2.7. Ruhû's-Şürûh (1776)	34
2.3.2.8. Ülfetü'l-en'âm (1776)	34
2.3.2.9. Urvetü'l-İslâm (1777)	35
2.3.2.10. Hey'etü'l-İslâm (1777).....	35
3. MÂRİFETNÂME	36
3.1. Mârifetnâme'nin takdimi	36
3.2. Mârifetnâme'nin konusu	38
3.3. Mârifetnâme'nin kaynakları	42
3.4. Mârifetnâme'nin nüshaları.....	43

BİRİNCİ BÖLÜM

NEFİS KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

1. NEFSİN LUGAT MANASI.....	46
2. NEFSİN TERİM MANASI.....	49
3. KUR'AN-I KERİM'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ..	58
3.1. Kur'an-ı Kerim'de Nefs Kavramı.....	58
3.1.1. Nefsin Allah hakkında kullanılması.....	59
3.1.2. Nefsin diğer ilahlar hakkında kullanılması.....	60
3.1.3. Nefsin "ruh" anlamında kullanılması.....	60
3.1.4. Nefsin "kalp, gönül, iç dünya, vb." anlamlarda kullanılması.....	62
3.1.5. Nefsin "insan bedeni" anlamında kullanılması.....	62
3.1.6. Nefsin "bedenle birlikte ruh" anlamında kullanılması.....	63
3.1.7. Nefsin "kötülüğü emredici" anlamında kullanılması.....	64

3.1.8. Nefs'in "cins, tür" anlamında kullanılması.....	65
4. HADİS-İ ŞERİFLER'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ.....	66
5. TASAVVUF LİTERATÜRÜNDE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ.....	70

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME'SİNDE NEFİS VE MERHALELERİ

1. NEFS ve KUVVETLERİNİN TESİRİ	81
1.1. Tabîi Nefs	83
1.2. Nebâtî Nefs.....	85
1.3. Hayvanî Nefs	87
1.4. İnsânî Nefs.....	89
2. MÂRİFETNÂME'DE NEFİS VE MERHALELERİ	92
2.1. Nefs-i Emmâre	95
2.2. Nefs-i Levvâme	108
2.3. Nefs-i Mülhime	117
2.4. Nefs-i Mutmainne.....	125
2.5. Nefs-i Râziye	131
2.6. Nefs-i Marziyye	136
2.7. Nefs-i Kâmile.....	140
SONUÇ.....	145
KAYNAKÇA.....	149

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c	: Celle Celâlûhu
çev.	: Çeviren
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
M.	: Milâdî
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	: Sayfalar arası
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Terc.	: Tercüme Eden
v.	: Vefatı
vs.	: Ve saire
vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Kâinatı yoktan vareden Yüce Allah, kâinatın objesi olan varlıkları farklı zamanda ve farklı niteliklerde yaratmıştır. Bu varlıklar insan, melek, cin, hayvan, bitki ve diğerleridir. Hepsinin yaratılış gayesi aynı olmakla beraber yaratıldıkları cevher (öz) birbirinden farklıdır. Bunlar içerisinde insan halifelğe layık görülmüş ve en üstün olabilme vasfını kazanmıştır. Diğer taraftan melekler, bitkiler ve hayvanlar imtihana tâbi tutulmamış; insan ve cinler ise imtihana tâbi tutularak, Allah'ın lütfettiği akıl sayesinde özgür iradeleriyle hareket etme yetisine sahip olmuşlardır. Cin tayfasından İblis, insanın yaratılış aşamasındaki kibriyle, Allah tarafından lânetlenerek kendi sonunu hazırlamış ve cehennemliklerden olmuştur. İnsanoğlunun âkıbeti ise dünyada vermiş olduğu imtihan sonucuna bağlanmıştır.

Bu imtihanın bir parçası olarak Allah, insana nefis vermiş ve insanın bununla mücadele etmesini istemiştir. Buna ilaveten şeytan, insanların doğru yoluna oturmak için Allah'tan müsaade istemiş, Allah'ta şeytana insan üzerinde hâkim olabilme gücü vermiştir. Böylece insan bu dünyada, bir taraftan nefsiyle mücadele ederken diğer taraftan da şeytanla mücadele etmek zorundadır. Sonuçta nefisini ıslah eden felah bulurken nefisine tutsak olup, şeytana uyan helak olacaktır.

İnsanın yaratılışıyla başlayan nefis mücadelesi her zaman devam etmiştir. Bu süreçte insan kimi zaman galip, kimi zamanda mağlup olmuştur. Böylece nefis insanların âkıbetinin belirleyicisi olmuştur. Allah'ın elçileri Peygamberler, insanların nefislerinin ıslahı için çabalarken, onların mirasçıları olan âlimlerde aynı yolu takip etmişlerdir. Başta yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim olmak üzere diğer kutsal kitaplarda da ifadesini bulan nefisle mücadele, daha sonraki dönemlerde İslam'ın temel eserleri olan, insanlara yol gösteren, rehber olan kitapların konusu haline gelmiştir. Bunların başında da tasavvuf kitapları gelmektedir. Tasavvufun başladığı ilk dönemlerde ve devam eden yüzyıllarda nefis kavramı daima işlenmiştir. Bu halka içerisinde ilmiyle âmil olmuş, yaşantısıyla emsâl olmuş 18. yüzyıl mutasavvıflarından Erzurumlu İbrahim Hakkı'da ansiklopedik eseri *Mârifetnâme*'de nefis konusuna genişçe yer vermiştir.

Biz de bu çalışmamızda nefisle mücadelenin insan hayatının her karesinde olması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak bu değerli zâtın eserini inceleyerek, bize hangi mirasları bırakmış görmek istedik. Okuduğumuz eserde ve araştırdığımız

kaynaklarda *Mârifetnâme* 'nin ahlâk, kelâm ve fıkıh gibi ilimlerle aritmetik, geometri, astronomi, fizyoloji ve psikoloji gibi disiplinlere dair dönemindeki bilgi ve kültürü kuşatan ansiklopedik nitelikte bir eser olduğunu müşâhede ettik. Eserin bilhassa tasavvufi-ahlâkî bölümlerindeki ifade ve üslûp özelliği İbrahim Hakkı'nın samimi dindarlığını ve tasavvufi ilkelere gönülden bağlılığını yansıtmaktadır. Bu samimiyetinden fıskıran pınardan bir yudum da biz içmek için Mâ'rifetnâme'sinde nefis ve merhalelerini teferruatlı bir şekilde inceledik. Böylece bir taraftan öğrenirken diğer taraftan da İbrahim Hakkı'nın yıllar geçse de eserinin yıllanmadığını ve nice nesillerin onun eserinden istifade ettiğini ve edeceğini gördük.

Bu çalışmamız giriş, iki ana bölüm, ara bölümler ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kısaca hayatından bahsettik. Bu bölümde İbrahim Hakkı'nın ailesinden, hocalarından, özellikle ilimle iştigali, ilim tahsilindeki çeşitliliği ve Mâ'rifetnâme'sinden söz ettik.

Birinci bölümde nefis kavramının semantik tahlilinden bahsederek nefis kelimesinin ıstılah ve terim manalarını izah ettik. Kur'an-ı Kerim'de nefis kavramı nasıl kullanılmaktadır? Nefisle ilgili hangi hususlara dikkat çekilmektedir? Bunlar üzerinde durup, Hadis-i Şeriflerde Hz. Peygamber (s.a.v) nefisle ilgili neler söylemiştir bunları açıkladık. Diğer taraftan bu bölümde, tasavvuf erbaplarınca nefsin nasıl algılandığını, klasik tasavvuf kitaplarında nefisle ilgili neler yazıldığını, örnekler vererek sunmaya çalıştık.

Tezimizin asıl konusu olan ikinci bölümde ise İbrahim Hakkı'nın Mâ'rifetname'sinde nefis kavramı, nefsin kuvvetleri ve nefsin merhaleleri nasıl anlatılmış bu hususları, diğer kaynaklardan da istifâde ederek incelemeye çalıştık. Sonuç bölümünde ise bir değerlendirme yaparak tezimizi tamamlamış olduk.

Bu çalışmamı hazırlarken, değerli fikirleriyle bana yol gösteren, kıymetli hocam Prof. Dr. Dilaver Gürer Bey'e, maddî ve manevî desteğini benden hiçbir zaman eksik etmeyen ve bu çalışmamda beni gayretlendiren eşim Esra'ya çok teşekkür ediyorum. Gayret bizden tevfiğ Allah'tandır.

Bekir BELADA

Sainte Sigolène / FRANSA - 2015

I. BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

A. YAŞADIĞI DÖNEMDE ANADOLU

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Osmanlı Devleti'nin “gerileme dönemi” diye adlandırılan ve 18. yüzyıla tekabül eden zaman diliminde yaşamıştır. Bu dönem Osmanlı için birçok alanda sıkıntıların hâkim olduğu bir dönemdi. Çünkü devlet, uzun süren savaşlardan hem maddi hem de mânevi kayıplarla çıkmıştı. Elden giden kıta ve ülkelerin dışında memleket siyasi, idari, mali ve askeri açıdan çaresiz bir hale gelmiş, düzen bozulmuş, asayiş yok olmuştu. Osmanlı devleti bu hal içinde iken, 18.yüzyıl Avrupa devletleri için eğitim, bilim, kültür ve devrim tarihinde en büyük gelişmenin olduğu ve atılımların gerçekleştiği çağdı.¹

Osmanlı devletinde bir taraftan gerileme döneminin sıkıntıları yaşanırken diğer taraftan da Avrupa'nın bilim, teknik ve askerliğine karşı eğilim ve ilgide başlamıştı.² Yaşanılan bu sıkıntılardan kurtulabilmek için yenilikler yapılmalıydı. Bu düşünce doğrultusunda birçok alanda reformlara girişildi. İbrahim Müteferrika³, yazının yeniden keşfi demek olan matbaayı, Osmanlı dünyasına bu dönemde kazandırmıştı. Ülke, ilk matbaa ve kâğıt fabrikasıyla Lale Devrin de tanışmış, sonra Patrona Halil ayaklanmasına, çeşitli savaşların kaybedilmesine, bunların ağır sonuçları olan toprak kayıplarına, Rumeli ayaklanmalarına, süregelen idari bozukluklara sahne olmuştu.⁴ Osmanlı'da farklı süreç halinde yaşanan bu döneme “Lale Devri” adı verilmiştir. Lale devri, 1718'de Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı ile başlamış ve 1730'da patrona Halil isyanıyla sona ermişti. Bu dönemde her türlü kültür faaliyetleri artmış, matbaa tam olarak hizmete girmiş, eğlenceye olan merak da artmıştı.⁵

Dünya tarihi açısından ise bu yüzyıl, insanlığın eğitim, bilim, kültür ve devrim tarihinde en büyük gelişme ve atılımlara giriştiği çağdır. Avrupa, sahasını ve üretim imkânlarını oldukça genişletmiş, kültür birliğinin şuuruna varmış, skolastik zihniyetin

¹ İnan, M. Rauf, “Mârifetnâme”, 192. *Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası İstanbul, 1974, s. 38.

² İnan, a.g.m., s. 38.

³ Osmanlı devletinde 18. yüzyılın en önemli ismi hiç şüphesiz ki İbrahim Müteferrika'dır (ö.1747). O, matbaanın kuruluşuna öncü olmuş ve 1727-1735 ile 1737-1740 yılları arasında dinî kitaplar dışında, tarih, coğrafya ve lügat kitaplarını bu matbaada basmıştır.

⁴ İbrahimhakkıoğlu, Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, Ankara, 2001, s. 26.

⁵ Akgündüz, Ahmet - Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osav Yay., İstanbul, 1999, s. 209.

dar ve katı çemberini kırarak kendisi için yeni bir hayat tarzını, yeni bir hayat felsefesini ortaya koyabilmiştir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu 1699 Karlofça Anlaşması'nı takiben Avrupa'dan dönüşe başlamasıyla birlikte, Batı dünyasının bugün bile etkileri sürmekte olan bilim, teknik ve askerliğine karşı artık ilgi duymaya başlamıştı.⁷

On altıncı yüzyılda Avrupa'daki bilimsel faaliyet Osmanlı İmparatorluğundaki ile karşılaştırıldığı zaman bilimsel açıdan çok belirgin bir farklılık göze çarpmaz. Ancak bilindiği gibi, Avrupa'da yapılan bilimsel çalışmalarda reform hareketleri on ikinci yüzyıldan başlayarak kendini yenilemiş, İslam dünyasındaki belli başlı bilimsel eserlerin çevrilmesi ile belli bir temel oluşturulmuştu. Bir taraftan bilimsel temel oluşturulurken, diğer taraftan eğitim ve öğretim kurumlarındaki yapılanmalar bilimin sağlam temellere dayandırılmak suretiyle gelişim sürecinin sürekliliği sağlanacak şekilde bir düzen kurulmuştu. Hâlbuki Osmanlılarda İslam Dünyasından intikal eden bilgilerin kullanımı aralıksız sürmüştü; bir başka ifade ile, aslında Osmanlı İmparatorluğundaki bilimsel çalışmalar İslam dünyasındakilerin bir devamı niteliğindedir. Ancak, batıda yapılan atılım niteliğinde bir harekete Osmanlılarda rastlanmamaktadır. Bundan dolayıdır ki on yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında bilimsel açıdan önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır ve bu farklılık on sekizinci yüzyılda daha da fark edilir hale gelmiştir.⁸

Kaynaklar, aydınlanma çağında bizim nerede, Avrupa'nın nerede olduğunu belirtmek için şu klasik örneği verirler. Padişah III. Mustafa (1717-1774), Büyük Friedrich'ten⁹ elçisi Mehmet Resmi Efendi aracılığı ile üç müneccim (yıldızlarla fal bakan) göndermesini istemişti. O da üç müneccim yerine; "Tarih okumak ve eski tecrübelerden yararlanmak, iyi bir orduya sahip olmak ve barış zamanında orduyu savaş zamanındaki gibi talim ettirip yetiştirmek, hazineyi dolu tutmak" öğütlerini göndermişti.¹⁰ Bu kadar basit bir olay bile, bir zamanlar dünyaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğunun ne hale geldiğini gözler önüne sermekteydi. Osmanlı'nın bu hale gelmesinde dış mihrakların etkisinin olduğunu unutmamak gerekmektedir. Devlet büyüklerindeki karakter zaafiyetlerinden istifade ederek bu karışıklıkları körükleyen Doğu ve Batı menşeli dış güçler, Osmanlı'nın kendi derdine düşmesini fırsat bilerek sınır

⁶ Bingöl, Abdulkuddüs, "Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Kırıkkale, 1993, sayı: 9, s. 14.

⁷ İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 26.

⁸ Esin, Kahya, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1999, Cilt: XL, Sayı:1, ss. 371-372.

⁹ Friedrich, 1740-1786 yılları arasındaki Prusya hükümdarıdır. Askeri alandaki başarıları ve ülkesinin kalkınması yolundaki çabalarından dolayı Büyük Friedrich (Friedrich der Grobe) adıyla anılır.

¹⁰ İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 27.

ihlalleri ve alenî saldırılarla kendi derdi ile meşgul devletin başına yeni gaileler açmaya başladılar. Bunlar olurken, bir zamanlar kendi devletini kendi koruyarak geliştiren asil insanların torunları sızlanma, şikâyet ve acılara tahammülden başka bir şey yapamadılar.¹¹

Kendilerini, devletin dertlerine çare bulmakla mükellef addeden dinî, ilmî, idarî, askerî, ticarî, içtimaî merciler çarenin sadece kendi değerlerinde olduğunu düşündüklerinden, birbirleri ile müşterek hareket etme cihetine gitmediler. Onun için âlimler ilimle, devlet ricali siyasetle, din adamları içtihatla, askerî erkan hareketle, ticarî, içtimaî unsurlar çeşitli faaliyetlerle devletin dertlerine çare bulmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar.¹²

İbrahim Hakkı'nın yaşadığı bu döneme beş padişah hükmetmişti. Bunlar padişahlık yaptığı yıllarla beraber şu kimselerdi: III. Ahmet (1703–1730), I. Mahmut (1730–1754), III. Osman (1754–1757), III. Mustafa (1757–1774), I. Abdülhamit (1774–1789)¹³

18. yüzyılda topluma yön veren ve toplumu etkileyen şahsiyetler olarak da şu isimleri zikredebiliriz: Katip Çelebi (1608-1657), Evliya Çelebi (1611-1681), İbrahim Müteferrika (1674-1745), Şair Nedim (1681-1730), Nâbi (1642-1712), Tarihçi Nâim (1652-1715), Koca Ragıp Paşa (1698-1762)¹⁴. Bu dönemin önde gelen sûfi şahsiyetleri arasında ise şu isimler vardır: İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1752), Mevlevî postnişîni Enis Recep Dede (v.1145/1732), Gülşenî tarikatından Hasan Sezaî (v.1151/1738), Bayramî şeyhi, Lâlîzâde Abdülbâki Efendi (v.1159/1746), Nakşîbendi meşâyihinden Mehmed Emin Tokadî (v.1158/1745), Halvetî meşâyihinden Estrar Dede (v.1211/1796), Cerrahî mahlaslı Halvetî şeyhi Abdurrahman Hilmi (v.1153/1740) ve Abdullah Salahî Uşşâkî (v.1197/1782).¹⁵

2. İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

XVIII. yüzyılın mutasavvıf, şâir ve âlim şahsiyetlerinden İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* de bizzat belirttiğine göre 2 Muharrem 1115 (18 Mayıs 1703) cuma günü,

¹¹ Yaşar, Selâhaddin, *Mârifetnâme Müellifi Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 66.

¹² Yaşar, a.g.e., ss. 111-112.

¹³ İnan, a.g. m., s. 38.

¹⁴ İnan, a.g.m., s. 38.

¹⁵ Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* [18.Yüzyıl], İnsan Yay., İstanbul, 2003, s. 723.

Erzurum'a bağı Hasankale (Kal'a-yı Ahsen)'nde dünyaya gelmiştir. Doğumunu İbrahim Hakkı Marifetnâme de şöyle anlatır: "Ey Aziz! Malum olsun ki, çünkü Derviş (Osman) Efendi umurunda mütehayyır ve mağmum kalmıştır. Tarih-i hicret bin yüz on beşinci seneye baliğ olmuştur. Pes ol muharrem'in iptida Cuma gecesi tedbir-i umuru için sıdk ile istihare kılmıştır. Rüyasında terk-i dünya ve taleb-i Mevlâ ile memur olmuştur. Uyandıktan seyahat ve mürşid-i kâmil bulmak arzusıyla dolmuştur. Ol sabah yevm-i Cuma (18 Mayıs 1703) Zühre saatinde tulû'u-şemsle beraber anın bir oğlu dünyaya gelmiştir. İsm ü resmi İbrahim Hakkı olmuştur. Can u cismi aşk ü şevkle dolmuştur. Kûdurat-ı cismâniyeden ve Arafât-ı rûhaniyeden inayet-i Hak'la selamet bulmuştur".¹⁶

"Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr,
Kal'a-i ahsen'den İbrahim Hakkı doğdu zâr."¹⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın şeceresi, onun soyunu baba tarafından, 11. yüzyılın akıncı Türklerine kadar çıkartmaktadır. İbrahim Hakkı'nın ataları önce bilgin ve din adamı olarak Bağdat sultanlarının hizmetine girerler. Daha sonra, Moğol istilasından sonra Fırat bölgesine göç ederler. Bir müddet sonra da Erzurum'un Hasankale'sine yerleşirler.¹⁸

Birincisi Seyyit Dede Mahmut'un isteği üzerine 1038/1626'da, ikincisi 1040/1630'da kâleme alınmış olan ve Revnakoğlu'nun, Erzurum Halkevleri Kültür Dergisi'nde yayınladığı şecerelere¹⁹ göre İbrahim Hakkı'nın soyu Anne tarafından Hz. Peygambere kadar çıkmaktadır.²⁰ Şecere kaleme alınırken, doğruluğunu kanıtlamak için müftü, müderris gibi aileyi tanıyan, hatırı sayılır inançlı kimselerin şahitliklerine müracaat edilmiş ve bu husustaki ciddiyeti göstermek için şu hadis şecerinin sonuna eklenmiştir. "Benimle ve ailemle herhangi bir bağı olmadığı halde, kendisini benim

¹⁶ İbrahim Hakkı, Erzurumlu, *Mârifetnâme*, Neşreden: Kırîmî, Yusuf Ziya, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1330, s. 514.

¹⁷ *Mârifetnâme*, s. 514. Ayrıca Bkz. İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tadil Matbaası, İstanbul, 1973, s. 11.

¹⁸ Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı (Düşünce Eserleri Dizisi)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997, s. 19.

¹⁹ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ana tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bağlandığına dair iki adet belge vardır. Bunlardan birincisi H. 1038'de yazılan Kındığılı Seyyid Dede Mahmud'un soy köküne ait eski bir şecere sureti, ikincisi ise "Tambul" adlı tomar halindeki el yazması bir defterdir. Geniş bilgi için bkz. Kazar, Mehmet, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği, ve Eserleri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2001, sayı:16, s. 334.

²⁰ İbrahim Hakkı'nın anne ve babası tarafından şeceresi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Revnakoğlu, Cemalettin Server, "Erzurum'un büyük fikir ve ilim adamlarından İbrahim Hakkı'nın Soy Kökü ve Ana Tarafı", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yay., Ankara, 2003, ss. 155-168.

ailem ve soyumdan göstermek için, onların arasına girmek isteyenlere Allah lanet etsin."²¹

İbrahim hakkı anne ve babasıyla ilgili bilgileri bizzat kendisi vermekte ve şöyle demektedir: "Erzurum'un doğu tarafından altı saat mesafede, Hasankale ahâlisinden Tursun Muhammed oğlu Molla Bekir demekle ulu ceddimizin 1081/1670 tarihinde bir oğlu dünyaya gelip Osman adı verilmiştir. Ol Mahdum Çelebi yirmi yaşına kadar Hasankale'sinde, Karşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den ders okumuştur. Doğuştan güzel ahlak sahibi olmakla Derviş Efendi namıyla şöhret bulmuştur. Daha sonra validesi hasta düşüp ölmüştür. Pederi onu evlendirmiş kalenin yakınlarında Kındığı nam karyede sâdât-ı kiramdan şeyh oğlu merhum Dede Mahmut'un kızını almıştır. Ol Hanife Hatun bizim müşfik vâlidemiz olmuştur."²²

İbrahim Hakkı'nın babasıyla ilgili olarak *Mârifetnâme*'de yazdıklarına göre, Osman Efendi 1081/1670'de doğdu. Yirmi yaşına kadar Karşeyhoğlu İbrahim Efendi'den İslami ilimleri öğrendi. Kanaatimizce oğlu gibi Osman Efendi'de tasavvufi bir ortam içinde hayat sürüyordu. Çünkü otuz yaşında iken bir endişenin verdiği psikolojik etki altında tasavvufi hayatın içine dalmış ve ölünceye kadar bu devam etmiştir. Osman Efendi bu psikolojik sıkıntıdan kurtulmak için ilk önce kamil bir mürşit aramaya başladı. Bu arzuyla seyahatler yaptı. Sonunda hacca giderken Aydınlar (Tillo)²³ bucağında meşhur İsmail Fakîrullah'a rastladı. Hacdan vazgeçerek onun yanında kaldı. Fakîrullah'la beraber kaldığı müddetçe vücudunda daha önceden mevcut ateşin yok olduğunu, onu gördükçe ona karşı eğiliminin arttığı görülüyor, böylece de kalbini sıkan büyük sıkıntıdan kurtulduğunu hissediyordu.²⁴

Mârifetnâme'de İbrahim Hakkı babasının hayatını şöyle hikâye eder: "Babam 1081/1670'de Hasankale'de doğdu. Otuz yıllık bir ilim hayatından sonra "Çelebi Efendi" oldu. Hicri 1110/1698 de soğuk ateşle yanmaya başlamıştır. Hicri 1115'de bu dünyadan, zevkenden kopmuş ve bir kâmil mürşit bulmak arzusıyla seyahate çıkmıştır. Siirt'e iki saatlik uzaklıkta Aydınlar²⁵(Tillo) Bucağında Fakîrullah'ı bulmuş, ölümüne kadar onun yanında, on yıl sakince bir hayat yaşamıştır. Bu şeyhin yardımıyla velî derecesine yükselmiştir. Mezarların içinde geçenleri bilmekten zevk duymuş, karşısına gelen insanların kalplerinden geçenlerin kendi kalbine aksetmesinden haz almış ve vahşi

²¹ Altıntaş, a.g.e., s. 19.

²² *Mârifetnâme*, s. 514.

²³ Tillo; Süryanicede yüksek ruhlar, Arapça da ise yüksek tepeler anlamına gelmektedir.

²⁴ *Mârifetnâme*, s. 513.

²⁵ Osmanlı Devleti, kitlelerin ruhunu yüce din duygularıyla, aklını ise pozitif ilimle aydınlatan bu velilere atfen o karyenin adını "Aydınlar" koydu ve ilçe merkezi yaptı. İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., s. 36.

hayvanlar ve kuşlarla anlaşmış ve elli iki yıl bu fani dünyadan her türlü muradını almıştır. Fakat kemale varmanın son basamağı olan Allah'a kavuşma mertebesini bulamamıştır. Bu isteğine ancak ölümünden sonra kavuşmuştur.²⁶

Babasının ölümünü İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'de bizlere şöyle aktarır: "1132 Recep ayı (Mayıs 1720), benim ol yâr-i gârim, peder ve mâderim ve gangüsârım ve hücredaşım ve gurbet yoldaşım Derviş Osman Efendi, cuma gecesi sabaha yakın, dünyadan âhirete intikal etmiştir."²⁷ Pek yaşlı sayılmayacak bir çağda, elli yaşında ahirete göçen Derviş Osman²⁸ Efendi'nin mezarı oğlunun beş buçuk metre kuzeyindedir. Taşlarını torunlarından Hacı Halim Efendi (1854-1916) 1909 tarihinde yaptırıp, yazdırmıştır.²⁹

İbrahim Hakkı'nın hayatını hizmetine adadığı hocaların hocası, insan-ı kâmil, İsmail Fakîrullah'a gelince; 1076/1657 Recep ayının regâib kandiline rastlayan Cuma gecesi doğmuştur. Ulemâ neslinden ve şâfi mezhebindedir.³⁰

Babası Molla Kâsım, dedesi Abdülcemal'dir. Molla Kâsım'ın İsmail Fakîrullah dışında Ahmed, Muhammed, Mustafa, Abdülkerim ve Hamza isimli çocukları olmuştur.

İsmail Fakîrullah, yirmi dört yaşına kadar babasından dini ve dünyevi ilimleri tahsil etmiş, bu alanlarda üstünlük kazanmıştır. 1091/1680 yılında babasını kaybedince, müderrislikte ve hatiplikte babasının yerini almıştır. Siirt eşrafından Hacı Muhammed'in kızıyla evlenen İsmail Fakîrullah, 1097/1686 yılında annesini kaybetmiştir. İsmail Fakîrullah'ın Abdülkadir, Molla Abdullah, Hacı Salih ve Hafsa isimli çocukları yaşamış, bir kızı ise henüz küçükken vefat etmiştir.³¹

İsmail Fakîrullâh'ın günlük yaşantısına baktığımızda her işini kendisinin yaptığını görüyoruz. İbrahim Hakkı'ya göre gece uyumaz gündüzleri oruç tutardı. Oruç tutmadığı zamanlarda birkaç üzüm tanesiyle yetinirdi. Daima Allah'ı düşünür, O'nu zikreder, namaz kılardı; bu ona zevk ve kuvvet veriyordu. Kırk yaşına geldiği zaman, garip bir hal içinde huyu değişmiş olarak, kırk gün devam eden baygınlık hali geçirdi. Ve bu andan ölünceye kadar bütün hareketlerinde ölçülülük hâkim oldu. Kırk sekiz

²⁶ *Mârifetnâme*, s. 513.

²⁷ *Mârifetnâme*, s. 522.

²⁸ İbrahim Hakkı'nın, Molla Mehmet, Ali Çelebi ve Mahmut adlarında üç amcası vardı. İbrahim Hakkı, büyük amcası Molla Mehmet'in yanında sekiz yıl kalmıştır.

²⁹ Eren, Hikmet, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yay., Ankara, 2003, s. 3.

³⁰ *Mârifetnâme*, s. 505.

³¹ Doğanay, Esen, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Rûhu's-Şürûh*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 7.

yaşlarına doğru tesadüfen bir kuyuya inen şeyh, İbrahim Hakkı'ya göre, orada mânâ meclisinde velilerin ruhlarıyla buluşmuş, aşk ve sevgi şarabından içerek görülenlere hayran, aşk denizine dalmış ve kendinden geçmiştir. İçtiği sevgi ve aşk şarabından sonra sekiz yıl mest ve hayranlık içinde kalmış çocukları ve hatta ailesinden bile ayrı, yalnızlık içinde yaşamıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı önce şeyhinin faziletlerini sıralar daha sonra da onu dış görünüşüyle tasvir eder ve şöyle der: "Bu kâmil kişi zayıflara, fakirlere zenginlerden ve devlet büyüklerinden daha fazla saygı gösteriyordu; o kadar ki, kendisini ziyarete gelen devlet büyükleri için, vezir bile olsa, ayağa kalkmıyordu." *Mârifetnâme*'nin yazdıklarına göre, Fakîrullah günde bir ekmeğin dörtte birini yiyor, bir tas su içiyordu. Zamanının büyük bir kısmını, vecd ve istiğrak içinde geçiriyordu. Bu hallerde bile bir kelime söylemiyor, söylese bile kimse bunun mânâsını anlamıyordu. Artık hanımı ile beraber yatmıyordu, sadece kitaplarla meşgul oluyordu.³²

Hocasının şemâili hakkında da İbrahim Hakkı şöyle diyordu; "güzeldi bütün uzuvları, Sânî ve Hakîm olanın lütfu ile düzgün ve en güzel şekilde idi. Ayıp ve kusuru yoktu. Boyu ne uzun ne kısa idi. Mübarek başı büyükçe idi. Kaşları yay gibi, iki kaşı arası açıktı. Bakışları güleç idi. Yüzü nurlu ve mütebessim idi, budağ tenli idi. Burnu düzgün ve ince idi, sesi tegannisiz, konuşması açık, dili fasih, sözü sahih idi.³³

İbrahim Hakkı'nın şeyhi Fakîrullah için yazdığı şiirlerinden birisinin birkaç beyti, ona karşı duyduğu sevgi ve saygıyı çok açık olarak gösterir:

Aşk-ı bî pervâyâ mahrem eyledin
Akıldan bîgâne kıldın âkıbet

Dâne-i nâçîz idim ben zîr-i Hak
Dâneyi yüz dâne kıldın âkıbet

Cümleden kat' eyledin Çün gönlümü
Vâsıl-ı Cânâne kıldın âkıbet

³² Altıntaş, a.g.e., s. 29.

³³ *Mârifetnâme*, s. 507; Ayrıca bkz. İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk ile An Seyretmek*, Sûfî kitap, İstanbul, 2012, s. 58.

Ey Fakîrullâh Bu Hakkı bendeni

Âşık-ı ferzâne kıldın âkıbet³⁴

İsmail Fakîrullah 1734 yılında öldüğünde, Sultan I. Mahmud'un fermanıyla büyük kubbeli bir türbe³⁵ yapılmasına karar verilmiştir. İbrahim Hakkı hocası için yapılan bu türbenin yapımında bizzat çalışmıştır. İbrahim Hakkı, günümüzde "ışık hadisesi" olarak nitelendirilen ve hocası İsmail Fakîrullah'ın Tillo'daki kabristanını aydınlatmak için türbenin doğusundaki tepeye ufak bir pencerenin yer aldığı kalın bir duvar yapmıştır. Işığın içeri süzülmesini sağlamak için bu duvarın karşısına gelen kubbenin salon hizasına düşen kapının üzerine bir pencere açtırmış, yansımayı sağlayacak bir aynalı kule inşa etmiştir. Her yıl gece ve gündüzün eşit olduğu 21 Mart günü yeni doğan güneşin ilk ışınları, kasabanın dışındaki bu kale (duvar) penceresinden yansıyarak İsmail Fakîrullah'a ait sandukanın baş tarafını aydınlatır. Bu ışık düzeni, türbenin 1964 yılındaki restorasyonu sırasında ne yazık ki tahrip edilmiştir. Siirt valiliğinin girişimleri ile 2010 yılında başlanan restorasyon çalışmaları sonucu, kale-minare- türbe arasındaki "ışık hadisesi" eski durumuna getirilmiştir.³⁶

İbrahim Hakkı'nın yetişmesinde en büyük emeğe sahip olan İsmail Fakîrullah ve diğer hocalarıyla ilgili olarak Uğur İbrahimhakkıoğlu, Prof. Abdulkadir Karahan'dan bir alıntı yaparak şöyle der: "İbrahim Hakkı'nın hem yetiştiği çevre, hem de soy kökü, onun tasavvuf alanında ve bilim konularında önemli ve değerli eserler yazmasına, halkı aydınlatıp gönülleri fethetmesine, insanlarda ümit ve tevekkül duygularını sabır ve istikâmetle besleyerek yüksek bir mürşit payesine erişmesine vesile olmuştur. İbrahim Hakkı, Erzurum'un ünlü bilginlerinin rahlesine oturmasaydı ve özellikle gerçekten eşsiz bir kâmil insan olan İsmail Fakîrullah'a bağlanmasaydı, herhalde bugün bizlerin; bilgisine, şiiirlerindeki inandırıcı kudrete, mânevi mertebelerdeki yüceliğine bu kadar candan inandığımız bir insan olmazdı. Elbette Cenâb-ı Hakk'ın ona bağışladığı bazı üstün meziyetler, ona ihsan ettiği yetenekler vardı. Ama bunların gün ışığına çıkması, boy atıp serpilmesi ve meyve vermesi, herhalde soy kökünün, hocalarının, çevresinin ve mürşidinin etkisine çok şey borçludur."³⁷

³⁴ *Mârifetnâme*, s. 513.

³⁵ Bu kubbeyi sanal ortamda ayrıntılı olarak görmek için bkz.

http://mekan360.com/360fx_anasayfa_siirtaydinlartillogeneigorunum-anasayfa.html

³⁶ Özgen, Nurettin, "Siirt'in İnanç Turizmi Mekânları: Ziyaret (Veysel Karani) ve Tillo (Aydınlar) Örnekleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum, 2012, cilt: XVII, sayı:27, s. 261.

³⁷ İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., s. 28.

İbrahim Hakkı'nın tarikatı ve mezhebiyle ilgili olarak da, *Mârifetnâme*'de³⁸ Ebû Hanîfe'den "ser-mezhebimiz" diye bahsetmesi sebebiyle onun Nakşî veya Kâdirî olduğu söylenmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir'e göre ise Üveysî'dir. Mesih İbrahimhakkıoğlu dedesinin Nakşî olmadığını savunursa da³⁹ *Mârifetnâme*'de başka hiçbir tarikata yer vermezken "velîlerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarikat" olarak nitelediği Nakşibendiyye'ye geniş yer ayırması⁴⁰ bu tarikata mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

İbrahim Hakkı o zamanlarda Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülen çok eşliliğe uygun olarak beş evlilik gerçekleştirmişti. İlk olarak otuz üç yaşında⁴¹ Firdevs adında güzel bir kızla evlendi. Kendi yazdıklarına göre Firdevs, güzel, becerikli, kültürlü bir kadındı. İsmail Fehim⁴² ve Ahmet Nâimî⁴³ adlarındaki iki oğlu bu hanımdan olmuştur. 1738'de hac için Mekke'ye gitti. Bu arada birçok yerlere seyahat etti. 1742'de Hüseyin Beyin kızı Fatma Hanımla ikinci evliliğini yapan İbrahim Hakkı, Erzurum şairlerinden Mehmet Hazık Efendiden⁴⁴ ikinci kez evlenmesinden dolayı tenkit almıştır. Mehmet Hazık Efendiye göre evlenmek ayağından bağlanmak demektir. İbrahim Hakkı'ya:

Eylerse sid şahsa felek pîrezen düzen,
Eylers girân nikah ile pâbeste-i dü zen.

Yani "felek bir kimseye tuzak kurar ise, (ona) iki kadını, (mesuliyeti) ağır bir nikah ile ayak bağı eyler" nüktesini söylemiştir.

İbrahim Hakkı ise Mehmet Hazık Efendiye şu nükteli cevabı vermiştir:

"Emvâc-ı kesret içre yem-i vahdeti sezen
Deryadil erdir ol ne keder alsa da se zen"

³⁸ *Mârifetnâme*, s. 266.

³⁹ *Mârifetnâme*, s. 191-192.

⁴⁰ *Mârifetnâme*, s. 443-450.

⁴¹ Doğu ve güneydoğu Anadolu'da insanlar on dört on beş yaşlarına geldiklerinde çocuk denilecek yaşlarda evlendirilirler. Fakat İbrahim Hakkı ilim tahsili ve şartları uygun şekilde oluşmamasından ötürü genç yaştaki evliliğe pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Diclehan, Şakir, "İbrahim Hakkı ve Felsefesi", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yay., İstanbul, 2008, s. 63.

⁴² Belkıs İbrahimhakkıoğlu, İsmail Fehim'in sanatkâr bir zat olduğunu ve (*Miyarü'l-Evkat*) adında iki nüsha yazılmış bir kitabı olduğundan bahsediyor. İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, a.g.e., s. 17.

⁴³ Ahmet Nâimî genç yaşta, yirmi sekiz yaşında vefat etmiştir.

⁴⁴ Asıl adı Mehmet olan ve şiirlerinde kullandığı "Hazık" mahlasıyla tanınan Müftü Efendi, 1102/1690 yılında Erzurum'da doğmuştur. Babası ulemeden, İspirli ve "Kara Bekir" adıyla bilinen Ebu Bekir Efendidir. Hazık Efendi, 1177/1763-1764 yılında Erzurum'da vefat etmiş ve Erzincankapı kabristanına gömülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğanay, a.g.e., s. 11.

"Çokluk dalgaları içinde vahdet (birlik) denizini hissedip sezen (kimse) okyanus gibi bir gönül eridir. Üç kadın da olsa gam değildir." ⁴⁵

İbrahim Hakkı'nın Fatma Hanımla evliliğinden doğan çocukları yaşamamıştır. 1742'de Hasankale'ye gelen şeyhimiz üçüncü olarak Belkıs hanımla evlilik yapar ve bu evliliğinden bir kızı ve Mehmet Şâkir adında bir oğlu dünyaya gelir. İbrahim Hakkı'nın erkek torunları Mehmet Şâkir'den dünyaya gelmiştir. Bundan üç yıl sonra dördüncü olarak Züleyha hanımla evlendi. Bu hanımından da Osman Nedim adında bir oğlu oldu. İbrahim Hakkı böylece sünneti tamamliyordu. Hanımlarından ikisi Erzurum'da diğer ikisi de Hasankale'de kalıyorlardı. ⁴⁶ Daha sonra ise Aydınlar Bucağında karısı Fatıma'nın ölümü üzerine Fakirullâh'ın torunu ile evlendi. Bu evlilikten ise annesinin adını koyduğu Hanife adında bir kızı oldu. ⁴⁷ Tillo'daki nesli bu hanımdan devam etmiştir. Bu evlilikten hemen sonra karısı Züleyha'yı kaybetti. ⁴⁸

İbrahim Hakkı Cenâb-ı Allah'ın bahşettiği bu bereketli ömre üç defada Hac vazifesini sığdırmıştır. Bunlardan ilki Yukarı Habib Efendi Câmîi'nde görev yaparken 1738 yılı Mart ayında gerçekleşmiştir. İlk haccına şu beyitle tarih düşürmüştür:

“Çü bin yüz elliye tarih yetti

Bu Hakkı evvel ol yıl hacca git”⁴⁹

(1150/1738)

1764 yılının Nisan ayı sonlarında şeyhinin oğulları Hamza Ganiyullah ve Mustafa Fânî ile birlikte ikinci defa hacca gider. İkinci haccını da şöyle kaydeder:

“Ol zaman ki tarih-i hicretin bin yüz yetmiş yedi sâlınden şehr-i muharremın gurreşin bulmuşumdur. Tevfik-i Hak refikim olup Erzurum şehrinden gelip Tillo karyesine duhul edip aziz şeyhim Fakîrullah nevvrehullâh hazretlerinin tekkesine gelmişimdir. Ve anın evlâd-ı kirâmıyla ana bedel nâfile hacca gidip avdette gene anların beyt-i şerîfine dâhil olmuşumdur.”⁵⁰

1181/1768'de üçüncü ve son hac yolculuğunu da oğlu İsmail Fehim'e ve amcaoğlu Yusuf Nesim'e yazdığı mektuptan öğreniyoruz:

⁴⁵ Eren, a.g.m., s. 5.

⁴⁶ Altındaş, a.g.e., s. 22- 23.

⁴⁷ İbrahim Hakkı'nın Aydınlar (Tillo) daki torunları bu hanımdan devam etmiştir.

⁴⁸ Altındaş, a.g.e., s. 24; çocukları için bkz. Çelebioğlu, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 3.

⁴⁹ İbrahimhakkıoğlu, Mesih, a.g.e., s. 49.

⁵⁰ İbrahimhakkıoğlu, Mesih, a.g.e., s. 108.

“...Andan varıp Rabak'a ihrama girip Beytül-Haram'a yüz sürüp Arafat dağında durup andan Müzdelife'ye erip Mina deresine girip andan gene Mekke'ye gelmişizdir. Tavaf, ziyaret ve sa'y edip yevmülid beynessalâteyn tenhaca refik-i şerifimiz ile Beytişşerif'e dahil olup her semtte namaz kılmışızdır. Zikir olunan makamlarda ve Hacer-i Esved mukabilinde ve Makam-ı İbrahim ardında ve Mizab-ı Rahmet önünde sizlere ve dostlara adlarınızla çok çok dualar etmişizdir. Hak Teâlâ kabul eylesin. Amin!”⁵¹

İnsan ister İslamî bir hayat yaşasın ister gayri İslamî bir hayat yaşasın, ister faydalı isterse zararlı bir hayat yaşasın en nihayetinde "Her nefis ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz"⁵² ayeti mucibince bu dünyadan göçüp gidecektir. 1175 baharında da İbrahim Hakkı rahatsızlanır. Ancak altı yedi ay sonra yataktan kalkabilir. Birkaç ay sonra tekrar yatağa düşer, bir müddet sonra tekrar iyileşir. 1192/1778'de Tillo'daki eşi, Fatıma Azize Hanım vefat eder. İbrahim Hakkı, bu ölüme bir hayli üzülmüştür. İyileşmesine rağmen zaman zaman sancıları devam etmektedir. Bir gün bir gece süren rahatsızlığından sonra vefat eder.⁵³

Kendini Marifetnâme'nin başında "hakîr ve fakir-i hakîki" olarak takdim eden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ölüm tarihi, çeşitli eserlerde farklı şekillerde anlatılmaktadır. Bu tarihler:

- 1- Kitapçılar şeyhi Esat Efendi, İbrahim Hakkı'nın ölüm tarihini 1194/1780 olarak,
- 2- Fatin Tezkire'sinde, Bursalı Mehmet Tahir; Osmanlı Müellefleri'n de, Muallim Naci; Esâmî'sinde, Şemseddin Sami; Kâmus'l-Âlam'ında, Ahmet Rifat Efendi; Lügat-ı Tarih'i Coğrafiyye'sinde, M. Ali Ayni; İntikat ve Mûlaahazalar'ında, Fındıkoğlu (Z. Zahri), Erzurum Şairleri'nde, ölüm tarihi olarak 1186/1772 olarak,
- 3- Mehmet Süreyya, Sicilli Osmaniye'sinde ölüm tarihini 1176/1762 olarak,
- 4- Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'inde bu tarihi 1200/1785 olarak,
- 5- Müftüzâde Mehmet Nusret, Tarihçe-i Erzurum'da 1196/1781 olarak,
- 6- Bağdatlı İsmail Fehim Paşa, Hediyyet'ü- Ârifîn Esmâ ül- Müellifin adlı eserinde 1195/1782 olarak,
- 7- Hayat Ansiklopedisinde 1774 olarak,

⁵¹ İbrahimhakkıoğlu, Mesih, a.g.e., s. 128.

⁵² Ankebut, 29/ 57.

⁵³ Çağrıci, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurumî", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 2000, cilt: XXI, s. 306.

8- Uraz (Murat), *Türk Edip ve Şairleri'nde*; Gövsa (Alaaddin), *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi'de* ve Kocatürk (V. Mahir), *Tekke Şiiri Antoloji'sinde* 1772 tarihini vermektedirler.⁵⁴

Verilen bu tarihler arasında ciddi anlamda zaman farklılıklarının olduğunu görüyoruz. Çalışmamız esnasında incelediğimiz kaynaklarda genel itibariyle ölüm yılı olarak 1194 yılının ondokuz Cemaziyelâhir (22 Haziran 1780) 'i⁵⁵ verilmektedir.

İbrahim Hakkı nereye defnedileceği ile ilgili olarak vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnâmesinde, "Eğer şeyhimin köyünde ölürsem onun kubbesi altına beni gömmeyiniz. Onun ayak tarafı evladı için kalsın. Beni babam Osman Efendi'nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin"⁵⁶ demiş olmasına rağmen şeyhin oğlu Mustafa Fânî Efendi, İbrahim Hakkı'yı, çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için teberrüken babasının türbesine gömdürmüştür.⁵⁷ Bizzat İbrahim Hakkı tarafından yaptırılan, planı da kendisine ait olan bu kubbeli türbe yaklaşık 40 m² olup sekizgen bir kaide üzerine oturtulmuştur. Günümüzde bir ziyaret mahalli olan türbede her yıl 18 Mayıs-22 Haziran tarihleri arasında çeşitli faaliyetler yapılmaktadır.⁵⁸

İbrahim Hakkı'nın oğullarından İsmail Fehim, babasının vefatından bir müddet sonra ve herhalde onun hasretiyle yerinde, yurdunda duramaz Mısır'a gider. Kendisini son olarak Mustafa Fânî'nin oğullarından Hâmîdü'l Hamîd, 1783 hac mevsiminde Mekke'de görür. Hindistan hacılarıyla Hindistan'a giden İsmail Fehim, bir daha geri dönmemiş, muhtemelen orada vefat etmiştir. Diğer oğlu Yusuf Nesim 1797 Mayısında, Şakir Muhammed 1798 yılında vefat eder.⁵⁹

2. 2. Kişiliği

Tarihte bazı kimseler, kafalarında geçen her şeyi ilham zannederek ve bunları satırlara dökmekle şaheserler meydana getirebileceklerini kendilerine inandırmışlardır. Bazıları da mütevacı yaşam biçimleriyle doğdukları ve yaşadıkları ortam ve çevresinde kapıları zorlayarak, hatta kırarak okyanuslar gibi engin bilgi ve duygu kaynağını harekete geçirmek suretiyle gelecek için büyük servet oluşturan eserler bırakmışlardır.

⁵⁴ Altındaş, a.g.e., ss. 24-25.

⁵⁵ Çağrı, a.g.m., s. 306.

⁵⁶ *Mârifetnâme*, s. 170.

⁵⁷ Çelebioğlu, a.g.e., s. 8.

⁵⁸ Çağrı, a.g.m., s. 306.

⁵⁹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 8.

İşte Erzurumlu İbrahim Hakkı ikinci kategoride yer alanlar arasında önemli bir yer tutar.⁶⁰

İbrahim Hakkı, ilim ve tasavvuf zevkini ilk defa babasından aldığı gibi ilk eğitim ve öğretimini de babasından görmüştür. İbrahim Hakkı'nın "hilm-ü haya" madeni diye nitelendirdiği babası, sarf u nahv (Arapça gramer) tefsir, hadis, akâid, fıkıh gibi dini ilimleri daha genç yaşta okumuştur. Derviş Osman Efendi, okumayı, ilmi sevmekle beraber bilhassa tasavvufî eserler okumaya meraklı bir zattı.⁶¹

Okuma zevki gibi herhalde yazarlık kabiliyetini de babasından almış olan İbrahim Hakkı, daha çok küçük bir çocukken oyunu terk edecek kadar okuma, öğrenme kabiliyetini, şevk ve azmini göstermiştir. İlk hocası olan babası, bu hususta şöyle demektedir: "... ol kadar zekâveti var idi ki dört buçuk yaşında bir iki ay okuttum. Büyük Hel'atâ'ya (insan suresi) çıktı. Cümle ezbere okurdu . Beş kere yüzüne okurdu. Yüzüne bilene değin bakardın ki ezberlemiş. Hatta çok kere yığılır okuturlardır ki "bunu kem nazara uğratırsın, bu masumu okutma" derlerdi. Ben de bazı kere murad ederdim ki okutmayayım. Bazı da bu bir ni'met-i uzma (büyük nimet) dır, ne dinlersin halkın sözünü, inşallah tez hıfz eder derdim. Çünkü bir zahmet çekmez. O kadar arzusu vardı ki çok kere oyunu unuttur, durmayıp dinlenmeyip okurdu. Bazı kere ben naz ederdim ki 'okutmam', gelip elimi öper 'beni okut!' diye rica ederdi."⁶²

Çocukluk hatıraları, bazı toplulukların mânevi ve kültürel ortamı, hatta toplumun baskıları gibi pek çok sosyolojik etkenlerin insanı bir ideal içinde şahsiyet kazanmaya ittikleri, dini davranış ve tutumların arzu edilen modellerde kişilik kazanmakla şekillendirdikleri inkârı mümkün olmayan psiko-sosyolojik gerçeklerdir. O halde, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın da kişilik ve mânevi gelişmesini hocalarının verdiği eğitimin tesiri altında kazanmış olmasından daha tabî bir şey olamaz.⁶³

İbrahim Hakkı'nın babasından sonra şahsiyetinin teşekkülünde asıl büyük tesiri, babası gibi kendisinin de şeyhi olan İsmail Fakîrullah göstermiştir. Bazı şiirlerinde şeyhine izâfeten "Fakirî" mahlasını kullanan, mührüne bile şeyhinin adını kazdıran, yer yer şiirlerinde ve nesirlerinde ondan ve menâkıbinden bahseden İbrahim Hakkı, şeyhi İsmail Fakîrullah'a daha çocuk yaşlarda bağlanmıştır. Samimi bir sevgi, hayranlık ve

⁶⁰ Diclehan, a.g.e., s. 55.

⁶¹ Çelebioğlu, a.g.e., ss. 8-9.

⁶² İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 32.

⁶³ Altıntaş, a.g.e., s. 30.

teslimiyetle ona intisap etmiş ve bu tesirle on beş yılını Aydınlar Bucağı'nda geçirmiştir. Yine burada şeyhinin torunuyla evlenmiştir.⁶⁴

İbrahim Hakkı, İsmail Fakîrullah'la karşılaşmalarını şu sözlerle bizlere aktarır: “İptida-i mülâkatımız ol vakitte olmuştur ki, Hazreti Şeyh ile peder efendi salât-ı asrı maan kılmıştır. İptida görüşümde hikmet-i bâr ile ol azizin dîdârı, pederimden ol demde cezbe-i didarı ile gönlüm almıştır. Aklım, anın hüsn-ü cemâline ve lutfu makâline ve hukuk-i kemâline erdiği kadar hayran olmuş kalmıştır.”⁶⁵

Fakîrullah hazretleri, tevekkül, sabır, rıza, itaat, tevâzu, şükür, emre itaat, nefse muhalefet, cömertlik, ilim, hayâ, edep, şerâite uymada titizlik, Salihlerle beraber olma, misafire ikram, Allah'tan başkasını kalpten çıkartma, şefkat, vefâ gibi birçok sığata sahipti.⁶⁶

Ve yine İbrahim Hakkı şeyhinin kendi üzerinde bıraktığı tesirleri şu şekilde anlatır: “Bu mürşid-i kâmil ben genç adam iken fikirlerimi aydınlattı, gerektiği zaman mânevi gerçekleri bana açıklıyor ve pek çok işaretle kalp hastalıklarını iyileştiren ilaçları bana veriyordu. Ben onları aşkla kabul ediyor ve böylece de tevekkül, tefviz, rızâ ve vahdetin sırlarını kavriyordum.”⁶⁷

Hayatının büyük bir kısmını şeyhinin yanında geçiren İbrahim Hakkı, şeyhinin "halifesi" olarak devam etmezden önce bazı mânevi derece ve görevlere tekâbül eden mertebelerde bulunmuştur. Bunlar sırasıyla "Nevniyazcılık,⁶⁸ Meydancılık⁶⁹ ve Nâkiblik⁷⁰" gibi görevlerdir.⁷¹

Hayrani Altıntaş kitabında İbrahim Hakkı'nın yetişmesinde etkili olan Sarı Gümrüklü Derviş Efendi lakaplı Sunullah Ağa ve Hazık Efendi'den de bahseder ve şunları ekler: “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kişiliğinin oluşmasında: a) Önce babası; ailevi unsuru olarak b) Babasının ve şeyhinin kerametleri, öğütleri; şahsi düşünce ve fikirlerinin yaratıcı unsurları olarak c) Nihayet hocaları; eğitim unsuru olarak etkili olmuşlardır.”⁷²

⁶⁴ Çelebioğlu, a.g.e., s. 10.

⁶⁵ Çelebioğlu, a.g.e., s. 10.

⁶⁶ *Mârifetnâme*, s. 507. Ayrıca bkz. Gökpinar, Perihan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâmesin'de Tasavvufî Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006. s. 23.

⁶⁷ Altıntaş, a.g.e., s. 30.

⁶⁸ Nevniyazcı: Tarikate yeni giren dervişlerle meşgul olan kişi.

⁶⁹ Meydancı: Tekkelerde meydan adı verilen, zikir yapılacak yerleri temizlemek ve düzenlemek, postları yaymak, çerağların bakımını yapmak gibi işlerle görevli derviş.

⁷⁰ Nakip: Tekkede mukabelede, semada şeyhe vekâlet veya yardımcılık eden kıdemli derviş veya dede, şeyh yardımcısı

⁷¹ Altıntaş, a.g.e., s. 21.

⁷² Altıntaş, a.g.e., s. 31.

İbrahim Hakkı'nın hem yetiştiği çevre, hem de soy kökü; onun tasavvuf alanında ve bilim konularında önemli ve değerli eserler yazmasına, Müslüman Türk halkını aydınlatıp gönülleri fethetmesine, insanlarda ümit ve tevekkül duygularını sabır ve istikametle besleyerek yüksek bir mürşit payesine erişmesine vesile olmuştur. İbrahim Hakkı, Erzurum'un ünlü bilginlerinin rahlesine oturmasaydı ve özellikle gerçekten eşsiz bir kâmil insan olan Şeyh İsmail Fakîrullah'a bağlanmasaydı, her halde bugün bizlerin bilgisine, şiirlerindeki inandırıcı kudrete, mânevi mertebelerdeki yüceliğine bu kadar candan inandığımız İbrahim Hakkı olamazdı.⁷³

İbrahim Hakkı almış olduğu bu eğitimlerden ve ilmî gayretinden 18.yüzyılın en güzide ilim adamlarından birisi olmuştur. O'na mütefekkir denilebileceği kadar mutasavvıfta denir. Müspet ilimlerle ilgili eserlerinde yer yer ve diğer eserlerinde çok kere tasavvufla, aşkla, gönülle alakalı hususiyetler, görüşler ve duyular hâkim bir durumdadır. Tasavvufla ilgili yapıla gelen tariflerin en güzellerinden ve vecizlerinden biriside İbrahim Hakkı'nın beytinde ifadesini bulmuştur.

"İlm-i kulûb oldu çünkü ilm-i tasavvuf
Kalbini sâf eyle çekme bâr-ı tekellûf"⁷⁴

Tasavvuf ilmi kalpler, gönüller ilmidir diyen İbrahim Hakkı, bu konudaki asıl gâyeyi, mealen şöyle dile getirir: "Tasavvuf öyle bir ilimdir ki Hak Teâlâ'nın sıfatlarından ona vüsûl cihetiyle bahseder. Tasavvuf, kulda Mevlâ muhabbetine sebep olan bir ilimdir. Bu ilme vâris olan sûfi, kalbini mâsivâdan (Hak sevgisinden, kesretten gayri her şeyden) temizler. Zira, tasavvuf, kişinin kendi kalbini mâsiva muhabbetinden kesip ancak Mevlâ muhabbetine bağlamasıdır. Tasavvuf, ehl-i sünnet ve cemaat mezhebi üzere itikadını doğrultup Habib-i Ekrem (s.a.v) hazretlerinin sözlerine, fiillerine ve ahlâkına uyarak izince gitmektir. Ahlâkı süsleyerek mizacı güzele ve iyiye tebdil ederek daimi zikir ve tam teveccüh ile yakınlık makamına ve huzura yetmektir."⁷⁵

Büyük Türk âlimi İbrahim Hakkı, ilim erbabı arasında olduğu kadar, tasavvuf erbabı arasında, bâtın ilmine âşina olanlar kadar zahir ilmine âşina olanlar

⁷³ Karahan, Abdülkadir, "Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı", 192. *Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası İstanbul, 1974, s. 32.

⁷⁴ *Divan*, s. 111.

⁷⁵ *Mârifetnâme*, s. 452; Ayrıca bkz. Çelebioğlu, a.g.e., s. 17.

arasında da çok tanınan, geniş kitleler tarafından çokça sevilen bir zattır. Aynı zamanda her sahada konuşabilen ve çok şeyler bilen bir zattır.⁷⁶

İbrahim Hakkı, İsmail Fakîrullah'ın halifesi olarak onun sağlığında ve ölümünden sonra her dâim insanlara hizmet etmiştir. Bir imam ve vâiz olarak ömrü boyunca eserleri yanında konuşmalarıyla da halkı irşat etmeye, gönüller uyandırmaya çalışmış, sadece kendi okumasıyla yetinmemiş, gerek Hasankale'de veya Erzurum'da gerekse Aydınlar Bucağı'nı da öğrenci okutmaya, yetiştirmeye, hatta bizzat kendi aile efradını yetiştirmeye gayret etmiştir.

Eserlerinde devamlı olarak ilimin ehemmiyetine işaret eden, güzel ahlakı, gönül bilgisini, ilâhi aşkı, dînî heyecanı işleyen, öğütleyen İbrahim Hakkı, sözde kalmamış, yazdıklarını bizzat nefsinde yaşamıştır. İlmi tavsiye ederken kendisi de ömrünü bu yolda harcamış, daha doğrusu bu yolda değerlendirmiş, az yemeyi, az uykuyu, cömertliği, maddeye esir olmamayı tavsiye etmekle yetinmemiş, bütün dediklerini nefsinde uygulamıştır. Kula, halka hizmeti ve muhtaç ile sohbeti Hakk'a ibadet telakki eden İbrahim Hakkı Hazretleri, sağlığında mallarını çocuklarına taksim etmiş, şöhret âfettir fehvasınca münzevî ve mütevâzi yaşamayı tercih etmiştir.⁷⁷

Eğitimin kudretine inanan İbrahim Hakkı, büyük bir terbiyecidir. İlkelerini evvela kendi evlatlarına uygulamış, onlarla laubâli, yüzgöz olmamış, lüzumsuz sertlikler göstermemiş, sevgisinde de, takdirinde de, ikazında da daima ölçülü davranmış, oğullarına efendi diye hitap etmiş, onlara önce gerçeği ve doğruyu öğretmiş, sonra sorumluluklar yükleyerek, fikirlerini alarak yetiştirmiştir. O durgunluğa karşıdır. Hareketi, işi, çabayı sever; şerîatı da, tasavvufu da bir ilerleme ve gelişme halinde görür ya da görmek ister. O'na göre "herkes kendisinin kuyumcusudur". O, Doğu Anadolu'nun eski bir kültür merkezinde, halka din ve ahlak konularında bir meşale olmuştur. Eserleri bütün Türkiye'de okunmuş, sevilmiş, didaktik bir eğitimci olarak görevini yapabilmiş, insanlara iyiyi, doğruyu ve güzeli anlatmış, bir veli, bir hak dostu ve bir şair olarak ün yapmıştır.⁷⁸

Şair ve mütefekkir şeyhimiz, her samimi, inanmış ve Allah'a bütün varlığı ile bağlanmış âşık gibi, bu dünyadan hiçbir istekte bulunmamakta, âşıklığa gönül bağlamakta, aşk şarabıyla varlığından geçip şan ve şöhrete karşı ilgisiz davranmakta,

⁷⁶ Eren, a.g.m., s. 9.

⁷⁷ Çelebioğlu, a.g.e., ss. 11-12.

⁷⁸ İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., ss. 39-40.

âlemin yaratıcısı Allah varken, bütün herkesten kendini müstağni görebilmektedir. Aşağıdaki şiiri İbrahim Hakkı için söylediklerimiz hakkında dikkatle okunmağa değer:

Can illerinden gelmişem fâni mekânı neyelerem
Ol mülke meylim salmışam ben bu cihânı neyelerem

Dünyaya geldim gitmeğe ilm ile hilme yetmeğe
Aşk ile an seyretmeye ben in ü anı neyelerem

Devr-i zamandan doymuşam kevn ü fesadı koymuşam
Darü'l-emanı duymuşam bu sicn-i canı neyelerem

Hep itibarı atmışam aşıklığa el katmışam
Ben nefsi dostu satmışam bu düşmenanı neyelerem

Aşkın şarabın içmişem dil gülşenine göçmüşem
Ben varlığımdan geçmişem nam ü nişanı neyelerem

Aşkî tabibim kılmışam derdinde derman bulmuşam
Ben leb-i hikmet bilmişem Yunaniyani neyelerem

Dilden dile bin tercüman varken ne söyler bu lisan
Çün can u dildir hem-zeban nutk u beyanı neyelerem

Hakkı cemi'-i halktan müstağniyem billah ben
Hallâk-i âlem var iken halk-ı zamanı neyelerem.⁷⁹

İbrâhim Hakkı, ilmî ve tasavvufî birikimini maddî menfaat temini için kullanmamıştır. İstanbul'da iken kendisine tevcih edilen Abdurrahman Gazi Dede zâviyedârlığının geliri son derece azdı. Ailesi kendi el emeği ve babadan kalma birkaç parça arazinin geliriyle geçinmeye çalışmış, kendisi de oldukça kısıtlı imkânlar içinde yaşamıştır. Oğullarından birine ithaf ettiği sanılan *İrfâniyye* adlı eserinin sonunda yer

⁷⁹ Karahan, a.g.e., s. 33.

alan, “Tekkelerde eğlenmeyip ilim meclisine gelesin; herkese şefkat nazarıyla bakıp hiçbir ferdi hakir görmeyesin. Kimseden hiçbir nesne istemeyip kimseye bir hizmet buyurmayasın; tezyîn-i zâhiri koyup gökçek ahlâk ile tezyîn-i bâtına gidesin” şeklindeki nasihatleri onun ilme, güzel ahlâka ve insana verdiği değer yanında kanaatkâr ve tok gözlü olmayı, minnetsiz yaşamayı ne kadar önemseydiğini de göstermektedir.⁸⁰

Dünyada her insanın muayyen bir ömrü vardır. Bu sınırlı zaman itinalı, hesaplı ve planlı kullanıldığı takdirde insanın kabiliyetlerini kullanıp istidatlarını inkişaf ettirerek kalıcı eserler vermesine yeter.⁸¹ İşte Erzurumlu İbrahim Hakkı'da başkalarının, günün zaruri işlerini yapmaya yetmediğinden şikâyet ettikleri zaman, onun günlük çalışmalarına, derslerine, ibadetlerine, dinlenmesine, gezmesine yetti ve arttı. O, amelsiz ilmin kendisine de, cemiyete de, vatana millete de hiçbir faydasının olamayacağını bilir ve kuru bilgi hamalı durumuna düşmemek için öğrendiklerini günlük hayatta kullanmak için hususi bir gayret gösterirdi.⁸²

Ona göre, insanı gerçek insan seviyesine yükselten özellik ilim ve irfandır. İnsanı olgunluğa götüremeyen soyut bilgi, marifet ve irfan sayılmaz. İlim, yol gösterici olmalıdır. Hakiki bilgi ve maarifetle mutlaka yol göstericilik vardır. Bu bakımdan o, insanın manen büyümesini sağlayan tefekkürü hep ön planda tutmuş ve insanları düşünmeye teşvik etmiştir. "Bir avuç toprağı güneşinle doldurdun, aydınlattın ve adına insan dedin." O, bu sözlerle, insanın menşeyini ve manen özel olarak donatıldığını, dolayısıyla âdeta okumaya çıkmış çocuk gibi, evreni anlamaya, varlığın sırlarını çözmeye memur kılındığını belirtmiştir.⁸³

77 yıllık ömrünün büyük bölümünü ilimle geçiren büyük mütefekkirimiz hayatta gönül kırmamaya, insanları hor görmemeye, hayatta her şeyi bilmek ihtirasının esiri olmamaya gayret göstermiş, yaptığı her işte Allah rızasını ön planda tutmuştur.

Ey gönül, Allah için mahlukuna hep şefkat et.

Kimseyi incitme, herkese münasip ülfet et.

⁸⁰ Çağrı, a.g.e., s. 306.

⁸¹ Yaşar, a.g.e., s. 31.

⁸² Yaşar, a.g.e., s. 32.

⁸³ Yıldırım, Mustafa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsan Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, Kırıkkale, 1993, sayı: 10, ss. 35-36.

Çün Hüdâ her halde nazırdır, gönül yap, rağbet et.
Kulları gönlünde ol, mevlaya ancak hizmet et.⁸⁴

Sevdiklerine yazmış olduğu mektuplarda İbrahim Hakkı'nın ne kadar halim selim bir insan olduğunu müşâhede ediyoruz. Meselâ çocuklarına öğütlerinde "öfkeli olmayın" diyor, "öfkenin girdiği kalbe, Cenâb-ı Hakkı'nın nûru inmez" diyor. Çocuklarına hep sakin olmayı, söz dinlemeyi tavsiye ediyor. Bu sakin haline muhalif davrandığı çok nadirdir. O da bir izansızlık karşısında had bildirmedi.⁸⁵

Belkıs İbrahimhakkıoğlu onun mizacıyla ilgili olarak şöyle diyor: "Çok halim selim bir insan. İşin hakikatine baktığı için dünyayla nızası yok. Çevresine huzur yansıtıyor. Tabii ki o aşk insanı. Ama coşkusunu zapt etmeyi biliyor. Cezbe halini çok aşikâr etmiyor, eserlerine yansıtıyor. Düşünün ki oğlunun ölüm haberini getiriyorlar bir mektupla, mektubu okuyor ve katlayıp cebine koyuyor. O sırada öğrencileriyle birlikte, hiç renk vermiyor. Günün sonunda ellerini açıp Ahmet Naim'in ruhuna Fatiha okumalarını istiyor talebelerinden. O zaman öğreniyorlar bu üzücü haberi. Kadere rızayı içselleştirmiş. Zaten şeyhini bütün öğütlerini kemal yolunun bir şartı olarak görüyor. Onları hayatına tatbik ediyor."⁸⁶

Erzurumlu İbrahim Hakkı, dinine ve tarikatına çok bağlı bir zat olması yanında, pozitif (müsbet) ilimler alanında da meraklı, gayretli, arif ve müdakkik bir zattır. Böylece o dindarlıkla beraber, pozitif ilimlerle de meşgul olmanın atbaşı gideceğini gösteren büyük bir bilginimizdir.⁸⁷ O, zamanına göre tıp, astronomi, matematik, fizik vs. gibi müspet ilimlerde de geniş bir bilgi sahibi, derviş, mürşit, öğretici, filozof, mutasavvıf, mütefekkir vasıflarının yanında bir fen adamı olarak tabip, astronot, jeolog ve psikolog, sosyolog vs. niteliklerini de taşımaktadır. Ömrü boyunca birçok ilimlerle meşgul olan ve eserler veren İbrahim Hakkı, mücerret ilimle kalmamış her vesile ile ilmin cehaletten kurtulmaya, iyi ahlak sahibi olmaya, kemâle ermeye, hidâyete, Hakk'a ulaşmaya bir vasıta olduğunu hatırlatmış, daima ilim istemeyi öğütlemiştir.⁸⁸

İbrahim Hakkı, müspet bir bilim adamıdır. Taassubun yoğun olduğu bir zamanda bile önyargıdan uzak durarak deney ve gözlemlerle hareket etmiştir. Ayrıca o,

⁸⁴ Eren, a.g.m., s. 13.

⁸⁵ İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, a.g.e., s. 81.

⁸⁶ İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, a.g.e., s. 81.

⁸⁷ Yüksel, Emrullah, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1993, Sayı. 11, s. 1.

⁸⁸ Çelebioğlu, a.g.e., s. 14.

katı bir din adamı olmamış, hep aydın bir görüş sergilemiştir. Aklın bulgularını inkâr etmeyip dini hükümleri uygun bir şekilde yorumlamayı tercih etmiştir.⁸⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bir de şairlik yönü vardır. Bir hayli manzum eserleri bulunan İbrahim Hakkı, şair olarak daha çok "toplum için sanat" görüşünü temsil edenlerdendir.⁹⁰ Türkçe'den başka Arap ve Fars dillerinde de manzumeler yazmış, kaside, gazel, musannif, rubaî ve kıtalarında ilmi, dini, tasavvufî fikirlerini ustalıkla dile getirmiştir.⁹¹

2.3- Eserleri

Eserler, ancak insanların duygularına ve kabiliyetlerine hitap edebildikleri ölçüde tesirli olurlar. Okuyanların arayışlarına cevap veremeyen eserlerin insanın hayatına yön vermesi mümkün değildir.⁹²

İnsanın, Rabbini tanımak için önce kendini tanıması, bunun için de diğer ilimlerin bilinmesi gerektiğine inanan İbrahim Hakkı değişik birçok sahada kitaplar yazmıştır.⁹³ İslam ilim ve medeniyet tarihini inceleyecek olursak, çeşitli konularda eser vermiş, dünya ilim câmiasına ışık tutmuş, pek çok bilim adamının olduğunu görürüz. Ancak bunların hepsi sadece bir veya iki dalda eser vermişlerdir. Oysa İbrahim Hakkı, dini ilimler yanında bütün ilimlerde büyük bir başarıyla kendini göstermiş, hatta onların hâlâ çözemediği, çözümünü düşünürken acze düştükleri pek çok meseleyi eserlerinde çözmüş ve halletmiştir.⁹⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı, çağındaki bilgilerin çoğunu elde etmiş, başkalarının gözlerini kendisine çevirtecek derecede bir saygınlık kazanmıştır. Onu İslam âlimleri ve mütefekkirleri ile karşılaştırdığımızda, seçkin bir mütefekkir olarak karşımızda buluruz.

İbrahim Hakkı'nın iyi bir tahsil gördüğü eserlerinden anlaşılmaktadır. "Bu zamanda en güzel dost, en uygun meclis arkadaşı, en seçkin yoldaş, yârlerin en hayırlısı ve sevgililerin en sevgilisi kitaplar olduğu için bunların sohbetlerine meylimi salmışımdır." şeklindeki sözleri, onun düzenli öğrenim yanında kendi kendini yetiştirmeye de büyük önem verdiğini göstermektedir.⁹⁵

⁸⁹ İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., s. 28.

⁹⁰ Çelebioğlu, a.g.e., s. 17.

⁹¹ Çağrı, a.g.m., s. 309.

⁹² Yaşar, a.g.e., s. 68.

⁹³ Karahan, a.g.e., s. 32.

⁹⁴ Eren, a.g.m., s. 13.

⁹⁵ Çağrı, a.g.m., s. 306.

İbrahim Hakkı'nın asıl önemi, onun bir misyon adamı olduğu, Müslüman-Türk halkını iki yüz yıldan beridir eserleriyle aydınlattığı -ve şiiri ve inançlarını söylemek, insanlara doğru ve gerçeğe ulaştırıcı yol ve ilkeleri anlatmak- etrafında toplanır. O, Doğu Anadolu'nun eski bir kültür merkezinde, Müslüman Türk halkına din ve ahlak konularında bir meşale olmuştur.⁹⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, sadece okumak ve okutmakla kalmamış, bütün bir ömrü boyunca manzum, mensur muhtelif konularda küçük veya büyük eserler kâleme almıştır.⁹⁷ Bir hayli muhtelif ve değişik vezinler kullanan İbrahim Hakkı, kaside, gazel, musammatlar, rubai, kıt'a vs. gibi dîvan edebiyatı nazım şekillerini tercih etmişlerdir.⁹⁸

Gerek nazmında gerek nesrinde olsun dil ve üslup bakımından İbrahim Hakkı başarılı olduğu kadar Türkçesi yönünden de başarılıdır. Çok yönlü ve renkli şahsiyetini üslubunda da müşahede etmek mümkündür. Nazım veya nesir eserlerinde çok kere konuşma dili hâkimdir. O, adeta okuyucusu, muhatabı karşısındaymiş gibi hitap etmekte, yer yer eserlerini, sohbet eder gibi yazmaktadır.⁹⁹

Hemen hemen her şair şiirlerinde bir mahlas kullanır. İbrahim Hakkı da sadece bir senette "Ferdî" mahlasını kullanmış, yer yer "Fakiri" ve daha çok olarak "Hakkı"¹⁰⁰ mahlasını kullanmıştır. Bildiğimiz kadarıyla bütün şiirleri aruz vezniyledir. Hatta manileri dahi şahsi bir özelliği olarak aruzla yazılmıştır.

İbrahim Hakkı'nın en çok sevdiği veya tesiri altında kaldığı şairlerden başta Mevlânâ, Yunus Emre, Fuzulî ve Niyâzî-i Mısrî'yi zikredebiliriz. Onun gerek divanında gerekse diğer eserlerinde olsun tamamen telif mahiyetinde olanlarının haricindeki şiirleri, nazîre, serbest tercüme veya yer yer iktibas şeklindedir. İktibas yahut nakil şeklindeki manzumelerde kaynak belirtilmiş olmakla beraber bazen da hiçbir işarette bulunulmamış veya sadece "Bir ârif buyurmuştur ki" ifadesiyle yetinilmiştir.¹⁰¹

Eserini ve tesirini yaşadığı zamanın dışına taşıyabilmiş her insanın diğer insanlara faydalı olduğu muhakkaktır; ama bir milletin bütününe hitap edip hepsi tarafından sevilen ve hepsine müspet yönde tesir eden mütefekkirlerin içinde Yunus Emre ve Mevlâna çok dikkati çekti.¹⁰² Ama Yunus Emre'nin yaşadığı çağdaki insanların anlayışıyla İbrahim Hakkı'nın yaşadığı dönemdeki insanların seviyeleri bir değildi.

⁹⁶ Karahan, a.g.e., s. 36.

⁹⁷ Çelebioğlu, a.g.e., s. 23.

⁹⁸ Eren, a.g.m., s. 18.

⁹⁹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 23.

¹⁰⁰ İlk defa "Hakkı" mahlasını 1750'de yazdığı ilk Türkçe manzum eseri "Tertib'ül-Ulum" da kullanır. İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., s. 33.

¹⁰¹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 20.

¹⁰² Yaşar, a.g.e., s. 69.

Onun için İbrahim Hakkı, Yunus'un teşekkül ettirdiği tarzın tersini tatbik etmeye karar verdi. Yunus, tasavvufu esas alarak ilmi tasavvufun emrine verirken, İbrahim Hakkı zamanının şartlarını, hitap ettiği insanların seviyesini ve değer ölçülerini göz önünde bulundurarak, ilmi esas kabul edip tasavvufu ilmin emrine verdi.¹⁰³

İbrahim Hakkı'nın eserlerindeki tasavvuf ve telkin itidal üzeredir. Ne bazı aşırı "vahdet-i vücud"çuların kendilerinden geçerek şeriat sınırlarını aşmalarında görülen ve kişiyi tehlikeli uçurumlar kenarına kadar itmesi mümkün olan biçimde, ne de "Ehl-i sünnet" inançlarına aykırı olan tarikatların -Bektaşî şairleri misali- din buyruklarına karşı umursamazlık karakterini yansıtan üslûp ve ifadelerine benzemektedir.¹⁰⁴

İbrahim Hakkı'nın, biraz itina edilirse, üslubunun sadeliği ve sıcaklığı içinde, tasavvuf inançlarını çok iyi bilen ve yaşayan bir irfan sahibinin nasihatlerini görürüz. O, bir propagandacı gibi, ya da görüş ve inançlarını zorla kabul ettirmeğe azimli fanatik bir derviş gibi değil, halim ve bilgin bir öğretici, bir yol gösterici ve iyilik isteyen olarak karşımızdadır.¹⁰⁵

İbrahim Hakkı aynı zamanda din ilimleriyle fen bilimlerini birleştiren, fen bilimlerini Allah'ı bilmeye basamak yapan bir ilim adamıdır.¹⁰⁶ İlimleri bir yönüyle "kâinat ve beden ilimleri", diğer yönüyle "beden ve kalp ilimleri" diye iki kısımda mütalaa eden İbrahim Hakkı'ya göre, kâinat ilmi beden ilmine yardımcı olduğu gibi, beden ilmide kalp ilmine yardımcı ve yol göstericidir. Böylece O'na göre, en son gayesi Marifetullah'a, en faydalı ilme ulaşmak olan insan için müspet ilimlerin öğrenilmesinin zaruri olduğu ve hem de bunun bir öncelik taşıdığı görülmektedir. Çünkü Marifetullah, ilmin semeresidir.¹⁰⁷

İbrahim Hakkı'nın en büyük özelliği, dini ilimlerle pozitif ilimler arasında bir denge kurmuş olmasıdır. Hatta bu konuda çok insanın söylemeye dahi cesaret edemediği bazı düşünceleri büyük bir cesaretle dile getirmeyi başarmıştır. Ona göre eğer dini ilimlerle pozitif ilimler arasında bir çatışma bir çelişki ve bir zıtlık varsa, dini ilimlerde te'vil yoluna, yani yoruma gidilmek suretiyle o problem çözülmüş ve halledilmiş olur.¹⁰⁸

İbrahim Hakkı, Eski Yunan Felsefesi ve Aristo'yu geride bırakarak, evvelâ tabiatı, madenleri, bitkileri ve hayvanları incelemiş, İmam Gazzali'de gelişen "Atomun

¹⁰³ Yaşar, a.g.e., s. 70.

¹⁰⁴ Karahan, a.g.e., s. 31.

¹⁰⁵ Karahan, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁶ Yıldırım, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁷ Bingöl, a.g.m., s. 17.

¹⁰⁸ Diclehan, a.g.e., s. 73.

parçalanabileceği" fikrini daha açık bir şekilde izah etmiş, sonra "İnsan"ı tetkik etmiş, edindiği müspet verilere dayanarak onun yaratılışını kompoze edebilmiştir. Tekâmül (Evrım) Nazariyesi'ni, Darwin'den yarım asır önce ortaya koymuş olması, ilmi değerini gösteren önemli bir kanıttır.¹⁰⁹

İbrahim Hakkı evrim teorisi için der ki; evrim, her bir varlığın kendi cinsi içinde değerlendirilir. Her bir cinsin en gelişmiş türü; diğer cins için bir basamak teşkil eder. Hurma, bitki cinsinin en gelişmiş türü olup buradan hayvan cinsine geçilmektedir. Çünkü hurmanın bazı özellikleri bitkiye, bazı özellikleri ise hayvana benzemektedir. Ancak bu gelişmişlik hayvan cinsinin ilk varlığı olarak düşünülmemiştir. Zira her cins kendi türü içinde gelişimini tamamlamakta, daha sonra da diğer cinsin ilk türü başlamaktadır. Bu yönüyle İbrahim Hakkı'nın evrim anlayışı, Darwin'in evrim teorisinden tamamen farklıdır. Çünkü Darwin'deki evrimde türler arası geçişler söz konusudur. Bu geçiş, tek hücreden başlayarak insana kadar sürmektedir.¹¹⁰

İbrahim Hakkı'nın eserleri hakkında bu güne kadar birçok şeyler yazılmış, bu arada eserlerinin sayısı hakkında birbirini tutmayan görüşler ortaya konulmuştur. Bugün dahi eserlerinin sayısı konusunda ihtilaflar söz konusudur. Bazı müelliflere göre on beş, bazılarına göre de elli dört eseri olduğu ileri sürülmüştür.¹¹¹ İbrahim Hakkı'nın eserleri hakkında farklı görüşler sunan müelliflerden bazılarını sunmak istiyorum. Bunlar:

- 1- Bağdatlı İsmail Fehim Paşa Haddiyat al-Ârifin Asma al-Muallifin ve Âsâr al-Musannifin adlı eserinin 1.cildinin 39-40. Sayfalarında İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısının otuz iki olduğunu yazmıştır.
- 2-Bursalı Mehmet Tahir Efendi ise Osmanlı Müellifleri adlı eserinin 1.cildinin 33-36. Sayfalarında İbrahim Hakkı'nın otuz dokuz eseri olduğunu yazmıştır.
- 3- İbrahim Hakkı'nın torunlarından Celâleddin Toprak'ın 1974-1975 öğretim yılında Ankara İlahiyat Fakültesinde hazırlamış olduğu Erzurumlu İbrahim Hakkı ve hocası Şeyh İsmail Fakîrullah başlık ve konulu lisans tezinde İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı elli dört olarak gösterilmiştir.

Genel görüşe göre İbrahim Hakkı, beşi ana ve diğer onu oğul olmak üzere on beş eser kâleme almıştır. Bunların bir kısmı telif (yani kendi kâleminden çıkma) bir kısmı nezire (benzerini yazma ve meydana getirme) ve bir kısmı da intihab (seçme) yoluyla meydana getirilmiştir. Yine eserlerinin bir kısmı nesir (düz yazı) ve bir kısmı da

¹⁰⁹ İbrahimhakkıoğlu, Uğur, a.g.e., s. 37.

¹¹⁰ Erdem, Hüsameddin, "Mârifetnâme'ye göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2005, sayı: 19, s. 10.

¹¹¹ Eren, a.g.m., s. 13.

manzum şekilde kâleme almıştır.¹¹² İbrahim Hakkı bu eserlerini sayısını nazım olarak şu şekilde kâleme alır:

Fakîrî der ki, te'lifâtımız onbeş kitap olmuş,
 Usulü beş, furuî adlarıyla on hisâb olmuş.
 İlâhinâme nazımdır ve nesrim Marifetnâme,
 Ve İrfaniyye, İnsaniyye, Mecmua yazıp hâme.
 Bu beşten on kitap aldım ki, cümle lübb ma'nîdir,
 Beşi ilm- i şerîattır, beşi ilm- i ledüniyyedir.
 Adının âhiri 'ha' ise ol ilm- i hakikattir,
 Adının âhiri 'mim' ise ol ilm- i şerîattir."¹¹³
 Kamunun ibtidasıdır İlâhiname inşâdı
 Hem olmuş intihası Hey'etü'l-İslâm'ın irşâdı
 Bu ikinin arasında kamusu zikr olunmuştur
 O tertib üzre kim te'lifi hem öyle bulunmuştur
 Heman seksen ila doksan bir arasında bu on evlad
 Beş anadan doğup olmuş bu Hakkı onlarla şâd"¹¹⁴

Beş ana eseri ve on evlat eserlerinin genelini isimlerini verdikten sonra, kısaca eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

Ana Eserleri:

1. Divan-ı İbrahim Hakkı (1755)
2. Marifetnâme (1756)
3. Mecmûatü'l-İrfaniyye (1761)
4. Mecmûatü'l -İnsaniyye (1763)
5. Mecmûatü'l-Meânî (1765)

¹¹² Diclehan, a.g.e., s. 71.

¹¹³ Karadeniz, Hayrettin, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 19.

¹¹⁴ Çelebioğlu, a.g.e., s. 25.

Evlat Eserleri:

7. Tuhfetü'l-Kirâm (1767)
8. Nuhbetü'l-Kelam (1768)
9. Meşâriku'l-Yûh (1771)
10. Sefine- i Nuh (1773)
11. Kenzu'l-Fütûh (1774)
12. Definetü'r-Ruh (1775)
13. Ruhü'ş-Şürûh (1776)
14. Ülfetü'l-Enâm (1776)
15. Urvetü'l-İslam (1777)
16. Hey'etü'l-İslam (1777)¹¹⁵

2.3.1 Ana Eserleri:**2.3.1.1. Divan (İlâhinâme)**

İbrahim Hakkı'nın kendi ifadesiyle ilk eseri olan ve şiirlerinin toplandığı Divan, 1168/1755 tarihinde tertip edilmiştir.¹¹⁶ Hicri 1263 (17 Mart 1847)'de İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.¹¹⁷ Bu eser, 230 sahife olup ilk otuz sahifesi dua

¹¹⁵ Eren, a.g.m., s. 17.

¹¹⁶ Çelebioğlu, a.g.e., s. 26.

¹¹⁷ Karahan, a.g.e., s. 29.

bölümünden müteşekkildir.¹¹⁸ Otuzuncu sayfadan yüz seksen beşinci sayfaya kadar olan bölüm ise "İlahinâme"sini oluşturmaktadır. En son gazelinde bildirdiğine göre gazellerin sayısı bir yıldaki gün sayısı kadar, yani 366 tanedir.¹¹⁹ Genellikle yedi beyitli olup, elif bânın her harfinde gazeli vardır. Divanındaki manzumelerinden bir kısmı, *Mârifetnâme*'de ve diğer eserlerinde geçmektedir.¹²⁰

İbrahim Hakkı bir nevi önsöz olan ilk şiirinde Divan'ın mahiyeti ve tertip tarihi hakkında bilgiler vermiştir.

İlâhî vasf-ı aşkın yazdı çün şevkinle bu edna
İlahînâme namıyla kabul et bunu ey Mevlâ.

Sana hamd ü senâ olsun ki verdin gönlüme aşkın
Selam olsun ona kim rûh-i pâki aşktır mahzâ.

Bu Hakkı der çü halkın sohbetinden bulmadım lezzet
Kütüb cem'iyyetiyle ülfet ettim bir zaman tenhâ.

Pes ehlullâh kelamın cem edip haddimce nazm ettim
Ki bazı tercüme bazı nazîre eyledim inşâ.

Gazel dîvanı oldu hikmet ehlullâh andan can
İçip hamr-ı muhabbet buldu hoş ünsiyet-i ma'nâ.

İlâhî sen bu dîvanı enîs-i ihl-i aşk et kim
Rümûz-ı lezzetinden âşık olsun ârif ü dânâ.

Bu vahdetnâmenin تنها bu mısra oldu tarihi
İlahinâme-i Hakkı anîs-i âşık-ı şeydâ.¹²¹

¹¹⁸ Altıntaş, a.g.e., s. 32.

¹¹⁹ İbrahim Hakkı, bu sayıyı en son gazelde şu beyitle belirtmiştir:

“Gazel yıl günleri veş üç yüz altmış altıya yit

Seni tezkîr için âlemde bu âsâr yetmez mi” bkz. İbrahim Hakkı, *Divan*, s.137.

¹²⁰ Eren, a.g.m., s. 18.

¹²¹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 27.

Divan'ın bizlere kadar ulaşan sekiz nüshası olduğu tespit edilmiştir. Bu nüshalar şunlardır:

1- Erzurum İl Halk Kütüphanesinde bulunan 1757 yılında Derviş Yusuf eliyle istinsah olunan nüsha (n.r.14132).

2- Konya Mevlâna müzesinde bulunan 1782 yılında Sâdullah Ali eliyle istinsah olunan nüsha (n.r. 2445).

3- Erzurum müzesinde bulunan Osman İbn-i Ali eliyle istinsah olunan nüsha (n.r.1104).

4- Ankara Milli Kütüphane'de bulunan nüsha (n.r.2277).

5- Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphane'sinde bulunan nüsha.

6- İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmut Efendi bölümünde bulunan nüsha (n.r.1263).

7- Atatürk Üniversitesi İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesi'nde bulunan nüsha.

8- Erzurum, Hasankale İbrahim Hakkı Hazretleri Camii ve Külliyesi Vakfı Müzesi'nde bulunan nüsha (n.r.7).¹²²

2.3.1.2.Mârifetnâme

Tezimizin asıl konusu *Mârifetnâme* içerisinde olduğundan *Mârifetnâme*'yi ileride müstakil bir bölüm halinde teferruatlıca ele alacağız.

2.3.1.3. İrfâniye

İbrahim Hakkı'nın beş ana kitap olarak zikrettiği eserlerinin üçüncüsü İrfâniye'dir. 1174/1761 tarihinde cem olunmuştur.¹²³ Tam adı Mecmûatü'l- vahdâniyye fî mâ'rifet'in-nefsi'r-rabbâniyye'dir.¹²⁴ Üç dilde Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış olup 495 sayfadır. Birinci bölüm 220. sayfaya kadar Arapça, ikinci bölüm 410. sayfaya kadar Farsça, geriye kalan bölüm ise Türkçedir.¹²⁵

¹²² Eren, a.g.m., ss. 18-19.

¹²³ Çelebioğlu, a.g.e., s. 31.

¹²⁴ Çağrıncı, a.g.m., s. 310.

¹²⁵ Altıntaş, a.g.e., s. 33.

Kitapta hadis olduğu rivayet edilen, "kendini bilen Allah'ı da bilir" sözünün tasavvufi açıklaması yapılmış, bu arada ayet ve hadislerle Müslüman düşünür ve âlimlerin konuyla ilgili fikirlerine de yer verilmiştir.¹²⁶

Kitapta İbrahim Hakkı'nın şöyle öğütleri vardır: "Tekkelerde eğlenmeyip, ilim meclisine gelesin. Herkese şefkat nazarıyla ile bakıp hiçbir ferdi hakir görmeyesin ve kimseden bir nesne istemeyip bir hizmet buyurmayasın. Tezy-i zahiri koyup gökçek ahlâk ile tezy-i bâtına giresin."¹²⁷

İbrahim Hakkı, bu önemli eseri elli dokuz kitaptan tasavvufi ve didaktik şiirler seçerek güzel bir derleme yapmıştır. Bu önemli eserin şu ana kadar dört el yazma nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüshalardan birisi Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesindeki Erzurum İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesi'ndedir. Bir nüshası Fevzi Toprak'ta, bir nüsha Tillo imamlarından Merhum Abdulaziz Toprak'ın evinde bulunmaktadır. Yusuf Nesim eliyle istinsah edilmiş (1190) tezhipli bir nüsha da İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Efendi bölümünde 2412 numarada bulunmaktadır.¹²⁸

Bu İrfaniyye'dir lübbü'l-kütüb ilm-i tasavvuftan
Bu İrfaniyye'dir âzad eden canı tekellüften.

Bu İrfaniyye'dir tecrid eden akli alâyıktan
Bu İrfaniyye'dir tefrid eden nefsi halâyıktan.

Bu İrfaniyye'nin vahdet şarabın kim ki içmiştir
O nefis Rabb'ini bilmiş ikilikten o geçmiştir.

Bu İrfaniyye'dir her dem enîs-i kalb-i her fâni
Vücûdun nefy eden âriflerindir mürşid-i cânı.

Çü bin yüz yetmiş ü dörtte bunun cem'i tamam oldu
Cihanda senden ey hakkı bu mecmûa müdâm oldu.¹²⁹

¹²⁶ Çağrı, a.g.m., s. 310.

¹²⁷ Çavuşoğlu, Hayrunnisa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştirdiği Çevre, Hayatı, Eserleri", 192. *Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, s. 66.

¹²⁸ Eren, a.g.m., s. 28.

¹²⁹ Çelebioğlu, a.g.e., ss. 32-33.

2.3.1.4. İnsâniyye

İnsâniyye, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın güldeste (antoloji) nev'inden eserlerindedir. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan şiirler seçilerek 1176/1763 tarihinde tertip olunmuştur.¹³⁰ Manzum bir eserdir. Asıl ismi *Mecmûatü'l-İnsâniyye fî Mârifeti'l- Vahdâniyye'dir*.¹³¹ Üç dilde kâleme alınan bu eser de Allah'ın birliğine ait şiirler 722 sayfayı kaplar. Baştan on iki sahife, yirmi kitaptan seçilmiş olup Arapçadır. İbrahim Hakkı'nın şeyhi Fakîrullah için yazdığı şiirleri de burada sıkıştırılmış bulunmaktadır. Eser 570. sahifeye kadar Farsça; 140 kitaptan seçilmiş şiirleri kapsayan son bölüm ise Türkçedir.¹³² Seçilen parçaların daha çok tasavvufî ve talîmî (didaktik) olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber edebî mahiyetteki örneklerde az değildir. İbrahim Hakkı, eserin sonundaki tarih manzumesinde, güldestenin bazı özelliklerini de belirtmiştir.

Bu İnsâniyye'dir lübbü'-kütüb ilm-i tasavvuftan
Bu İnsâniyye'dir tecrid eden kalbi tasarruftan.

Bu İnsâniyye'nin her beyti bir iklim-i hikmettir
Bu İnsâniyye'nin her harfi bir sırr-ı hakîkattir

Bu İnsâniyye'nin hikmet sütün nûş eyleyen âkıl
Şecâat keşp edip havf u recâyı kor olur kâmil

Bu İnsâniyye'dir her dem enîs-i kalb-i her âgâh
Bu İnsâniyye'dir ağleb celis-i evliyaullah

Çü bin yüz altıda bunun cem'i tamam oldu
Cihanda senden ey Hakkı bu hoş tuhfe kirâm oldu¹³³

¹³⁰ Çelebioğlu, a.g.e., s. 33.

¹³¹ Eren, a.g.m., s. 30.

¹³² Altıntaş, a.g.e., ss. 33-34.

¹³³ Çelebioğlu, a.g.e., s. 33.

Bu eserin şu ana kadar dört nüshası olduğu tespit edilmiştir. Eserin aslı Tillo'da Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'ndadır. Diğer bir nüsha İbrahim Hakkı'nın torunlarından olan Celâleddin Toprak'tadır. İbrahim Hakkı'nın amcası oğlu Yusuf Nesim tarafından yazılmış bir diğer nüshada Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi'nde bulunmaktadır. Ayrıca 1286 yılında istinsah edilen bir diğer nüsha da İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba bölümünde 352 numarada muhafaza edilmektedir.¹³⁴

2.3.1.5. Mecmuatü'l-Meanî

İbrahim Hakkı'nın Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında Mecmuatü'l-Hakkı başlığını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem olunmuştur. Muhtelif konularla ilgili manzum ve mensur parçalar ihtiva eden bu eserde Arapça, Farsça ve Türkçe olan kısımlar karışık bir şekildedir.¹³⁵ İbrahim Hakkı'nın, bu eserini Molla Mustafa (Mustafa Fâni)'ya ithâfen yazdığı söylenmektedir.¹³⁶

Bu eser içerisinde tevekkül, tevfiz ve rızadan bahseden Şifâu'l-Sudûr, Uzletnâme, İkbálnâme, Vasiyetnâme, Ülfetü'l- Kulûb, Tarik-i Nakşibendiyye, İnsanü'l Kâmil, Nasihatnâme ve Gönülnâme adlı küçük risalelerde bulunmaktadır.¹³⁷ Ve yine Fakîrullah'ın ölümü, oğul ve torunlarının doğumuna, hacca gidişine ait düşürdüğü tarihler de bu kitaptadır. Bu eser içerisinde Arapça, Farsça ve Türkçe bir de sözlük vardır. Arapça ve Farsça'dan dilimize alınan kelimelerin imlalarını, Türkçe söylenişlerine göre sesli harf koyarak yazmıştır. Bu hususla ilgili olarak Mesih İbrahimhakkıoğlu diyor ki: "Bu sözlüğü incelemeyen evvel, İbrahim Hakkı'nın mektuplarında Müjde, Aslan, Sokak kelimelerinin yazılışını görüp şaşırımtım. İbrahim Hakkı gibi Arapça ve Farsçayı ana dili kadar bilen, bu dillerde yazılmış yüzlerce eseri inceleyen bir bilginin mektuplarında imla hatası yapmasına akıl erer miydi? Ancak bu sözlüğü inceledikten sonra bir çığır açmak istediğini anladım."¹³⁸

¹³⁴ Eren, a.g.m., ss. 30-31.

¹³⁵ Çelebioğlu, a.g.e., s. 36.

¹³⁶ Eren, a.g.m., s. 31.

¹³⁷ Eren, a.g.m., s. 31.

¹³⁸ Çavuşoğlu, a.g.e., s. 67.

Bu eserin şu ana kadar üç nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan birisi İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde, Sait Paşa bölümünde bulunmaktadır. Diğer iki nüshası da şahıs elinde bulunmaktadır. Birisi Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından olup, Tillo'da yaşayan M. Ali Fakîrullahoğlu'nun elinde, diğeri de Nazimiye'de ikamet eden Ali Bener isimli vatandaşta bulunmaktadır.

2.3.2. Evlat Eserler

2.3.2.1 Tuhfetü'l-kiram

Büyüklerin hediyesi mânâsında olan bu eser,¹³⁹ 1180/1767 yılında Tillo'da kâleme alınmıştır. Bu eser İbrahim Hakkı'nın ilk evlat eseridir. Arapça ve Farsça olarak iki dilde yazılmıştır.¹⁴⁰ Bu esere *Mecmuatü'l-Meanî* kaynaklık etmiştir.¹⁴¹

Bu eserin bazı nüshaları İbrahim Hakkı'nın bazı torunlarıyla Erzurum ve Tillo'daki bazı şahıslarda mevcuttur. İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi'nde görevli Dr. M. Suat Demir mikro film ve fotokopilerini elde ederek bu eseri tercüme etmiştir. Fakat eser basılmamıştır.¹⁴²

2.3.2.2. Nuhbetü'l-kelam

"Sözlerin seçilmesi" mânâsına gelen bu eser,¹⁴³ 1187/1768 yılında kâleme alınmıştır. İbrahim Hakkı'nın ikinci evlat eser olarak gösterdiği bu eserin kaynağı *Mecmuatü'l-Meanî* ve *Mârifetnâme* olmuştur. Bu eser seçmelerden ve derlemelerden meydana gelmiştir. Üç dilde yazılan eserin günümüze kadar gelen nüshası bulunmamaktadır.¹⁴⁴

¹³⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 35.

¹⁴⁰ Eren, a.g.m., s. 32.

¹⁴¹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 37.

¹⁴² Ünal, Arif, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetneme'sinde ki Kozmolojik Görüşlerin Analiz ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 14.

¹⁴³ Altıntaş, a.g.e., s. 35.

¹⁴⁴ Eren, a.g.m., s. 32.

2.3.2.3. Meşariku'l-yûh

Güneşin doğuşları mânâsına gelen bu eser 1185/1771 yılında kâleme alınmıştır. İbrahim Hakkının üçüncü evlat eseri olarak gösterdiği bu eser İnsâniyye ve yüz ayrı kitaptan derlemeler yapılarak hazırlanmış bir güldestedir.¹⁴⁵ Eser Farsça, Türkçe ve az sayıda Arapça manzumelerden oluşmuştur.¹⁴⁶

İbrahim Hakkı bu eseri Erzurum'da hazırlamış, Tillo'da tamamlamıştır. Bu kitap aynı zamanda *Avâmil-i Nahviyye*¹⁴⁷ ile *Kavâid-i Lisan-ı Farsiye*¹⁴⁸ adlı risaleleri de ihtiva etmektedir.¹⁴⁹

Bu eserin günümüze kadar ulaşan bir tane nüshası vardır. Bu nüsha İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmut Efendi Bölümü 3316 numarada bulunmaktadır.¹⁵⁰

2. 3.2.4. Sefîne-i Nûh

Asıl adı *Sefinetü'n-Nûh min Vâridatü'l-Fütuh* olan eser 1187/1173 tarihinde yazılmıştır. Diğer eserlerden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk "vâridat" (gönle gelenler, ilhamlar) bölüm halinde düzenlenmiştir.¹⁵¹

Kitapta Râh-ı Ervâh, Âzâdnâme, Rızanâme, Fakrnâme, Fenânâme, Gönülname, Sabrnâme gibi başlıklar taşıyan birçok manzume vardır. Bu eserin günümüze kadar ulaşan iki nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüshalardan biri İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmut Efendi Bölümü (n.r.3813), diğeri ise Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁵²

¹⁴⁵Eren, a.g.m., s. 32.

¹⁴⁶ Çağrı, a.g.m., s. 310.

¹⁴⁷ Avâmil-i Nahviyye: Arapça yazılmıştır. Arap dili kurallarıyla ilgili bazı konular hakkında bilgiler vermektedir. Bkz. Eren, a.g.m., s. 32.

¹⁴⁸ Bu eserde Türkçe yazılmıştır. Fars dili hakkında bazı konularla ilgili bilgiler vermektedir. Bkz. Eren, a.g.m., s. 32.

¹⁴⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 35.

¹⁵⁰ Eren, a.g.m., s. 32.

¹⁵¹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 37.

¹⁵² Eren, a.g.m., s. 33.

2.3.2.5. Kenzü'l-Fütûh

1774 de yazılan bu eser ahlaki ve tasavvufî 1020 beyti ihtiva eder. Bunlardan sekseni Arapça, geriye kalanı Türkçedir. Beyitlerin bazıları İrafâniye'den alınmıştır.¹⁵³ Bazı şiirler Arapça'dan Farsça'ya ve Türkçe'ye çevrilmiştir. Müellif, eserin sonunda dua mahiyetindeki iki manzumede eser hakkında bilgi vermektedir.¹⁵⁴

İlahî vechin için eyledim müfretleri inşad
Okuyup tâlibin vezn ile dilşâd ola hem dil şad

İlahî hıfzına verdim emanet müfredâtım ben
Enis-i ehl-i dil kıl bunları sen sakla münkirden

Müfredât oldu kitab-ı müstetab ey rûh-ı ruh
Resmidir lübb-i tasavvuf ismidir Kenzü'l-Fütuh

Ey Fakîrî bin yirmi müfret oldu bu kitab
Sâl-ı hicret seksen ü sekiz tedâhüldür hisab

Hakk'a hamd olsun Habîb ü âline yüz bin selam
Buldu bu Kenzü'-Fütuh ebyâtımız bunda hitam.¹⁵⁵

Bu eserin günümüze kadar ulaşan dört nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüshalardan biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi II. Mahmut Efendi bölümünde (n.r 3316), Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesinde, birisi Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde (n.r 297-7), diğeri ise Hasankale İbrahim Hakkı Hazretleri Vakfı Müzesi'nde (n.r 81) bulunmaktadır.

¹⁵³ Altıntaş, a.g.e., s. 35.

¹⁵⁴ Çağrı, a.g.m., s. 310.

¹⁵⁵ Çelebioğlu, a.g.e., s. 38.

2.3.2.6. Definetü'r-Rûh

1775'de yazılan bu eser, *Mecmuâtu'l-Meânî*'den alınmış olup üç dilde telif edilmiştir.¹⁵⁶ Dört yüz beyit, üç manzum mektup ve küçük birkaç risale ihtiva eden bu eser 190 sahifedir.

Bu risalelerden birincisi *Cilâü'l Kulûb*'dur. Giriş, on bölüm ve sonuç bölümlerinden ibaret olan manzum tasavvufî Türkçe bu risale 1767 yılında kâleme alınmıştır.

İkinci risalenin adı *İnsan-ı kâmil*'dir.¹⁵⁷ Bu risalede olgun bir insanda hangi hallerin, ne tür alışkanlıkların bulunmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Hisar cilt ve yayınevi tarafından 1971 yılında yayınlanmıştır.

Üç mektubunu da *Mecmuatü'l-Meânî*'den almıştır. Bunlar dostlarına hitaben yazılmış birer öğüt ve bilgelik kaynaklarıdır. Mektupları ise şunlardır: Kitabü'-Âlem, Mektubu's-Sır, Râznâme.

Dört yüz beyit ise Arapça dörtlükler, münâacatlar ile Türkçe Nefy'ül- Vücut Vahdetnâme, Teferrücnâme gibi başlıklar taşıyan koşuklardır. Bu eserin günümüze kadar ulaşan iki nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüshalardan biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi II. Mahmut Efendi bölümünde diğeri ise Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezinde bulunmaktadır.¹⁵⁸

2.3.2.7. Ruhü's-Şürûh

1176' da yazılmış olan bu Türkçe eser, *İlâhînâme*'den alınmış olup, vücuttan ayrılıp onun dışında bir hayat sürmeye insanı teşvik eden beyitleri kapsar.¹⁵⁹

Bu eserin günümüze kadar ulaşan bir tane nüshası olduğu tespit edilmiştir. Bu nüsha İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmut Efendi Bölümünde (n.r. 338/2) bulunmaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Altıntaş, a.g.e., s. 35.

¹⁵⁷ Bu küçük risalenin transkripsiyonu, yüksek lisansımızın ders döneminde Doç. Dr. Hidayet Işık danışmanlığında tarafımızdan yapılarak seminer olarak sunulmuştur.

¹⁵⁸ Eren, a.g.m., s. 35.

¹⁵⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 36.

¹⁶⁰ Eren, a.g.m., s. 35.

2.3.2.8. Ülfetü'l-En'âm

1190/1776 yılında yazılan bu eser için İbrahim Hakkı 1190/M.1776 tarihinde; "Divânın İlâhinâmeden Türkçe olarak Rûhu'ş-Şüruh seçildi. Aynı tarihte Marifetnâme'den Arapça olarak kitabım *Ülfetü'l- Enâm* alındı" demiştir.

Prof. Dr. Amil Çelebioğlu ve Prof. Dr. Hayrani Altıntaş gibi değerli ilim adamları Ülfetü'l- Enâm'ın günümüze ulaşan nüshası olmadığını belirtmişlerdir. Fakat İbrahim Hakkı'nın kayınbirâderi Mustafa Fâni tarafından yazılan bir nüsha Tillo'da yaşayan Celalettin Toprak'ın şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁶¹

2.3.2.9. Urvetü'l-İslâm

İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'den istifade ile 1191'de (1777) hazırladığını bildirdiği, ağırlıklı olarak Türkçe yazılmış eserini oğlu Muhammed Şakir için kâleme aldığını ifade etmektedir.

Bir mukaddime on beş bab ve ve hâtıme kısımlarından meydana gelen bu eser daha çok dini mahiyettedir. Daha önce yazılan veya iktibas edilen bir kısmı arapça risaleler, yer yer Türkçe tercüme ve konuyla ilgili bazı şiirler bir araya getirilmiştir. İlk dört bab Kuran-ı Kerim'le ilgili olup üçüncü bölümde Kur'an tilaveti için gerekli olan tecvid ilmi konusu işlenmiştir. Dördüncü bölüm, Arapça olan üçüncü bölümün tercümesidir. Diğer bölümler, Hz. Peygamberin sünnetine tabi olma, Esmâ-i Hüsnâ, Esmâ-i Nebevî, Hz. Peygamber'in Hilyesi, Nâ'tlar, İtikat, İslâmın Şartları, Namazın Şartları vs. hakkındadır.¹⁶²

Bu eserin günümüze ulaşan iki nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüshalardan biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi II. Mahmut Efendi Bölümünde (n.r. 1462), diğeri ise Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁶³

¹⁶¹ Eren, a.g.m., s. 37.

¹⁶² Çelebioğlu, a.g.e., s. 39.

¹⁶³ Eren, a.g.m., s. 37.

2.3.2.10. Hey'etü'l-İslâm

İbrahim Hakkı'nın evlat eserlerinin onuncusu ve sonuncusudur. Urvetü'l-İslam ile aynı yılda hazırlanmıştır.¹⁶⁴ 1777 yılında Arapça olarak yazılan bu eser on sekiz tefsir ve üç yüz hadisten seçilmiş İslam astronomisi hakkındaki bilgiler, yirmi dört bölümde incelenir.¹⁶⁵

İbrahim Hakkı bu eserini kayınbiraderi Hamza Ganiyullah'a ithafen yazmıştır. Bu eserin günümüze kadar ulaşan üç nüshası olduğu tespit edilmiştir. Aslı Tillo'da yaşayan Celalettin Toprak'ın şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bir diğer nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmut Efendi Bölümünde, diğeri ise Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁶⁶

İbrahim Hakkı'nın bu eserlerden başka yakınlarına ithâfen yazdığı küçük risalelerde bulunmaktadır. Bunlar *Seyr-i Sulûk*, *Mecmuatü'l-Mekâtib*, *Vuslatnâme*, *Şükürnâme*, *İkbalnâme*, *Lübbü'l-Lübb*,¹⁶⁷ *Manzume-i Avâmîl*, *Sırru'l-Sır*, *Saadetnâme*, *Rûznâme*, *Gurrenâme*, *İhtiyâratü'l-Kamer Kut-ı Can*, *Nuş-ı Can*, *Hüsnü'l-Ârifin* isimli risalelerdir.¹⁶⁸

3.MÂRİFETNÂME

3.1. Mârifetnâme'nin Takdimi

Mârifetnâme eğitim, bilim ve kültür tarihimizde en özgün, en değerli yapıttır. Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından yazılmış, Doğu ve Orta Anadolu'da en çok okunmuş, bu nedenle de oralardaki aydın aile çevrelerinde çok etkili olmuş bir kitaptır. Bulak¹⁶⁹ basımı, 20X30,5 cm. ölçüsünde 564 sayfadır.¹⁷⁰ İbrahim Hakkı'nın asıl

¹⁶⁴ Çelebioğlu, a.g.e., s. 39.

¹⁶⁵ Altıntaş, a.g.e., s. 36.

¹⁶⁶ Eren, a.g.m., s. 37.

¹⁶⁷ 1741 yılında yazılmış olan bu eser, büyük Müslüman şairlerin eserlerinden derlenmiş olup yedi cilttir. Fakat tamamı mevcut olmayıp kimi ciltler varislerinde, bir dördüncü ciltte Atatürk Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bkz. Altıntaş, a.g.e., s. 37.

¹⁶⁸ Eren, a.g.m., ss. 37-38.

¹⁶⁹ Mârifetnâme, eski harflerle 10 defa basılmıştır. Kitabın eski harflerle ilk baskısı 1835'te (Mısır) Bulak'ta, son baskısı ise 1914'te İstanbul'da yapılmıştır. Bkz. İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Eski ve Yeni Astronomi", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yay., Ankara, 2003, s. 39.

şöhretini sağlayan ve kendisinin ana eser dediği ve muhtelif konuları ihtiva eden ansiklopedik bu eser 1170/1757'de, tamamlanmıştır. Birçok baskıları yapılmış olan ve tezhipli ve kıymetli pek çok yazma nüshaları bulunan, dolayısıyla İbrahim Hakkı'nın bütün eserleri arasında en ziyade tanınmış ve istifade edilmiş, tefe'ülde kullanılmış olan bu eseri, oğlu Es-Seyyid Ahmed Naîmî için yazılmıştır.¹⁷¹ İbrahim Hakkı kendi ifadesine göre, bu eseri yazmak için yaklaşık 400 eserden istifade etmiştir.¹⁷²

Bir bilim ansiklopedisi olarak tanımlanan *Mârifetnâme* kendi çağında ses getirdiği gibi ününü daha sonraki çağlarda da sürdürmüştür. Eski kültürde şerîat, tarîkat, hidâyet ve mârifet diye sıralanan bu zincirin son halkasındaki kelimenin sonuna eklenen bir sözcük ile şekillenen (*Mârifetnâme*) birçok konudaki bilgiyi içermek ve bu bilgileri toplandığı kaynağı oluşturmak üzere kâleme alınıp derlenmiştir. Tarih boyunca bir el kitabı ve kaynak görevini gördüğü gibi, birçok insana da ışık tutmuştur.¹⁷³ İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'sin de eserini bizzat şöyle övmektedir:

"Hakkı'ya ölmez oğuldur bu kitap
Andırı hayr ile anı bî hisâb
Kim bunu okursa merd-i kâr olur
Kim ki fehm eyler ber-hurdâr olur
Bu kitabı okuyanı yazanı
Marifet genciyle ba'y et ya Gani"¹⁷⁴

İbrahim Hakkı kitabın yazılış maksadını ise, insanın yaratılış gayesi ile bağlantılı olarak açıklamaktadır. Allah insanı özel bir şekilde var etmiş, eşyanın hakikati ve bütün mânâların inceliklerini insanın ruhunda toplamış, onu emanetlerin yüklenicisi ve sırların yeri kılmıştır. Her iki âlem ise insan için yaratılmış ve cümle cihanı insan için var eden yaratıcı "Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi sevdim ve beni tanımaları için varlıkları yarattım" buyurmak suretiyle bütün varlıkları insanın, kendini (Allah'ı) tanınması (mârifet) için yarattığını bildirmiştir. Öyleyse hem insanın hem de âlemin yaratılmasındaki nihai maksat ve yüce istek Mevla'nın bilinmesi ve tanınması (marifet-i Mevlâ) dır. Bu ebedi devlet ve tükenmez saadet her şeyden evveldir. Ancak bunu elde

¹⁷⁰ İnan, a.g.m., s. 37.

¹⁷¹ Çelebioğlu, a.g.e., s. 29.

¹⁷² Eren, a.g.m., s. 19.

¹⁷³ Diclehan, a.g.e., s. 67.

¹⁷⁴ *Mârifetnâme*, s.562.

edebilmek, insanın önce kendini (nefs) bilmesine bağlı olup bu da onun kendi bedenini tanımasına dayanmaktadır. İnsanın bedenini tanınması, âlemi bilmekle bu ise gerçek ilimleri (ulûm-ı hakîki) edinmekle mümkündür.¹⁷⁵

Mârifetnâme, Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. Dünyanın anlamı ve değeri, kalbin mahiyeti ve mârifetullahla ilgisi gibi konulara dair açıklamalarında, tasavvuf adına ortaya çıkmış olan İbâhîlik¹⁷⁶ taraftarlarına yöneltilen eleştirilerde ve özellikle ahlâkî konularda Gazzâlî'nin *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*'inden geniş ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır. Müellif, insan anatomisi ve fizyolojisi konularında İbn Sînâ'nın *el-Şânûn fi't-Tıbb*'ından yararlanmakla birlikte kendi gözlemlerini de geniş ölçüde ortaya koymuştur. Yine psikoloji ve insanın ahlâkına temel oluşturan güçlerle ilgili bilgiler İbn Sînâcı geleneğin bir devamıdır. *Mârifetnâme*'de işlenen konuların ait oldukları alanlara göre ehl-i tefsîr ve hadis, ehl-i hikmet, ehl-i hisâb, ehl-i hey'et, ehl-i irfana ve ehlullâha sık sık göndermeler yapılmıştır. Kozmografya hakkındaki nakil ve yorumlar kaynak zikredilmeksizin tefsir ve hadis âlimlerine nisbet edilmişse de genellikle İsrâiliyat türünden rivayetlere dayanmakta olup bu bilgilerin kaynağının, Celâleddin es-Süyûtî'nin *el-Hey'etü's-Seniyye fi'l-Hey'eti's-Sünniyye* başlıklı eseri gibi Kur'an ve sahih sünnetle İslâm bilim tarihinin gerçek verileriyle ilgisi olmayan bilim dışı literatüre ve geleneksel halk inançlarına dayandığı belirtilmektedir. Müellif, kendi tercihi olan yeni astronomiye dair açıklamalara geçmeden önce muhtemelen cahil ve mutaassıp çevrelerin tepkisini çekmemek için çoğu hurafelere dayanan eski astronomiyi ve yaratılış senaryosunu tanıtmaya ihtiyacını duymuştur. Copernicus sistemini yansıtan yeni astronomideki kaynağının ise Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı olduğu bilinmektedir.¹⁷⁷

Kısacası bu eserde; bir miktar ilm-i hey'et ve hikmetten alınıp toplanmış, bir miktar ilm-i teşrîh-i beden ve nefsten devşirilip seçilmiş, bir miktar ilm-i kulûb ve irfan'dan iktibas edip ele alınmış ve Türkçe'ye tercümeyle bu güzel kitap te'lif ve tasnif edilmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Çelik, Muhammed İkbâl, *Mârifetnâme'de Tabiat İlimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir, 2010, s. 46; ayrıca bkz. *Mârifetnâme*, s. 2.

¹⁷⁶ Kelime terim olarak "kanunların, dini emirlerin ve ahlak kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip herşeyi mübah gören kimseler" diye tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Onat, Hasan, "İbâhiyye" *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1999 cilt: XIX, s. 252.

¹⁷⁷ Topaloğlu, Bekir, "Mârifetnâme", *DİA*, T.D.V. Yay., cilt: XXVIII, s. 59.

¹⁷⁸ Çelik, a.g.e., s. 46.

3.2. Mârifetnâme'nin Konusu

Tasavvuf tarihinde yazıldığı günden bugüne kadar en çok okunan eserler arasında yer alan *Mârifetnâme*, gerek içerdiği derin tasavvuf felsefesi gerekse ansiklopedik tarz açısından hayli önemli bir yer tutar. İçinde birçok bilim dalını ele almasına karşın, temel konusu marifet nazariyesidir.¹⁷⁹

Marifetnâme, müellifinin ilmî ve fikrî kişiliğini, yetişmişliğini, din ve ilim anlayışını yansıtmaya yanında dönemin skolastik zihniyetinden kurtulma çabasını yansıtan nâdir örneklerden biri olması bakımından da özel bir değer taşımaktadır.¹⁸⁰

Mârifetnâme'nin 18. Yüzyıldaki değerini izah etmek için Şakir Diclehan şöyle diyor: "Büyük Yunan filozofu Eflatun için söylenen şu sözler, bütün aydınlar tarafından bilinmektedir. ' Dünyadaki tüm kültür kitapları kaybolsa da yalnız Eflatun'un Devlet'i kalmış olsa, insanlığın uygar öğretim ve eğitimi, bu sayede kurtulmuş olurdu.' Aynı sözler, İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'si için söylense pekte yanlış yapılmış olmayacaktır. Osmanlı döneminde yazılan tüm kültür kitapları yok olsa da yalnız *Mârifetnâme* kalsa, Osmanlı'nın 18. Yüzyıl kültür ve düşüncesi, bu ansiklopedi sayesinde kurtulmuş olurdu."¹⁸¹

İbrahim Hakkı eserinde *Mârifetnâme*'nin yazılış amacını ve planını da belirtmiştir. Müellife göre; dünya ve âhiretin insan için, insan da yaratıcısını bilmek için halk edilmiştir. Ancak Rabbi bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddî varlığını hem fizik âlemini bilmesine bağlı olduğunu söyleyen müellif bu sebeple eserinde astronomi, fizyoloji, psikoloji ve hikmetin yanı sıra kalbî ilimlerden ve irfan alanından faydalanarak açıklamalar yaptığını kaydetmiştir.¹⁸²

Mârifetnâme'nin konularının izahına geçmeden önce bu esere yapılan eleştirilerden de bahsetmek gerekir. *Mârifetnâme* çok geniş çaplı bir eser olduğu gibi, birbirleriyle ilgili olmayan, birbirine ters düşen, düşünce ve inanç şekilleriyle de doludur. Ayrıca kaynakları belirtilmeyen uzun nakil ve iktibaslar da ihtiva etmektedir. Eserin değişik bölümlerinde çelişkili ifadeler söz konusudur. Aynı konu hakkındaki

¹⁷⁹ Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 242.

¹⁸⁰ Çağrı, a.g.m., s. 310.

¹⁸¹ Diclehan, a.g.e., s. 56.

¹⁸² Topaloğlu, a.g.m., s. 57.

farklı bahislerdeki değerlendirmelerin bazıları birbirine tamamen zıttır. Bu konuda İbrahim Hakkı'nın ikileme düşmesinin nedeni, tam olarak bilinmemektedir.¹⁸³

Mârifetnâme'nin 564 sayfalık içeriğine baktığımızda ana bölümler (fen) bab, fasıl ve nevi adıyla alt başlıklara ayrılmıştır. Dört fasıldan meydana gelen mukaddimenin ilk faslı dünya ve âhiret âlemlerinin kuruluş ve işleyişiyle ilgili olarak seksen civarında âyetle başlamakta, ardından tefsir ve hadis ehline dayandırılarak çoğu hurafelerden oluşan eski kozmografya bilgilerine yer verilmektedir. Mukaddimenin son konularını kıyamet alâmetleri, sûra üflenışten itibaren âhiret halleri ve mekânları teşkil etmektedir.

Üç bab ve yirmi dört fasıldan meydana gelen birinci bölüm madde âleminin yaratılış ve özelliklerine ayrılmış olup birinci bab İslâm filozoflarının vücûb ve imkân yöntemi çerçevesinde isbât-ı vâcible başlamış, Meşşâî gelenekteki beş cevher, dokuz araz hakkında kısa bilgi verilmiştir. Ardından akıllar, nefisler, felekler ve dört unsurdan söz edilmiş, maddenin başlangıç noktası olan çamurdan bitkiye, oradan hayvana ve nihayet insana doğru gelişen bir tür tekâmül süreci anlatılmış, nûr-i ilâhîden başlayıp toprağa iniş ve oradan nûr-i ilâhîye yükseliş şeklindeki devirden söz edilmiştir. Birinci bab hesap ilmiyle devam etmekte ve hendese bahisleriyle son bulmaktadır. On fasıldan oluşan ikinci babda âlemin küre şeklinde olduğu belirtildikten sonra âyetlerle de istidlâlde bulunularak ehl-i hey'et ve hükemâ yöntemiyle felekler âleminin kuruluş ve işleyişi, burçlar, Zühal'den başlayıp en alttaki ay feleği dahil yedi gezegen hakkında geniş bilgi verilmiş, muhtelif şekiller çizilmiş ve cetveller düzenlenmiştir. Üçüncü babda ay altı dünyası (ecsâm-ı süfliyye) ve dört unsur üzerinde durulmuş, bu âlemdeki oluşum ve değişimlerle müellifin "hey'et-i cedîde" dediği Copernicus sistemi anlatılmıştır. Bu babın muhtelif fasıllarında çeşitli şekil ve cetvellerle eski ve yeni astronomi bilgilerine dair uygulama örnekleri gösterilmiştir.

İkinci bölüm beş bab ve on sekiz fasıldan oluşur. İlk dört babda fizyolojinin faydaları, fizyoloji yardımıyla insan bedeninin tanıtılması, beden ve ruh münasebeti, organların çalışması, damarlar, nefs-i tabîyye, nefs-i nebâtiyye, nefs-i hayvâniyye, zâhirî ve bâtınî duyular hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü babın son faslında organların şeklinden hareketle kişinin psikolojik yeteneklerini ve ahlâkını tahmin etme (ilm-i kıyâfet) tekniği anlatılmıştır. Beşinci babta insanın maddî ve psikolojik özellikleriyle dış dünya, zaman ve mekân, ayrıca âlem-i insanla âlem-i âhiret arasında

¹⁸³ Eren, a.g.m., ss. 22-23.

benzerlik ve bir tür ilişki kurma tecrübesi üzerinde durulmuştur. Buna kişinin kendi varlığı, sıfatları ve tasarruflarından esinlenerek Allah'ın varlığı, sıfatları ve tasarrufları hakkında fikir edinmesi konusu eklenmiş, insân-ı kâmilin alâmetleri incelenmiştir. Beden sağlığı, ilâçlar, sağlıkla ilgileri açısından yiyecek ve içecekler ve giyim şekli hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

Mârifetnâme'nin üçüncü bölümü beş bab, yirmi yedi fasıldan meydana gelmektedir. Eserin ilk iki bölümünün üçüncü bölüme giriş teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Kitabın başında belirttiği gibi müellif birinci bölümle okuyucunun dış âlemi, ikincisiyle kendini tanımasını amaçlamış, üçüncü bölümüyle de mâsivâyâ vâkıf olduktan sonra ondan ayrılarak mârifetullah ve kurb-i ilâhî saadetini bulup burada kalmasını hedeflemiştir. Üçüncü bölümün birinci babında Kitap ve Sünnet'e uymanın önemi vurgulanmış, müellifin döneminden itibaren günümüze kadar Sünnî bir akîde olarak tekrar edilen, "Hudâ rabbim nebim hakka Muhammed'dir Resûlullah / Hem İslâm dînidir dînim kitâbımdır kelâmullah" diye başlayan 116 beyitlik manzume ile akaidin tashihi istenmiş, ardından temizlik hükümleriyle namaz hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra dünyanın önemsizliği, bekâ âleminin ehemmiyeti ve Allah'a gönül bağlamanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Feyiz ve irfan merkezi olan kalbin mahiyeti ve özellikleriyle aklın mahiyeti ve kalple münasebeti ele alınmış, Sünnî tasavvuf anlayışı çerçevesinde tasavvufun kavram ve konularına oldukça yalın bir üslûpla geniş biçimde yer verilmiştir. Halk arasında şöhret bulan ve, "Hak şerleri hayr eyler / Zannetme ki gayr eyler" beytiyle başlayan, "Tefvîznâme" adını verdiği otuz bir beyitlik manzume üçüncü babın sonunda yer almaktadır. Evliyaya ait ilim, evliyanın üstün vasıfları ve kerametleri, seçkin velîlerin tercih ettiği Nakşibendî tarikatının erkân ve hakikatleriyle yöntemleri de üçüncü bölümün konuları arasındadır. Bölümün son babında seyrü sülûkün hal ve merhaleleri ele alınmış, nefsin mertebeleri anlatılmış, müellifin ve babası Osman Efendi'nin şeyhi olan ve "Fakîrullah" diye tanınan İsmâil Tillovî'nin tercüme-i hâline, babasının ve kendisinin ona intisap edişine dair bilgilere yer verilmiştir.

Eserin dört fasıldan meydana gelen hâtimesi her sınıftan insanla birlikte yaşamanın âdâbı konusundadır. Burada Resûl-i Ekrem'in örnek alınmasının gereği belirtildikten sonra insanlara yönelik davranışların nezaket, şefkat ve merhamet çerçevesinde yürütülmesine vurgu yapan birçok âyet, hadis, meşhur söz sıralanmış ve farklı sınıflara mensup kişilerin davranışlarında riayet edecekleri görgü kuralları anlatılmıştır. Ardından din âlimleriyle evliya zümresinin umûr-i hâriciyesine dair âdâb

ve erkâna yer verilmiş, çeşitli organlar vasıtasıyla işlenebilecek günahlar tek tek sayılmış ve bunların sebepleri anlatılmıştır. Hâtimenin sonunda kolayca ezberlemenin on yolu, unutmanın on sebebi, fakirliğe götüren kırk sebep, zenginliğe götüren yirmi hareket tarzı sıralanmıştır. Hacimli bir eser olan *Mârifetnâme*'de ve özellikle üçüncü bölümde bir kısmı Arapça ve Farsça olan çok sayıda manzume yer almakta, kitapta ayrıca yirmi iki şekil ve çeşitli cetveller bulunmaktadır.¹⁸⁴

Yani diyebiliriz ki, bütün -tasavvufi ve ahlaki- emsallerde olduğu gibi " *Mârifetnâme*"de de, "eşref-i mahlûkat" olarak yaratılmanın imtiyazı, irade ve beyan gücünün imkânı, rahim tecellisinin ikramıyla -bireysel ve toplumsal planda- aşama kaydetmesi hedeflenen bir insan-ı kâmil modelinin izi sürülür.¹⁸⁵

Mârifetnâme'nin konusuyla ilgili son olarak diyebiliriz ki; " *Mârifetnâme*, İbrahim Hakkı için ulaşılması gereken bir zirveydi. O, yıllar süren uzun çalışmalarından sonra zirveye ulaştı ve milletin iftihar vesilesi olabilecek en güzel eseri verdi"¹⁸⁶

3.3. *Mârifetnâme*'nin Kaynakları

Mârifetnâme içinde bahsedilen konuların çokluğu, bu eserin kaynaklarının çok sayıda olmasını tabii kılmaktadır.¹⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'yi yazarken 400'e yakın kaynaktan faydalandığını söylemiştir.¹⁸⁸

Mârifetnâme'nin yazarı eserinde belirli bir eser veya isim zikretmek yerine, bölüm başlarında sözlerine başlarken, konunun ait olduğu alana göre "ehl-i hadis", "ehl-i tefsir", "ehl-i hikmet", "ehl-i hisab", "ehl-i hey'et", "ehl-i irfan", "ehlulullâh" gibi genel ifadeler kullanmıştır. Yazdıklarını bunlara dayandırmayı ve kendi görüşlerini de bunlarla birlikte sunmayı tercih etmiştir. Bu sebeple *Mârifetnâme*'nin kaynaklarının tümüyle tespit edilmesi ve hangi bilgilerin hangi eserlerden derlendiğinin kesin olarak ortaya çıkarılması oldukça zordur.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Topaloğlu, a.g.m., s. 57-58; Eren, a.g.m., ss. 19-22; Çelebioğlu, a.g.e., ss. 29-31; Altıntaş, Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, İstanbul, 1981, ss. 48 - 54; Esin, a.g.m., ss. 378-384.

¹⁸⁵ Karışman, Selma, "Global Dünyanın Meydan Okuyuşları Karşısında Bir Değerler Sistemi Olarak *Mârifetnâme*'nin Önemi", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yay., İstanbul, 2008, ss.77-86.

¹⁸⁶ Yaşar, a.g.e., s. 125.

¹⁸⁷ Altıntaş, a.g.e., s. 54.

¹⁸⁸ Eren, a.g.m., s. 19.

¹⁸⁹ Çelik, a.g.e., s. 47.

Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'de kullanmış olduğu kaynakların bir kısmını şöyle tasnif etmiştir:¹⁹⁰

Seyyid Şerif Cürcanî, *Ta'rifât*.¹⁹¹

Gazali'nin özellikle *İhya ve Tehâfütü'l-felâsife*¹⁹² ve diğer eserleri.

İbn-i Sinâ, *Şifa*.¹⁹³

Mevlana Celaleddin-i Rumî, *Mesnevi*.¹⁹⁴

Fahredden er-Razî'nin¹⁹⁵ birçok eserleri.

Nasreddin et- Tûsî'nin¹⁹⁶ birkaç eseri.

Mesudî, *Murûcü'z-zeheb*.¹⁹⁷

Hâkim Sinaî, *Hadîka-i Şerife*.¹⁹⁸

Feridüddin Attar'ın birkaç eseri.¹⁹⁹

Muhyiddin Arabî'nin eserleri.²⁰⁰

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kaynaklarının elbette bunlarla sınırlı olması söz konusu değildir. Bunlardan başka Osmanlı'nın en büyük astronomi bilgini kabul edilen Takuyuddin Rasîd²⁰¹ ve Brehmen-i Azam diye zikredilen Hind meliklerinin en eskisi olarak nitelediği bir kimse ve ona atfettiği *Hind ü Sind*²⁰² adlı bir eseri, Katip Çelebi'nin *Cihannümâ* ve *Keşfu'z-Zünun* adlı eserleri, Amerika'nın keşfi ve bazı ülkelerin insanları hakkında çeşitli bilgiler edindiği Emir Mehmet Efendi'ye ait *Tarih-i Hind-i Garbî* (1586), Evliya Çelebi'nin *Seyehatnâme*'si, Ebu Bekir Efendi'nin Tercüme ettiği *Atlas Major* ve Katip Çelebi'nin tercüme ettiği *Atlas Minor* gibi eserler, Hafız'ın *Divan*'ı, Sâdi'nin eserleri onun yararlandığı muhtemel isim ve eserler arasında sayılmaktadır.²⁰³

İbrahim Hakkı bu kaynaklardan bir kısmını Artukoğullarının zengin kitaplıklarının Bitlis'teki Şeref Han ailesine intikal eden ve Melek Ahmet Paşa tarafından Bitlis'in zaptından sonra yağma edilerek mezata çıkanlardan temin etmiştir.

¹⁹⁰ Altıntaş, a.g.e., s. 54.

¹⁹¹ *Mârifetnâme*, s. 21.

¹⁹² *Mârifetnâme*, s. 45-159.

¹⁹³ *Mârifetnâme*, s. 100.

¹⁹⁴ *Mârifetnâme*, s. 254,258-276.

¹⁹⁵ *Mârifetnâme*, s. 111-113.

¹⁹⁶ *Mârifetnâme*, s. 49, 119.

¹⁹⁷ *Mârifetnâme*, s. 111.

¹⁹⁸ *Mârifetnâme*, s. 256.

¹⁹⁹ *Mârifetnâme*, s. 325.

²⁰⁰ *Mârifetnâme*, s. 199.

²⁰¹ *Mârifetnâme*, s. 92.

²⁰² *Mârifetnâme*, s. 111.

²⁰³ Çelik, a.g.e., s. 50.

Yine İbrahim Hakkı'nın Erzurum'dan geçen Hintli ve Afganlı seyyahlarla pozitif ilimler konusunda fikir alışverişinde bulunduğu da nakledilmektedir.²⁰⁴

3.4. Mârifetnâme'nin Nüshaları

İbrahim Hakkı'nın bu önemli eserinin birçok basma ve yazma nüshaları mevcuttur. Bunların yanında sadeleştirilmiş nüshalarda söz konusudur. *Mârifetnâme*'nin aslı iki cilt olup, Tillo'daki torunlarından Celaleddin Toprak'ın elindedir. Bu yazmanın haricinde *Mârifetnâme*'nin yazılmış birçok nüshası vardır. Bu nüshalar Ankara Etnografya Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Edirne Selimiye Kütüphanesi, İslam Eserleri Müzesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi, Konya Mevlana Müzesi, Erzurum Müzesi, Londra British Museum gibi birçok müze ve kütüphanede koruma altına alınmıştır.

Bu müze ve kütüphanelerin haricinde birçok yazma nüsha da İbrahim Hakkı'nın akrabalarının şahsi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu yazma nüshalar çok titizlikle hazırlanmış olup, tezhip ve hattına çok önem verilmiştir.

Kütüphanelerdeki mevcut olan *Mârifetnâme* nüshalarının hiçbirisi İbrahim Hakkı'nın kendi el yazısından çıkmış orijinal nüsha olmayıp, orijinal nüshadan istinsah edilmiş eserlerdir. Örneğin; Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesinde 1673 numarada kayıtlı olan nüsha, 1173/1763 yani İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'yi bitirmesinden 6 yıl sonra, İbrahim Hakkı hayatta iken, onun nezareti altında Erzurum Mahkemesi Mukayyidi Ahmet Zeki tarafından istinsah edilmiştir. Abdulkadir Gölpınarlı, "Zannımca *Mârifetnâme*'nin en sağlam ve eski nüshalarından biri, belki de ilki bu nüshadır" diyor. 1284 İstanbul Matbaa-i Amire'de baskısı yapılan nüsha Hazine-i Bahriye kâtiplerinden Ahmet Şevket tarafından istinsah edilmiştir.²⁰⁵

Yazma nüshaların haricinde bir de basma nüshalar söz konusudur. İlk basma *Mârifetnâme* 1251/1835 yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda 23+563 sayfa halinde basılmıştır. (Bu baskının mevcudu oldukça azdır.) Bu basmanın haricinde birçok basma nüsha da bastırılmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- 1- *Mârifetnâme* - Mısır 1251/1385 Bulak Matbaası 23+563s.
- 2- Kitab-ı *Mârifetnâme* - Kahire, 1255/1839 Bulak Matbaası, 33+563s.

²⁰⁴ Ünal, a.g.e., s. 24.

²⁰⁵ Ünal, a.g.e., s. 24.

- 3- Marifetname - Kazan, 1261/1845 Üniversite Basmahanesi 338+65s. (Eski bir baskı olup, Kazanlı Han Emiroğlunun himmetiyle neşredilmiştir.)
- 4- *Mârifetnâme* - Kahire, 1280/1863 Bulak Matbası 563s.
- 5- *Mârifetnâme* - İstanbul, 1284/1877 Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 534s.
- 6- *Mârifetnâme* - İstanbul, 1284/1867 Matba-i Âmire Litografya Destgahı 23+[1]+659s.
- 7- *Mârifetnâme* - İstanbul, 1310/1892 Sahhafiye-i Osmaniye Şirketi 16+564s.
- 8- *Mârifetnâme* - İstanbul, 1328/1912 Matbaa-ı Ahmet Kamil 16+563s.
- 9- *Mârifetnâme* - İstanbul, 1330/1914 Matba-ı Ahmet Kamil 16+563s. (Kırımlı Ziyaüddin Efendi'nin himmetleriyle neşredilmiştir. Çok okunmuş bir nüshadır.)
- 10- *Mârifetnâme* - Sadeleştiren Fehmi Akalın, Ankara, 1964
- 11- *Mârifetnâme*, Marifetullah, Muhabbetullah 1 cilt. Sadeleştiren M. Süleyman Teymuroğlu, Ankara, 1964 Şark Matbaası, 212s.
- 12- *Mârifetnâme*, İlham Pırıltıları, 1cilt. Sadeleştiren Turgut Ulusoy. İstanbul, 1972.
- 13- *Mârifetnâme* iki cilt. Sadeleştiren: Turgut Ulusoy İstanbul, 1972. Ahmet Sait Matbaası. 201s.
- 14- *Mârifetnâme*, üç cilt. Sadeleştiren: Turgut Ulusoy, İstanbul, 1973, Ahmet Sait Matbaası. 183s.
- 15- *Mârifetnâme* - Sadeleştiren: Faruk Meyan, İstanbul, 1980. Bedir Yayınevi. 872s.²⁰⁶
- İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'nin son zamanlarda yapılan çeviri ve sadeleştirmelerini de şu şekilde sıralayabiliriz.
- 1- *Mârifetnâme* - Çeviren: Prof. Dr. Durali Yılmaz, Hüsnü Kılıç, İstanbul, 2003, Huzur Yayınevi, 3 Cilt.
- 2- *Mârifetnâme* - Sadeleştiren: D.Yılmaz- H. Kılıç, İstanbul, 2008, Hikmet Neşriyat, 1315s. (3 Cilt)
- 3- *Mârifetnâme* - Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, İstanbul, 2010, Âlem Yayınları, 800s.
- 4- *Mârifetnâme* - Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, Cafer Durmuş- Dr. Kerim Kara, İstanbul, 2011, Erkam Yayınları, 3 Cilt.
- 5- *Mârifetnâme* - Çeviren: Abdullah Aydın, İstanbul, 2012, Seda Yayınları, 958s.
- 6- *Mârifetnâme* - Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, İstanbul, 2012, Hikmet Neşriyat, 1173s., 2 Cilt.
- 7- *Mârifetnâme* - Çeviren: Durali Yılmaz, İstanbul, 2012, İpek Yayınları, 895s.

²⁰⁶ Eren, a.g.m., ss. 26-27-28.

8- *Mârifetnâme* - Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz., İstanbul, 2013, Çelik Yayınları, 992s.

9- *Mârifetnâme* - Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul, 2013, Ataç Yayınları, 959s.

10- *Mârifetnâme* - Sadeleştiren: Prof. Dr. Durali Yılmaz, İstanbul, 2014, Merve Yayınları, 959s.

İKİNCİ BÖLÜM

NEFİS KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

1. NEFSİN LUGAT MÂNÂSİ

Nefs Arapça bir kelime olup çok sayıda mânâları ihtivâ eder. Ruh, akıl, insanın bedeni, ceset, kan, azamet, izzet, görüş, kötü göz, bir şeyin cevheri, hamiyet, işkence, ukûbet, arzu, murad²⁰⁷ gibi anlamlara gelmektedir.

Nefs kelimesinin kökeni hakkındaki görüşler temel olarak ikiye ayrılır. Bu görüşlerden birincisine göre, nefis kelimesi; "büyüklük, azamet, celâlet" anlamına gelen "nefâset" kelimesinden türemiştir.²⁰⁸ Diğer görüşe göre ise nefes almak, solumak anlamına gelen "teneffüs" kelimesinden türetilmiştir.²⁰⁹

Nefs kelimesi türediği her iki anlamı da içerisinde barındıran birçok anlamlara gelmekle beraber yine çok kıymetli olmak, cimrilik etmek, nazar etmek, kadın âdet görmek, layık görmemek anlamındaki "n-f-s" (çoğulu enfüs ve nüfüs) kelimesinden türemiştir²¹⁰ diyenlerde mevcuttur.

Yine; yakınlık, kardeş, dost, yanında, kendisiyle ayırt etme işi yapılan şey, gayb, azamet, büyüklük, izzet, himmet, herhangi bir şeyin özü, künhü, iç yüzü ve cevheri, gamdan, tasa ve kaygıdan kurtulma gibi mânâlara da gelen nefis, "nazar değdiren göz, göz değmesi" için de kullanılır.²¹¹

Nefsin, "kan" anlamı da vardır. "Falancanın kanı aktı" derken "Nefs" kelimesi kullanılır. Kanın nefis olarak adlandırılması, kanın çıkmasıyla nefsinde çıkması ve kanın, ruhu taşıyan ve hayatı devam ettiren dayanak olması nedeniyledir.²¹²

Nefs, şehvet ve gadabın mebdei olan kuvve-i nefسانیyye. Fitrî meyil, beden in istekleri²¹³ gibi anlamlarda da kullanılmıştır.

²⁰⁷ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul, 2005, s. 472.

²⁰⁸ Sarı, Mevlüt, *el- Mevârid Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar Yay., İstanbul, 1982, s. 1541.

²⁰⁹ Dalkılıç, Mehmet, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yay., İstanbul, 2004, s. 58.

²¹⁰ Uludağ, Süleyman, "Nefis", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 2006, Cild: 32, s. 526.

²¹¹ Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 14

²¹² Ögke, a.g.e, s. 14

²¹³ İttihat İlmî Araştırma Heyeti, *İslam Prensipleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, s. 1535.

Nefs kelimesi Arap dilinde ise başlıca iki ayrı mânâda kullanılır:

Birisi; "Ruh" mânâsıdır. Ölen bir kimse için "Falancanın nefsi, yani ruhu çıktı" denildiğinde ve "Falancanın nefsinde, yani ruhunda şöyle şöyle yapmak vardır" sözünde olduğu gibi. Diğer kullanım da; "Bir şeyin bütünü ve gerçeği" mânâsıdır. "Falanca nefsinin öldürdü ve nefsinin helak etti. Yani zatında, kendinde tamamen ve gerçek mânâda helak etme işini gerçekleştirdi" sözünde olduğu gibi.²¹⁴ Yine cahiliye dönemi Arap şiirinde daha çok bir şeyin özünü, kendisini belirten zamir olarak kullanılmıştır.²¹⁵

Kur'an-ı Kerimde de Nefs kelimesi değişik anlamlarda kullanılmıştır²¹⁶. Kur'an'da "ruh"²¹⁷ anlamında kullanıldığı gibi, "zat ve öz varlık"²¹⁸ mânâsında da kullanılmıştır.²¹⁹

Nefis, İngilizce (soul), Latince (anima), Yunanca (psyche), Fransızca (âme-esprit) kelimeleri ile karşılanmaktadır.²²⁰ Nefsin sözlük anlamının batı literatüründe kullanılış şekillerinden bir örneğini Hüseyin Atay şöyle aktarıyor: "Sözlük anlamı açısından nefis şu mânâlarda kullanılmıştır. "1-İnsan nefsi, insanın ruhi tarafını teşkil eden ve ölümsüzlüğünü teşkil eden veya ölümsüz kabul edilen bir özdür. Bunun maddi ve fiziki bir gerçekliği olmadığı halde düşünce ve istek işlevleri bulunduğundan, bütün davranışları tayin eder. 2- İnsanın ahlakî hissî tabiatı ve mahiyetidir. 3- Ruhî veya hissi bir kırgınlık, güç ya da bunları ortaya koyan bir delil sayılır. Bir ressamın yapmış olduğu boyalı bir resim gibi. 4- Hayatî veya zorunlu bir nitelik veya ilke. 5- Güden veya hâkim olan şahıs, kimse, merkezdeki şahıs, kumandan. 6- Tecessüm etme, timsal olma; "o nezaketin timsalidir" gibi. Yani nezaket onun şahsında tecessüm ve tecelli etmiştir. 7- Şahıs, kimse kişi; kimseyi görmedim (hiçbir nefsi görmedim). 8- Ölü şahsın ruhu ki bedenden ayrı olduğu ve kendi kendine müstakil varlığı bulunduğu gibi anlamlar nefse verilmektedir."²²¹

E.E. Calverley nefis kelimesini şu şekilde özetlemektedir: " Nefsin sözlük anlamı bakımından incelenmesi şu sonuçları verir:

"1- "Ruh" ve "Nefs" mânâsında nefis kelimesinin Allah ile ilgili olarak kullanılmasından sakınılmıştır.

²¹⁴ Ögke, a.g.e, s. 14.

²¹⁵ Özalp, Ahmet, "Nefs", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yay., İstanbul, 2000, s.196.

²¹⁶ Ayni, Mehmet Ali, "Nefs Kelimesinin Mânâları", *Dârülfunûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1930, s. 46.

²¹⁷ En'âm; 6/93.

²¹⁸ Âl-i İmran; 3/28, 30.

²¹⁹ Uludağ, a.g.m., s. 526.

²²⁰ Atay, Hüseyin, "Nefis", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Ankara, 1997, cilt: XXXVII, s.1, s. 2.

²²¹ Atay, a.g.m., s. 2.

2- İnsana gelince;

a) Nefs ve ruh birbirinin aynıdır. Yahut,

b) Nefs ruha ve ruh da hayata mahsustur. Yahut,

c) İnsanın iki ruhu (iki nefsi) vardır. Bunlardan biri hayatîdir, diğeri farkedici ve ayırdedicidir. Yahut,

d) Farketme ve ayıretme kabiliyetindeki ruh iki yönlü olup, biri emirler ve diğeri de yasaklar verir."²²²

Kısacası nefis kelimesine pek çok anlam yüklenmiştir. Bununla birlikte, kelimenin Arap dilindeki birincil anlamlarının bir şeyin kendisi ve başta insan olmak üzere varlıkların hayatiyet kazanmış yönü, yani hayat soluğu, can olduğu sonucuna varmak mümkündür. Diğer anlamların ise bu iki anlamdan esinlenerek verilmiş yan anlamlar ve mecaz ifadeler olduğu kanaatindeyiz. Örnek vermek gerekirse, beden, ruh, kan ve karakter anlamları insanla ilgilidir. Bütün bu anlamlar, insanın görünmeyen yönü, hayat kazanmış yönü anlamından çıkarılmış anlamlardır. Meselâ, kana nefis denmesinin sebebi, insan hayatının kanın akışına bağlı olmasıdır. Hava, yudum, soluk, su, hayat gibi anlamlarda canlılık sıfatıyla ilgili anlamlardır. Kem göz anlamının da bu anlamdan üretilmiş mecâzî anlam olduğu kanaatindeyiz. Çünkü kötü ruhlu kimselere, halk arasında kötü nefisli denir. Kelime zamanla kısalmış, kötü niyetli kimselerin bakışına, kötü nefisli kimsenin nazarı denilmek yerine sadece nefis denmiştir. Benzer örnekleri Türkçemizde de görürüz. Meselâ “Soba yanıyor” derken kastımız sobanın içindeki yakıtın yandığını söylemektir. Bunun yanı sıra, nefis kelimesine Kur’an-ı Kerim’den ve hadislerden esinlenerek verilmiş anlamlar da söz konusudur. İrade, azâmet büyüklük ve ceza gibi verilen anlamlar buna örnek gösterilebilir.²²³

Nefsin ıstılah mânâsı ile ilgili Mehmet Ali Ayni 1930'larda kâleme aldığı "Nefs Kelimesinin Mânâları" adlı yazısında şöyle demektedir: "Bir insan Kitabullahta ve Kelam-i Rasûldeki elfazı ve ârab-ı aribenin istimallerini bilmezse, bu ilimde rûsuhu olmazsa Kur'an ve Hadisi anlayamaz, yanlış mânâlar verir. Bahusus (Nefs) kelimesinin mânâları mütefavittir. Lügat kitaplarına bakmakla da bu müşkilat halledilmez"²²⁴ ve yazısının devamında Mestcizade'nin²²⁵ Nefs Kelimesinin Mânâlarıyla ilgili yazmış

²²² E.E. Calverley, "Nefis" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, cilt: IX, s. 178.

²²³ Toksöz, Hatice Meryem, *Kûtu'l Kulûb'da Nefs ve Tekâmülü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 20.

²²⁴ Ayni, a.g.m., s. 46.

²²⁵ Mestcizâde Ahmed Efendi, (ö. 1174/1760-61) Türk hattatı. İstanbulludur. Babası Hacı Abdullah Efendi'dir. Hat sanatını Hoca Mehmed Râsim'den öğrendi ve 1731'de icâzet aldı. Mehmed Râsim Efendi'den sonra Galata Sarayı yazı hocalığına tayin edildi. Daha sonra Hüseyin Hablî'den boşalan

olduğu risaleyi okuyucuya sunmaktadır. Bizde Mehmet Ali Ayni'nin bu sözüne aynen katılıyoruz ve çok anlamlı bu Nefs kelimesi terim olarak nasıl kullanılmış bununla ilgili bilgileri aktarıyoruz.

2. NEFSİN TERİM MANASI

Nefs kelimesi Kur'an-ı Kerim'de 295 yerde geçmektedir. Bir tasavvuf ıstılahı olarak nefis, genel olarak kulun kötü huyları, çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olan latife şeklinde tarif edilmiştir. İnsan, ruh, nefis ve bedenden meydana gelir. Ruhun akıl, nefsin hevâ ve arzu, bedeninde de duyu sıfatı vardır.²²⁶

Yine nefis için şöyle denmiştir: "İçgüdü mekanizmasının, iç ve dış duylardan gelen fizyolojik ve sosyal nitelikteki etkilerin şekillendirdiği eğilimlerin bütününe verilmiş bir addır".²²⁷

Nefs kavramı, kelime olarak değişik mânâlara geliyorsa da "insan nefsi" söz konusu olunca, ruh ve beden bilişimi olan insanın hakikatını (zatını, benliğini, hayat özünü) oluşturan cevherin adıdır. Bu mânevi cevher, bedenle iç içe olmakla birlikte, uyku ya da ölüm hallerinde kısmen veya tamamen bedenden ayrılabilir bir yapıdadır.²²⁸

Nefs, gazab ve şehvet kuvvetlerini fiile geçirmekle kalbe musallat olduğu, türlü hilelere başvurduğu, aldattığı, tuzak kurduğu, iyiliklerle kötülüklerini, fenalıklarını gizlediği, kendini temize çektiği, doğrusu egoizm, nifak ve gösteriş hilelerinde çok ileri olduğu için de, şeytana nisbet edilmekle kendisine "nefis-i şeytaniyye" denilmiştir.²²⁹

İnsanın içerisinde gazap ve şehvet kuvvetleriyle, Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarının dışında hareket etmesini isteyen ve devamlı olarak kötülüğü tavsiye eden, sahibini günaha meylettirmeye çalışan varlıktır nefis.²³⁰ Zira nefis, insanı helak olmasına yol açacak şeylere çağırır. Ona karşı düşmanlarının tarafında yer alır. Her yakışsız ve fenanın özlemine çeker, onu hırsıyla ister. Her kötülüğün ardınca gider. Muhalefet

Enderun Mektebi hat hocalığına naklolundu. Vefatında Mahmud Paşa Türbesi hazîresinde Tophaneli Mehmed Emin Efendi'nin kabri yakınına defnedildi. Hocası Mehmed Râsim Efendi'nin mezar taşı için yazdığı ibâre, isim kısmı değiştirilerek kendi mezar taşına da hakkedilmiştir. Bkz. Serin, Muhittin, Ahmed Efendi, Mestçizâde, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1989, cilt: II, s. 60.

²²⁶ Çatak, Adem, Şeyh İslâm'ın *Mu'înü'l-Mürîd* Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/2 Spring 2012, s. 287.

²²⁷ Aydın, Hüseyin, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matbaacılık, Ankara, 1976, s. 83.

²²⁸ Ergül, Adem, *Kur'an ve Sünnette Kalbi Hayat*, Altınoluk- Erkam Yay., İstanbul, 2000, s. 331.

²²⁹ Çetin, İsmail, *Terbiye-i Nefs*, Dilara Basımevi, Isparta, 2008, s. 114.

²³⁰ Yusuf, 12/53.

meydanında at koşturur.²³¹ Nefis kendini beğenir, kendine tapar, kendine hayrandır, bencildir, şımarıktır, kibirlidir. Toprakta yaratılmış olduğundan zayıf, çamurdan olması sebebiyle cimri, balçıktan olduğu için şehvetli, pişmiş topraktan olduğu için de cahildir. Zaaf, cimrilik, şehvet ve cehalet onun esas özellikleridir. Nefsin tabiatında yırtıcılık/vahşilik, hayvanlık, şeytanlık ve tanrılık vardır. Nefisteki düşmanlığın, saldırganlığın kaynağı yırtıcılık, oburluğun ve hırsın kaynağı hayvanlık, hilekârlığın ve kurnazlığın kaynağı şeytanlık, büyülenme ve her şeye tek başına hükmetme arzusunun kaynağı tanrılıktır. Bu dört nitelik sırasıyla köpeğe, domuza, şeytana ve bilge kişiye tekabül eder. Nefis, içinde bunların tamamını barındırır.²³² Diğer taraftan Allah'ın emir ve yasaklarını dinleyerek O'nu razı etmeye çalışandır nefis.²³³ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ey huzur içinde olan nefis! Sen Rabbinden razı, Rabbin de senden razı olarak Rabbi'ne dön!"²³⁴

İnsan, nefis yönüyle şeytanî, ruhsal bakımdan da melekî bir varlık olduğu için hem iyilik hem de kötülük yapmaya müsait bir varlıktır. Dolayısıyla insan benliği, çok yönlü bir özelliğe sahiptir. Kendini sadece nefisten ibaret gören kişi, onun peşinden giderek hayta sermayesini kötüye kullanmış olur.²³⁵

İlim ehlinin öncekilerin ve sonrakilerin, gerek hakkı gerek batılı dile getirenlerin söz birliği ettikleri, aralarında icma konusu olan kurallardan biri de; nefsin kul ile Allah arasında bir perde olduğu ve kulun bu perdeyi yırtmadan Allah'a ulaşamayacağıdır.²³⁶ Bu perde de ancak Allah'ın yardımı ile yırtılabilir. Tirmizî'nin dediği gibi; "Eğer Allah'ın yardımından yoksun kalırsan nefsin şehvet ve hevâ oklarıyla sana saldırır. Sende ona mârifet ve akıl oklarını atarsın, fakat sen ona galip gelemezsin de o sana galip gelir çünkü ilim, akıl ve mârifet kalptedir. Hevâ ve şehvet ise kalbin dışında olup, kalp ile Rabb arasındadır. Dolayısıyla onlar örtüleriyle kalp gözünü ve kulağını kapatıp, karartırlar. Dışarıdakiler kalbe galip gelirler. Bu, evdeki bir kandile benzer. Kandil, bir camın içerisinde olup üzerinde örtü vardır. Dolayısıyla ev karanlıktır. Örtü açıldığında, faydalı ya da zararlı evde olan her şey görünür."²³⁷ Bu örtü de ancak Allah'a bağlanmak ve O'ndan yardım istemekle açık kalabilir. O halde hepimiz yapmamız gerektiğini

²³¹ Cevziyye, İbn Kayyim, *Nefs Terbiyesi (Tibbül-Kulüb)*, Karınca-Polen Yay., İstanbul, 2001, s. 117.

²³² Uludağ, a.g.e., s. 528

²³³ Pekcan, Uğur, *Nefsi Muhasebesi*, Menhec Yay., Konya, 2013, s. 20.

²³⁴ Fecr, 89/27-28.

²³⁵ Güneş, Mustafa, Tasavvuf Kültüründe İntikam (Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği), *Acta Turcica (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi)*, 2011, yıl:3, sayı: 1/2, s. 361.

²³⁶ Pekcan, a.g.e., s. 21-22.

²³⁷ Tirmizî, Hâkim, *Kalbini Bul*, çev: Hacı Bayram Beşer, Hayy Kitap, İstanbul, 2013, s. 92.

bildiğimiz şeyleri yapmak için mücadele ederiz ve etmeliyiz. Ancak yanlış ya da zararlı olduğunu bildiğimiz şeylerden kaçınmak için daha fazla mücadele etmeliyiz.²³⁸

Denilmiştir ki; nefis, bedene konmuş latif bir varlıktır. Kötü sıfat ve ahlaklar ondan kaynaklanır. Nitekim ruhta kalbe konmuş latif bir varlıktır; güzel sıfat ve ahlaklar da ondan kaynaklanır. Göz görmenin, kulak işitmenin, burun koklamanın, ağız tatmanın yeri olduğu gibi; nefis kötü ahlakın kaynağı, ruh ise güzel sıfatların merkezidir.²³⁹ Yani bu nefis insan bedeninde bulunan bir cevherdir ki, insana kötülük ve fesadı emreder. Bir kuvvettir ki, insanı fenalığa sevk eder, bu hususta teşvikte bulunur. Ona uyan iyi amellerden vazgeçip şerre yönelir. Bu sebeple de bu nefis, kötülünen aşağılanan bir şeydir. Ahlak kitapları ve tasavvufi düşünce bu nefse muhalefet etmeyi emrederler. Büyük savaş bu nefisle yapılan savaştır. Hz. Peygamber'in ifadesiyle görünmeyen bu düşmanla mücadele "cihad-ı ekber"dir. Tasavvufun insanı tasalluttan kurtarmaya vâdettiği nefis, bu nefistir. Bu nefis insanı Allah'tan gayri (mâsivâ) şeylere sevkeder.²⁴⁰

Yaşar Nuri'nin de dediği gibi ölümlü istek ve arzuların tümü nefse hizmet eder. Hepsinin putu nefstir. Birçok şeyi sevmiş olmanın temelinde bir tek şeyi sevmiş olmak vardır. O bir tek şey nefstir. O halde nefsi hizaya getiren, işi kökünden halleder. Çünkü en büyük put, bütün putlara hayat imkânı veren put, nefstir. Mevlana, öteki bütün putları nefis putu yanında küçük yılanlara, nefsi onların başı olan ejderhaya benzetiyor. "Putların anası, içinizdeki nefis putudur. Öteki putların yılan olduğu yerde nefis putu bir ejderhadır".²⁴¹ Bu yönüyle baktığımız zaman genelde insanlar üç gruba ayrılırlar:

1. İnkâr ve dünya sevgisi içinde kaybolup nefsin arzu ve isteklerine uyanlar.
2. Kulluk yolunda ileriye doğru yürüyüşünde hiçbir duraksama ve sarsıntı geçirmeden Allah'a boyun eğenler.
3. Ortada, yani bu iki grubun arasında yer alanlar. Yani bazen bu tarafta, bazen de öbür tarafta olanlar. Bunlar bazen Rahman'a kul olurlar, bazen de arzu ve isteklerle şeytana. Mescitte genellikle Rahman'a kul olurlar, eve ve çarşıya dönünce ise şeytana. Bu tür insanlar inkâr ile iman arasında dolaşır dururlar.²⁴²

Nefis, bedensel dilek ve davranışların kaynağıdır. Tıpkı ruh gibi beden kalıbımızda iş görür. Ruh, nefsi; nefis de ruhu esir edebilir. Nefis tabiatı icabı, ruhun vazife ve isteklerinin tam tersini gerçekleştirmek ister. O edebi kötüyü götürmek ve

²³⁸ Frager, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev: İsmail Kapaklıkaya, Ravza Matbaası, İstanbul, 2010, s. 70.

²³⁹ Sühreverdî, Şihâbuddîn, "*Gerçek Tasavvuf*" (*Avarifü'l-Mearif*), Semerkant Yay., İstanbul, 2007, s. 585.

²⁴⁰ Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara İlahiyat Yay., Ankara, 1986, s. 42.

²⁴¹ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 1993, s. 99.

²⁴² Destgayb, Hüseyin, *Nefs-i Mutmainne*, İnsan Yay., İstanbul, 2011, s. 55.

bozmak ister. Hâlbuki kul, edebi kemale erdirmeye memurdur. Bu yüzdendir ki, nefse tolerans tanımak, ruhun esaretine zemin hazırlamak demektir. Nefsin istekleri bir problem, bir hastalık oluyorsa, ilaç, onun isteklerinin tam tersini yapmaktır. Çünkü nefsin arzusunun tersine hareket edilince, onun musallat ettiği dertler, devaya döner. Mevlâna nefse eşek diyor ve kurtuluşu eşeğin gittiği yönün tersine gitmekte buluyor.²⁴³

Nefs ve ruh arasındaki benzerliğe baktığımızda, Kur'an'daki kullanımının da etkisiyle Emevîler döneminden itibaren nefis kelimesi yaygın biçimde ruh anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Ama ashab, tâbiun ve bunların izleyicisi olan selef bilginleri nefsin mahiyeti, nitelikleri gibi konularda Kur'an ve sünnette verilenle yetinerek susmayı yeğlemişlerdir. Kur'an ve sünnette geçtiği kadarına inanmayı ilke edinen selefte göre nefsin mâhiyetinin kavranması imkânsızdır ve bu konuda tartışmaya girmek istememişlerdir.²⁴⁴

Nefs kavramına dayanılarak adeta ruh felsefesi yapılmıştır. Kur'an bilgisi sınırlı olan insanın, ruhun hakikatına erişemeyeceğini anlayınca, İslam mütefekkirleri, ruhla ilgili düşüncelerini "nefis" başlığı altında yoğunlaştırmışlardır. Böylece nefis, bir kamuflaj terimi görevini üstlenmiştir.²⁴⁵ Dilekçilerden de, nefis ile ruhu aynı kabul edenler vardır. Bunlar, nefsin müennes, ruhunda müzekker oluşundan başka, aralarında bir fark görmezler.²⁴⁶

Ruh, mâhiyet itibariyle beden denen özel cesede benzemeyen ve gülsuyunun gülde, zeytinyağının zeytin tanesinde ve ateşin köz halindeki kömürde yayıldığı gibi, bedene yayılan ve hayatla bizzat vasıflanan, nûrânî, ulvî, hareket ettirici, latif ve şeffaf bir cisimden ibarettir.²⁴⁷

Ruh ve nefis, kalbe sahip olmak için her daim savaş içerisindeyler. Kalbe bazen ruhun arzuları, bazen de nefsin arzuları sahip ve hâkim olur.²⁴⁸ Eğer kalbe nefsin arzuları hâkim olursa, nasıl ki ay küresi, güneşle yer küresi arasına girerken güneş tutuluyorsa, böylece kalbe hükümlen olan şeytaniyye nefsin istek ve arzularının, ruh ve kalbin arasına girmesiyle kalp kararır ve kalbin lekeleri yüzün üstüne çıkar.²⁴⁹ Çok hafif ve kokulu bir rüzgâr mahiyetinde olan ruh, insan vücudunu istediği şekilde idare eder; hâlbuki beden çok yoğundur. Ruhla çok sıkı ilişkileri olan şehvânî nefis letâfetle kesâfet

²⁴³ Öztürk, a.g.e., s. 99.

²⁴⁴ Özalp, a.g.m., s.197.

²⁴⁵ Ergül, a.g.e., s. 117.

²⁴⁶ Ögke, a.g.e., s. 61.

²⁴⁷ Ögke, a.g.e., s. 62.

²⁴⁸ Sühreverdî, a.g.e., s. 587.

²⁴⁹ Çetin, a.g.e., s. 155.

arasında aracıdır; bu sebepten o, gökten inen temiz nefis ve topraktan yaratılmış beden arasında aracı olmaya layıktır.²⁵⁰ Ruh ve nefsin çarpışmalarının neticesinde nefis galebe çalarsa, ölümden sonra insanın varacağı yeri, cehennem ve ateş olur.²⁵¹ Ruh galebe çalarsa, ölümden sonra ruhun varacağı yer, elbette cennet ve içindeki nimetler olur.²⁵²

Yaşar Nuri Öztürk'te konuyla ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: "Kur'an, insandan söz ederken iki ifade kullanmaktadır. İnsan topraktan yaratılmıştır. Ve insan Allah'tan bir nefha (üfleme) taşımaktadır. Sûfilerin nefis anlayışlarıyla Kur'an'ın bu insan anlayışını birlikte düşünürsek; ruha, insanın Allah'tan kaynaklanan yönlerinin bütünü, nefse de toprak kaynaklı vasıfların tümü, demek mümkün olur kanaatindeyiz.²⁵³

Nefis, bedene doğan bir cevherdir; ölüm anında beden içindeki ve dışındaki ışığı söner. Uyku halinde ise beden içindeki değil, sadece dışında söner. Uyku ile ölüm benzer türdendir. Zira ölüm, tam (küllî) sönüş, uyku da eksik (yarım) sönüştür.

Nefis cevherinin beden ile ilgili hususunda üç şeklin olduğu görüş ortaya çıkar: Birincisi; Nefsin ışığı beden dışındaki ve içindeki tüm organlara ulaştıca, bu "uyanıklık" durumudur. İkincisi; Nefsin ışığı beden dış organlarından kesilip sadece iç organlarına ulaştığı zaman, bu da "uyku" durumudur. Üçüncüsü ise tamamen ışığı sönüncedir ki, bu da "ölüm" halidir.²⁵⁴

Mü'minin ruhu, onu cennete davet eder. Zira cennetin dünyadaki örneği ruhtur. Nefsi ise onu cehenneme çağırır. Çünkü cehennem dünyadaki numunesi nefstir. İlkinin (ruhun) bir müdebbiri ve idârecisi vardır ki, bu tam olarak akıldır. İkincisinin de (nefsin) bir güdüsü ve sevk edeni vardır ki, bu da eksik olan hevâdır. Ruh akıl, nefsi arzu idare eder. Birincisinin idare edilmesi doğrudur. İkincisinin idare edilmesi hatadır.²⁵⁵

Bu konuda müellifimiz İbrahim Hakkı da şöyle der: "İnsan da iki çeşit ruh vardır; biri hayvanî ruh, diğeri insanî ruh. Birincisi insan vücudunda bulunan hayat, his ve iradeyi taşır. O, şehvânî nefis olarak ta isimlendirilir. İkincisi maddeden ayrı bir cevherdir. O, her maddeden ayrılmışken, aşkla bağlandığı vücudun işlerini tedvir ve idare etmek için bedene girmiştir. Bedendeki yeri hayvanî nefsin yeri olan ve yüreğin ortasında bulunan "kara sevda" noktasında hayvanî nefse yakındır ve onun vasıtasıyla vücudun bütün cüzlerini idare etmek imkânına sahiptir. Eğer o beden hem içine hem

²⁵⁰ Altıntaş, *Marifetnâme'de Tasavvuf*, s. 123; Ayrıca bkz. *Marifetnâme*, s. 226.

²⁵¹ Çetin, a.g.e., s. 23.

²⁵² Çetin, a.g.e., s. 24.

²⁵³ Ögke, a.g.e., s. 66. (Nakil); Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti*, İstanbul, 1982, s. 72.

²⁵⁴ Ögke, a.g.e., s. 16.

²⁵⁵ Çelikoğlu, Şahver, *Nefs Tezkiyesi Kendini Arıtma*, Mârifet Yay., İstanbul, 2003, s. 20-21.

de dışına birden "yakaza" hali hâsıl olur vücudun içini aydınlatırsa uyku; hiç aydınlatmazsa ölüm hâsıl olur.²⁵⁶

Netice olarak, ruh, nefis ve akıl gibi mücerret kavramların delâletleri konusunda kesin bir sonuca ulaşmak pek mümkün değildir. Bununla beraber konuyla ilgili değerlendirmemizi şöyle özetleyebiliriz: İnsana nefhedilen (üfürülen)²⁵⁷ ve Rabbi'nin emrinden ya da Rabb'in emri cinsinden ibaret bir cevher olan "ruh", bedene taalluk edince "nefis" adını almaktadır. Nitekim Kur'an'da insan oluşumu ile ilgili olarak "ruh" kavramının geçtiği yerlere bakılırsa ruhun, ancak yaratılışın başlangıcında devreye giren ve maddi yapıyı tamamlayıp insan varlığını ortaya çıkaran manevî bir cevher olduğunu görürüz²⁵⁸. Bu oluşum devresinden sonra hiçbir safhada "ruh" dan söz edilmez. Bunun yerine "nefis" mefhumu devreye girer. Ölüm anında bedeni terkeden "nefis"²⁵⁹ olduğu gibi âhîret âleminde de muhatap kabul edilen yine "nefis"tir.²⁶⁰

Felsefeciler, Tasavvufçular ve Kelamcılar kendi düşünce sistemleri doğrultusunda nefis kelimesinin terim anlamı hakkında çeşitli görüşleri ileri sürmüşlerdir. İlkçağ filozoflarından olan ve nefis hakkında ilk kitabı yazan Aristo'ya göre nefis, kuvvet halinde canlı olan bir cismin sureti anlamında cevher (öz) olmak zorundadır. Aristo nefsi üçe ayırmaktadır: 1- Bitkilerin büyüyen nefsi 2- Hayvanların duyumsayan nefsi 3- İnsanların düşünen nefsi. İnsan nefsi, özü itibariyle maddeye bağlı değildir ve beden dağıldıktan sonra da varlığını devam ettirecektir. Büyüyen ve duyumsayan nefisler (bitki ve hayvan nefisleri) ayrılmayacak şekilde madde ile bitişik olup madde ile yok olurlar.²⁶¹

Tasavvufta insanı dînin kerih gördüğü, yapılmasını tavsiye etmediği ve yapıldığında Allah'ın rızasına uygun düşmeyen fiil ve davranışlara sürükleyen duygu, düşünce, zevk, emel, gâye, v.s. kaynağına genellikle "nefis" ismi verilmiş ve onunla ömür boyu mücadele içerisinde bulunmak gerektiği belirtilmiştir.²⁶²

Fahreddin er-Râzî tarafından söz konusu edilen ve İbn Kayyim el-Cevziye tarafından da benimsenen bir görüşe göre nefis nuranî, ulvî, şerefli, latif ve canlı / diri bir cisim olup mahiyeti itibariyle hissî / maddî olan bedenden ayrı bir şeydir. Suyun güle, ateşin kömüre, yağın süte yayılması gibi vücudun her tarafına sirayet ederek onu

²⁵⁶ Marifetnâme, s. 206.

²⁵⁷ Hicr, 15/29; Sâd, 38/72

²⁵⁸ Nisa, 4/171; Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Sâd, 38/72

²⁵⁹ Zümer, 39/42

²⁶⁰ Bakara, 2/228; Âl-i İmran, 3/25; Nahl, 16/111

²⁶¹ Atay, a.g.m., s. 8.

²⁶² Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2006, s. 259.

harekete geçirir. Beden ve organlar bu latif cisimden gelen etkileri kabule elverişli olduğu sürece bu latif cisim onlarla kenetlenmiş bir halde bulunarak onlara hissetme, hareket etme ve irade gibi halleri kazandırır. Organlar bozulup işlevsiz hale gelince nefis bedenden ayrılır ve ruhlar âleminde yerini alır.²⁶³

Gazzâli nefis kelimesinin birçok anlamının olduğunu ifade eder. Ona göre insanda bulunan gazap ve şehvet gücüne topluca nefis denildiği gibi ki genellikle sûfilerin benimsediği nefis anlayışı "insanın hakikati", "zati" diyebileceğimiz mânevi latîfeye de nefis adı verilmiştir.²⁶⁴

Razî'ye göre nefis, bir cevherdir ki bütün idrakler, fiiller ona aittir. Nefsin bedene ilgisi kalp vasıtası ile olur. Nefis, kalp aracılığı ile beden diğer uzuvlarına etki eder. Bedenin her bir uzvu nefsin âleti konumundadır. Meselâ göz görme, kulak işitme ve dil konuşma aracıdır.²⁶⁵

Cürcânî'nin de bildirdiğine göre "Nefis, hayat gücünü, hissî ve iradeye bağlı hareketleri üzerinde taşıyan latif, uçucu bir cevherdir."²⁶⁶ Bu cevher beden aydınlatıcısıdır. Onun ışığı, beden iç ve dışını aydınlatırsa uyanıklık; yalnız içini aydınlatırsa uyku; her ikisini de aydınlatacak olursa ölüm meydana gelir.²⁶⁷

Kâşânî'ye göre ise nefis; His, hayat ve bilinçli hareket kuvvetlerini taşıyan latif buharlı bir cevherdir. Hâkim Tirmizî ise nefse, rûh-i hayvanî demiştir. Yine o, "kalp ile beden arasında bir vasıta" diyerek nefsi tanımlar.²⁶⁸

İlkçağ ve Ortaçağ felsefe anlayışında nefis kavramı çok kapsamlı bir terim olup bitki ve hayvan türlerindeki canlılık yanında insanın psikolojik özelliklerini de ifade eden bedenden bağımsız mânevî bir cevherdir. Nefisle ruh terimleri arasında fark bulunduğunu söyleyenler varsa da İslâm filozofları bu iki terim arasında temelde bir fark olduğunu kabul etmez. Kelâmcılar ise filozofların nefis dedikleri şeyi çoğunlukla ruh terimiyle ifade ederek teorilerini bu terim etrafında geliştirmişlerdir. Filozoflar, nefsin varlığını insandaki cismanî yapının değişmesine rağmen değişmeyen "ben" idrâkine, iradî hareket ve idrâkin kaynağının maddî olamayacağı ve tek keyfiyet olan cismanî mizacın çok değişik fiillere kaynaklık edemeyeceği düşüncesine dayandırmışlardır.²⁶⁹

²⁶³ Uludağ, a.g.e., s. 526.

²⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Tercüme: Ali Arslan, Haşmet Matbaası, İstanbul, 1979, cilt: VI, s. 9.

²⁶⁵ Ergül, a.g.e., s. 115.

²⁶⁶ Ögke, a.g.e., s. 16.

²⁶⁷ Çatak, a.g.e., s. 287

²⁶⁸ Çatak, a.g.e., s. 287

²⁶⁹ Türker, Ömer, "Nefis (İslam Düşüncesi)", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 2006, cilt: XXXII, s. 529.

İlk Yunan düşüncesinde ise nefis, insanı canlı tutan ve öldüğünde de onu terk eden bir şey diye düşünülmüştür. Böylece nefsin nefes almakla ilgili olduğu sanılmıştır. Ruhun ise, nefisten ve akıldan ayrı olduğu düşünülmüş, ruhun ve aklın kendisine bir nitelik olarak verildiği nefis fikri genellikle zamanla anlaşılmıştır. Eflatun ise, genellikle nefis kavramını akıl gücü ile birleştirmeye çalışır ve nefsin üç kısım olduğunu; akıl ve zihin, ruh ve istek ile ifade eder. Ona göre akıl, beden ölümünden sonra yaşayan ölümsüz bir özün ayırt edici bir özelliğidir. Oysa ruh ve istek bedenin ölümü ile yok olur. Eflatuna göre nefis bedenden önce vardı ve bedenden sonra da var olmaya devam etmektedir. Çünkü nefis basit ve sabit bir özdür. Nefis, ideler dünyasında bulunuyordu ve oradan yeryüzüne inmiştir. Bunun için nefsin iyiliği ile kötülüğü dışarıda değil, nefsin kendisinde ve içindedir. Nefis, bileşik ve karmaşık olmadığından başlangıcı, sonu olmadığı gibi, değişmez de.²⁷⁰

İbn Sîna'ya göre nefis; mânevi bir cevherdir, basittir. Çoğalmaz, değişmez, nurânîdir ve cisim olmayıp cisimde bir kuvvettir. Bedenden bağımsız ve kendinden birçok varlıklar sudûr eden bir cevherdir. İlim, hikmet ve amel cihetiyle yetkindir, ilâhi ve melekî nurları cezp eder. Bedende ve bedenin parçalarında tasarruf eden demektir.²⁷¹

Müslüman filozoflar, bedenden ayrılan nefislerin âkıbetinin ne olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Fârâbî, nefsin varlığını devam ettirebilmesi için akıl gücünün yetkinliğini bedende iken tamamlamasının şart olduğunu söyler. Akıl gücünü bilfiil yetkinleştirmeyen insanların bedenleriyle birlikte nefislerinin de yok olacağını, hem akıl hem de amel gücünü yetkinleştiren nefislerin ebediyen mutluluğa ereceğini, sadece akıl gücünü yetkinleştirip amelî gücünü yetkinleştirmeyen nefislerin ölümsüz olmakla birlikte ebedî azap göreceğini ileri sürmüştür. İbn Sînâ ise nazarî ve amelî akılda tam yetkinleşenlerin ölümünden sonra en yüce mutluluğa ulaşacaklarını, nazarî akılda tam yetkinleşmemekle birlikte amelî akılda yetkinleşenlerin de bir ölçüde mutlu olacaklarını söyler. Nazarî akılda yetkinleştikleri halde amelî akılda yetkinleşemeyenlerin duyu hazlarına tutkunlukları sebebiyle bir süre mutsuz olsalar da bu hazların etkisi silindikten sonra mutluluğa ereceklerdir. Nazarî akılda yetkinleşme imkânı bulamamış olan akıl hastası ve çocukların duyu hazları tutku haline gelmemişse

²⁷⁰ Atay, a.g.e., s. 1-2.

²⁷¹ Tutgun, Abdullah, *Tehâfütlere Göre Nefs ve Ahiret*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2011, s. 39-40.

ilâhî inâyetle mutluluğa kavuşacaklarını, imkânları olduğu halde nazarî akılda yetkinlik kazanmayan ve maddî hazlara dalanların ebediyen mutsuz olacağını belirtmiştir.²⁷²

Nefsin mahlûk mu kadîm mi (ezelî) olduğu meselesi de tartışma konusu edilmiştir. Nefsin mahlûk olduğu hususunda âlimlerin ittifakı vardır. Ancak mülhid diye nitelenen bazı zümrelerin nefsin kadîm olduğuna inandıkları bilinmektedir. Nefsin fâni veya bâki oluşu meselesi de tartışmalıdır. Âlimlerin çoğu “Her nefis ölümü tadar”²⁷³ beyanına dayanarak nefsin fâni olduğu görüşündedir. Fakat nefsin ölümlü oluşu genellikle bedenden ayrılması şeklinde yorumlanmış ve bedenden ayrılan nefsin nimet içinde bulunması veya azap çekmesi mutlak şekilde yok olmayacağını delili sayılmıştır. Allah yolunda şehid olanların ölü değil diri olduğunu bildiren âyetlerde²⁷⁴ nefsin ölümsüzlüğüne delil sayılmıştır.²⁷⁵

Tasavvufta, kötülüklerden arınmak ve intikamlardan uzaklaşmak için insanın özü olarak kabul edilen kalbin, çeşitli hastalıklardan, kötü alışkanlıklardan kurtulması ve kişinin nefsinin eğitmesi (tezkiye-i nefis) gerekir. Genellikle, nefsi ıslah süreci, aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanır: Nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülhime, nefis-i mütmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziyye ve nefis-i sâfiye (kâmile).²⁷⁶ Tezimizin ana konusu olan nefis merhaleleriyle ilgili bilgilerin daha geniş îzahatını ileriki bölümlerde ele alacağız.

Nefsin mânâlarını genişçe izah ettikten sonra diyebiliriz ki; nefsi tasvir ve tahlil eden mutasavvıfların eserleri ahlâk, psikoloji, özellikle din psikolojisi bakımından çok önemlidir. Hâris el-Muhâsibî, Hakîm et-Tirmizî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Hücvârî gibi mutasavvıfların eserleri bu bakımdan değerli bilgiler içerir. Gazzâlî'nin İhyâ-ü ulûmî'd-dîn'i, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin el-Fütûhâtü'l-mekkiyye'si, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Meşnevî'si, Necmeddîn-i Kübrâ'nın Fevâ'ihu'l-cemâl'i bu sahanın temel eserleridir. İbnü'l-Fârız, Senâî, Ferîdüddin Attâr, Yûnus Emre, Eşrefoğlu Rûmî ve Niyâzî-i Mısırî gibi mutasavvıf şairler nefsi ve nefsin niteliklerini anlatan güzel metinler ortaya koymuşlardır.²⁷⁷

²⁷² Türker, a.g.e., s. 530-531.

²⁷³ Enbiyâ 21/35; Ankebût, 29/57

²⁷⁴ Bakara, 2/154; Âl-i İmrân, 3/169

²⁷⁵ Uludağ, a.g.e., s. 527.

²⁷⁶ Uludağ, Süleyman, *Kuşeyrî Risalesi (Tasavvuf İlmine Dair)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2003, s. 222-290.

²⁷⁷ Uludağ, a.g.e., s. 528.

3. KUR'AN-I KERİM'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

3.1. Kur'an-ı Kerim'de Nefs Kavramı

Yüce Allah'ın insanları kendisine kulluk etmeleri için yarattığı hususu, akli delillerden ve Kur'an ayetlerinden anlaşılmaktadır. İnsan da yapısı gereği kulluk için yeteneklidir. Allah (c.c) onu iki yolun ayrılma noktasına yerleştirmiştir. O, arzu, istek ve şehvetlerine kul olabileceği gibi, yaratıcısına da kul olabilir.²⁷⁸ Bu açıdan insanlar, nefisleri karşısındaki durumları açısından iki kısımdır. Bir kısmı, nefsi karşısında yenik düşer; böylece nefsi ona mâlik olarak onu etkisiz kılar, o da onun emirlerine boyun eğer hale gelir. Bir kısmı da nefsine gâlip gelir ve onu yenik düşürür; böylece o, ona boyun eğer ve emirlerini uygular hale gelir.²⁷⁹ Yani nefsine galip gelen felah bulur ve başarıya ulaşır, nefsine yenik düşen ise kaybeder ve mahvolur. Nefsin tezkiyesi, mü'minin hayatında başlı başına bir faâliyettir. Bunun nasıl olacağı Kur'an'da anlatılmaktadır.²⁸⁰ Allah Teâlâ şöyle der:

"Kim haddi aşar (Rabb'in emirlerine) karşı çıkarsa ve dünya hayatını tercih ederse cehennem ateşi onun varacağı yerdir. Kim de Rabb'inin karşısına çıkmaktan (onun hakkında vereceği hükümden) korkar ve nefsi hevasına uymaktan alıkoysa cennet onun varacağı yerdir."²⁸¹

Nefsin mizacında var olan fücür meylinin bir ifadesi olarak Kur'an, zaman zaman nefsi, günaha temâyülün ve dünyaya ait isteklerin odak noktası olarak gösterir. Günaha düşüren, var gücüyle kötülüğü emreden,²⁸² haksızlıkla herhangi bir cana kıyabilen²⁸³ ve batıl tanrılar icat etme fikrini telkin eden odur.²⁸⁴ Hevâ ve heves onda yatmaktadır.²⁸⁵ Tabiatın ebediyet arzusu,²⁸⁶ cimrilik,²⁸⁷ acelecilik,²⁸⁸ hırs,²⁸⁹ nankörlük,²⁹⁰

²⁷⁸ Destgayb, a.g.e., s. 89.

²⁷⁹ Pekcan, a.g.e., s. 23.

²⁸⁰ Sarı, Hayrullah, *Kur'an'da Nefs Tezkiyesi*, Star Ofset Matbaa, Konya, 2007, s. 25.

²⁸¹ Nâziat, 39/41.

²⁸² Yusuf, 12/53.

²⁸³ Mâide, 5/30.

²⁸⁴ Tâhâ, 20/96.

²⁸⁵ Necm, 53/23; Nâziat, 79/40-41.

²⁸⁶ Tâhâ, 20/120; Hümeze, 104/3.

²⁸⁷ Haşr, 59/9; Teğâbün, 64/16.

²⁸⁸ İsrâ, 17/11; Enbiya, 21/37.

²⁸⁹ Bakara, 2/96.

²⁹⁰ İsrâ, 17/67; Şura, 42/48.

cehâlet, hak hukuku tanımamak²⁹¹ ve nimeti görünce azmak²⁹² gibi fücür işlemeye sebep olacak vasıfları taşımaktadır.²⁹³

Kur'an-ı Kerim'in bize isim olarak sunduğu kalıp, çoğulu "enfüs" olan "nefs"tir. Kur'an'da "nefs" kelimesinin incelenmesi, onun ancak kendisiyle bağlantısı olan varlığa bağlı olarak düşünülmesiyle mümkündür. Nefs, hemen hemen her zaman beşeri varlıklar hakkında kullanılır. Nadir olarak Allah veya puta tapıcılıktaki tanrılar ve çok istisnâi olarak da cinler için kullanılır.²⁹⁴ Şimdi Kur'an-ı Kerim'de "nefs" kelimesinin kullanılış biçimlerini görelim:

3.1.1. Nefsin Allah Hakkında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesi altı yerde Allah için kullanılmıştır. Nefsin Allah için kullanıldığı yerlerde bu ayetler, ya bizzat Allah Teâlâ'nın kendi sözleriyle ya da başka birinin ağzından dile getirilip, Allah'ın zatı hakkında kullanılmıştır.

Allah Teâlâ Hz. Musa'ya hitaben: "Seni kendim (nefsim) için seçtim."²⁹⁵ Ayetinde nefis kelimesi "kendi zâtı" için kullanılmaktadır. Hz. İsa'nın ağzından "nefs" sözcüğü Allahü Teâlâ hakkında kullanılmaktadır;

"...Sen benim içimdekini bilirsin, hâlbuki ben senin zâtında (nefsinde) olanı bilmem."²⁹⁶

Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde de Allahü Teâlâ, "Nefs" kelimesini kendisi için kullanıyor ve şöyle buyuruyor:

"...O, merhamet etmeyi kendi zatına (nefsine) farz kıldı."²⁹⁷

"... Rabbiniz rahmet etmeyi kendi nefesine (üstüne) yazdı"²⁹⁸

"...Allah sizi nefsinden (kendisinden) sakındırır."²⁹⁹

Zikredilen bu ayetlerde geçen "nefs" kelimesi hep "Allah'ın zâtı ve hakîkatı, zâtullah" mânâsına gelmektedir.

²⁹¹ İbrahim, 14/34; Ahzab, 33/72.

²⁹² İsra, 17/83; Rum, 30/36; Kasas, 28/76-78.

²⁹³ Ergül, a.g.e., s. 333.

²⁹⁴ Ögke, a.g.e., s. 23.

²⁹⁵ Tâhâ, 20/41.

²⁹⁶ Mâide, 5/116.

²⁹⁷ En'am, 6/12.

²⁹⁸ En'am, 6/54.

²⁹⁹ Âl-i İmran, 3/28-30.

3.1.2. Nefsin Diğer İlahlar Hakkında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de Allah'tan başka putperestlerin tapındıkları tanrılar için de iki ayrı yerde "nefis" kelimesinin "zât" anlamında kullanıldığı görülmektedir. İlkinde Allah, puta tapanlara işaret ederek "Kâfirler, O'nu bırakıp, bir şey yaratamayan, bilakis kendileri yaratılmış olan, kendilerine (nefislerine) ne zarar ve ne de fayda verebilen; öldürmeye, diriltmeye ve ölümden sonra tekrar canlandırmaya güçleri yetmeyen tanrılar edindiler"³⁰⁰ buyurmaktadır.

İkinci ayette Cenâb-ı Allah Hz. Muhammed (s.a.v)'e seslenerek: "O halde de ki: O'nu bırakıp da kendilerine (nefislerine) fayda ya da zarar verme gücüne sahip olmayan dostlar mı edindiniz?"³⁰¹ buyurmaktadır.

Bu iki ayette "nefs" kelimesi, yine "zat" mânasını ifade etmekte ve başta putperestlerin taptıkları putlar olmak üzere kendisine tapınılan bütün ilahlar için kullanılmaktadır.

3.1.3. Nefs'in "Ruh" Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de ki kullanılış şekline bakıldığında Ruh ile Nefsin aynı anlama geldiği söylenebilir. Ruh terbiye edilmemişse "Nefs" adını alır. Nefs terbiye edildiği zaman da "Ruh" adını almaktadır.³⁰² Kur'an-ı Kerim'de, hiç terbiye edilmemiş ruh olan kötülüğü emredici nefsi bizzat "insan ruhunu" ifade eder mâhiyette pek çok yerde kullanıldığını görüyoruz. Hatta Kur'an'da nefsin en çok "Ruh" anlamında kullanıldığını söylersek, hata etmiş olmayız.³⁰³ Bu âyetlerden birkaçını zikrederim. "O zalimler ölüm dalgaları içinde, meleklerde ellerini uzatmış: "Haydi, nefislerinizi (canlarınızı) çıkarın!"(derken) onların halini bir görsen."³⁰⁴ Ayette geçen nefis kelimesine pek çok müfessir can mânâsını vermiştir.

Nefsin can anlamında kullanıldığı bir başka ayet ise şöyledir: "Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. Şüphe yok ki, bunda iyi

³⁰⁰ Furkan, 25/3.

³⁰¹ Râ'd, 13/16.

³⁰² Yazıcı, Turgay, *Gazzali'de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2014, s. 116.

³⁰³ Ögke, a.g.e., s. 25.

³⁰⁴ En'am, 6/93.

düşünecek bir kavim için ibretler vardır."³⁰⁵ Bu ayette nefis, vücuttan çıkarak baygınlık (burada uyku) veya ölüm getiren ve tekrar ona girerek dirilmeyi (burada uyanma) tahrik eden "hayati prensip"dir. Kur'an'da nefis (hayatî soluk) teriminin, fâni bedene sıkı sıkıya bağlı bir prensibi göstermiş olması çok önemlidir. Nefis, kaderini paylaştığı bu fâni dayanaktan ayrılmaz. İlâhîlikten kaynaklanan ve bu ilâhi güç tarafından ölümlü maddeye üflenen "hayat prensibi" söz konusu olunca, Kur'an'ın nefis terimini kullanmamasında şaşılacak bir şey yoktur. Bu durumda "Ruh" ismiyle karşılaşılır. Kur'an dilinde "hayati soluk", "yaşatıcı ruh" anlamına gelen nefis ile "hayati ruh" ve "mânevi ruh" anlamına gelen ruh arasında sürekli bir ayrım vardır.³⁰⁶

Yine Kur'an'ı Kerim'de nefsin "ruh" anlamında kullanılan bir başka ayetinde Allah Teâlâ şöyle buyurur: "(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltip hesaba çekileceksiniz.)"³⁰⁷ Bu ayette kendini kınayan nefis'ten yani Nefsi Levvame'den bahsedilmekte ve bu nefsin kendinde gördüğü kusur ve günahlardan dolayı kendini devamlı kınadığı vurgulanmaktadır.

Nefs-i Mülhime ile ilgili olarak da Allah Teâlâ;

"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırıcı kurtuluşa ermiştir"³⁰⁸ buyurur.

Nefs-i Mutmainne ile ilgili olarak ise:

"Ey huzura eren nefis!"³⁰⁹ diye nefse hitap edilmektedir. Yani burada huzura eren nefis "Ruh"tur.

Razıye ve Marziyye Nefs'e işaret eden ayette ise:

"Razı olmuş ve kendisinden razı olunmuş olarak Rabb'ine dön!"³¹⁰ buyrulmaktadır.

Son olarak da Nefs-i Kâmile'ye işaret eden ayete baktığımızda Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: "Nefsinin temizleyen kurtuluşa ermiştir. Onu kirletip örten ziyana uğramıştır."³¹¹ Nefsin mertebeleriyle ilgili olarak zikredilen tüm bu ayetler "Ruh" ile ilgilidir.

³⁰⁵ Zümer, 39/42.

³⁰⁶ Blachere, Regis, "Nefis Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar", Çev: Sadık Kılıç, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1982, sayı: 5, s. 189.

³⁰⁷ Kıyame, 75/2.

³⁰⁸ Şems, 91/7-9

³⁰⁹ Fecr, 89/27.

³¹⁰ Fecr, 89/28.

³¹¹ Şems, 9/10.

3.1.4. Nefs'in "Kalp, Gönül, iç dünya, vb. Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'in çok yerinde nefis kelimesinin, insanın "kalbi, gönlü, iç dünyası" gibi mânâlarda da kullanıldığı görülmektedir. "Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki (nefislerindeki) kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."³¹²

Diğer taraftan şu âyette de nefis "kalp, sadr ve iç dünya" anlamını taşımaktadır: "...Onlar, sana açıklayamadıklarını içlerinde (nefislerinde) gizliyorlar. "Bu işten bize bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik diyorlar". Şöyle de: "Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi. Allah, içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için (böyle yaptı). Allah içinizde ne varsa hepsini bilir."³¹³

Diğer bir ayette ise: "Rabbini gönülden ve korkarak, içinden hafif bir sesle sabah, akşam an."³¹⁴

"Yusuf bunu içinde sakladı, onlara açmadı."³¹⁵

Tüm bu ayetlerde değişik biçimlerde geçen "Nefs" kelimesi hep insanın vicdanına, iç dünyasına, kalp ve gönül âlemine delâlet etmektedir.

3.1.5. Nefs'in "İnsan Bedeni" Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de, "Nefs" kelimesinin "insanın bedeni" mânâsında kullanılışının en güzel ve açık örnekleri Yusuf (a.s.) kıssasında sunulur. Mısır azizinin karısı, Hz. Yusuf'tan murat almak, yani onun bedeninden yararlanmak istemiş fakat Yusuf (a.s.) ondan kurtulmayı başarmıştır. Ayet-i kerime de Cenâb-ı Allah olayı şu şekilde anlatır: "Yusuf: "Asıl kendisi benim nefsimden murat almak istedi" dedi..."³¹⁶ Burada "Nefs" kelimesi "kendimden, vücudumdan" faydalanmak istedi anlamında kullanılmıştır.

³¹² Bakara, 2/109.

³¹³ Âl-i İmran, 3/154.

³¹⁴ A'raf, 7/205.

³¹⁵ Yusuf, 12/77.

³¹⁶ Yusuf, 12/26

Yine nefis kelimesi: "(Rasûlüm)! Şüphesiz biz bu Kitab'ı sana, insanlar için hak olarak indirdik. Artık kim doğru yolu seçerse kendi (nefsi) lehinedir; kim de saparsa ancak kendi (nefsi) aleyhine sapmış olur. Sen onların üzerinde vekil değilsin"³¹⁷ ayetinde ve şu ayetlerde de "kendi" anlamlarına gelmektedir: "Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki sırf kendilerini (nefislerini) aldatırlar da farkına varmazlar."³¹⁸ "Öyle günden korkun ki, o günde hiç kimse (nefis), başkası için herhangi bir ödemedede bulunamaz."³¹⁹

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in üç yerinde geçen "Her nefis ölümü tadacaktır."³²⁰ Ayetlerinin de nefsin "kişi" anlamında olduğunu görmekteyiz.

3.1.6. Nefs'in "Bedenle Birlikte Ruh" Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de nefsin geniş ve zengin kullanım alanlarından biri de, "beden ile birlikte ruh" mânâsıdır. İnsan, bedeni ve ruhuyla bütünleşmiş bir yapıya sahiptir. Ölüm denen şey ise bedenin canlılığını yitirmesi ve ruhun bedenden ayrılmasıdır. Ruh bedene tekrar geri dönünce kul sorguya çekilecek ve sorumlulukları dâhilinde yaptığı şeylerden hesap verecektir.³²¹

"O gün herkes gelir, kendi nefisini kurtarmak için uğraşır (her nefis kendiyile uğraşır) ve her nefse yaptığı(nın karşılığı) tam olarak verilir ve onlara asla haksızlık edilmez"³²² ayeti kıyamet günü herkesin kendi nefsiyle uğraşacağını ve başkasıyla ilgilenemeyeceğini en güzel şekilde izah etmektedir.

"(Yapıp) gönderdiklerini ve (yapmayı) geride bıraktıklarını bir bir anlar."³²³ Bütün nefisler hayır ve şerden ne getirdiğini bilir. Kıyamet günü hesap anı geldiği zaman; her nefis ancak Allah'ın izniyle konuşacak. "O geldiği gün Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz."³²⁴ Hiç bir nefse haksızlık yapılmayacaktır. "O gün hiçbir kimse en ufak bir haksızlığa uğramaz. Siz orada ancak yaptıklarınızın karşılığını alırsınız."³²⁵ Hüküm giyen nefisler; karşılaşacakları kötü sonda dolaylı olarak ağlayıp dövünecekler. "Yüzleri ateşte evirilip çevrildiği gün: Eyvah bize! Keşke Allah'a itaat

³¹⁷ Zümer, 39/41.

³¹⁸ Bakara, 2/9.

³¹⁹ Bakara, 2/48.

³²⁰ Âl-i İmran, 3/185; Enbiya, 21/35; Ankebut, 29/57.

³²¹ Ögke, a.g.e., s. 30.

³²² Nahl, 16/111.

³²³ İnfitar, 82/5.

³²⁴ Hud, 11/105.

³²⁵ Yasin, 36/54; Enbiya, 21/47.

etseydik, Peygamber'e de itaat etseydik! derler."³²⁶ Ama bu boşunadır; zîra "O din gününde hiçbir Nefs, başka bir Nefs için (herhangi) bir şeye sahip değildir."³²⁷ Bunlara benzer Kur'an-ı Kerim'de Nefs'in "Bedenle Birlikte Ruh" olarak kullanıldığı başka ayet-i kerimeler de vardır.³²⁸

3.1.7. Nefs'in "Kötülüğü Emredici" Anlamında Kullanılması

Nefsin Kur'an'da kullanılan bu şekli, nefis merhalelerinin ilki olan "kötülüğü emredici" mânâsına gelen Nefs-i Emmarenin anlatıldığı ayet-i kerimelerdir. İnsanın her türlü kötülüğü işlemesine sebep olan Nefs-i Emmare ile ilgili ayet-i kerimede Hz. Yusuf şöyle diyor:

"Ben nefsimi temize çıkarmıyorum çünkü nefis daima, kötülüğü emredicidir. Ancak Rabb'immin esirgediği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabb'im çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."³²⁹

İnsan nefsinin yaratılıştaki şehvete, günaha ve kötülüğe doğru bir eğilim vardır. Nefs gücünü bu yönde kullanmaktadır. Bu nedenle insan kendi nefsiyle başbaşa kaldığı zaman kötülüğe sürüklenmektedir. Ancak, yukarıdaki ayet-i kerimeden de anladığımız üzere Allahü Teâlâ'nın koruduğu, yani Hz. Yusuf'un (a.s.) nefsi gibi Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve rahmetiyle tüm kötülüklerden arındırılıp temizlenmiş, başka bir deyişle terbiye edilerek ruhani ve mânevi özellikler kazandırılmış nefisler bundan müstesnadır.³³⁰

Kur'an-ı Kerim'de nefsin aldatıcı ve insanı kötü işlere sürüklediği şu âyet-i kerimelerde de anlatılmaktadır:

"...Sizi nefsiniz bir iş yapmaya sürükledi, artık bana güzelce sabır gerekir."³³¹

"Bunu böyle nefsim bana hoş gösterdi."³³²

"Bunun üzerine kardeşini öldürmekle nefesine uydu ve onu öldürerek hüsrana uğrayanlardan oldu."³³³

Nefis, insana birtakım kötülükleri yapması konusunda vesvese verir. "İnsanı biz yarattık. Onun için nefsinin ona neler fısıldadığını pek iyi biliriz çünkü biz ona şah

³²⁶ Ahzap, 33/66.

³²⁷ İnfitar, 82/19.

³²⁸ Maide, 5/5, 5/125; En'am, 6/130; Â'raf, 7/188; Yunus, 10/23,30,44,54; Ra'd, 13/11; Tâhâ, 20/15; Ankebût, 29/6; Zümer, 39/70; Necm, 53/32; Lokman, 31/28 ve 34; Bakara, 2/48.

³²⁹ Yusuf, 12/53.

³³⁰ Ögke, a.g.e., s. 32.

³³¹ Yusuf, 12/18.

³³² Tâhâ, 20/96.

³³³ Maide, 5/30.

damarından daha yakınız."³³⁴ Nefsin fısıldadığı şey vesvese, gizli ses, bayağı düşünce gibi akla gelenlerdir. Biz ona şah damarından yakınız demek, ruhundan daha yakınız demektir. (Bu yakınlık mânevidir) Herkes Hakk'a yakındır ama bu yakınlığa vâkıf değildir. Vâkıf olduğu zaman fikri, perdenin ötesine geçmemiştir. Hakk'a göre perde yok, kula göre vardır. Güneş herkesin gözüne eşit gelir, lâkin körün gözünde perde olduğundan o nuru algılayamaz.³³⁵

Nefs insana cimriliği emredip onun cömert olmasına engel olur. "Kim nefsin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."³³⁶

Öyleyse Yüce Rabb'in huzurunda verilecek hesaptan korkup Nefs'i hevâdan, kötü isteklerden alıkoymak gerekmektedir. "Ama kim Rabb'inin azametinden korkup da kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir."³³⁷ Müslüman cennete tâlip olandır. Cennet fedâkarlık ister, nefse hâkim olmayı gerektirir. Nefsine hâkim olan âhiretini imar eder ve cenneti kazanır. Nefsine hâkim olamayan için ise cehennem müstahaktır.

3.1.8. Nefs'in "Cins, Tür" Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'in zengin kullanım biçimlerinden biri de Nefs'in "cins, tür" anlamında kullanılmış olmasıdır. Allahü Teâlâ şöyle buyurur:

"Andolsun, içinizden (kendi nefsinizden) size öyle bir peygamber geldi ki; sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün, mü'minlere şefkatli, merhametlidir."³³⁸

Buradaki "içinizden" sözü; "kendi içinizden, kendi cinsinizden; melek değil, insan türünden, aslı ve soyu belli" demektir.

Aşağıdaki ayetlerde de "Nefs" kelimesi "cins, tür" anlamlarında kullanılmaktadır:

"(Allah) size kendinizden (kendi nefsinizden) bir misal verdi..."³³⁹

"O'dur ki; sizi her bir Nefs'ten yarattı; gönlü ısınmış diye ondan eşini var etti..."³⁴⁰

"(Allah) size, sizin nefisleriniz (cinsleriniz)den eşler var etti..."³⁴¹

³³⁴ Kaf, 50/16.

³³⁵ Özgül, Ahmet Necati, *Nefs-i Emmâre*, Akçağ Yayınlar, Ankara, 2005, s. 18.

³³⁶ Haşr, 59/9.

³³⁷ Nâziat, 79/40-41.

³³⁸ Tevbe, 9/128.

³³⁹ Rum, 30/28.

³⁴⁰ A'raf, 7/189.

³⁴¹ Nahl, 16/72.

"O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu suretle çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir."³⁴²

Kur'an-ı Kerim'de Nefs, kötülüklerin kaynağı olarak gösterilmekle birlikte, terbiye edilerek güzel özelliklerin ona kazandırılıp iyi bir ruh haline getirilebileceğine işaret edilmekte ve bu tavsiye edilmektedir. İnsanın gönlüne, kalbine, iç dünyasına da delalet eden nefis, insanın bedenden oluşan cüssesini ve bedeniyle birlikte ruhunu da ifade etmektedir. İnsan, cin, melek hatta hayvan ve bitkiler için zât, bünye anlamının yanı sıra, cins, tür mânâsı da bulunan Nefs; akıl, cezalandırma, gayb gibi mânâlara da gelir. Dolayısıyla, nefsin sözlük mânâlarına uygun olarak, Kur'an-ı Kerim'de bu anlamlara gelen kullanım örnekleri görülmektedir.³⁴³

Nefisle ilgili 296 ayetin incelenmesi yapıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Yaklaşık 140 ayette nefis; takva, infak, sabır, fedakârlık, vb. iyi kavramlarla ilgili olarak geçmektedir. Yaklaşık 127 ayette ise nefis; şirk, hevâ, şeytan, kibir, haset vb. kötü kavramlarla birlikte ifade edilmektedir. Yaklaşık 29 ayette ise nefis; "her kim iyilik yaparsa kendi lehine, her kim de kötülük yaparsa kendi aleyhine yapmış olur" türünden hem iyi hem de kötü addedilen ve denge prensibiyle ifade edilen yönleriyle geçmektedir.³⁴⁴

4. HADİS-İ ŞERİFLER'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

Nefsin tanınması, cezalandırılması, ahiret hayatına yöneltmesi ve terbiye edilmesi ancak Kur'an ve Sünnet'i anlamak ve yaşamakla gerçekleşebilir. Kur'an ve Kur'an-ı beyan eden, hayata uygulayan Rasulullah (s.a.v.) mü'min için bir rehberdir. Rehberi Kur'an ve Sünnet olmayan bir kimse helak olmaya mahkûmdur. Yani kişinin helakının önünde Kur'an ve Sünnet vardır.³⁴⁵ Dolayısıyla Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Size iki şey bırakıyorum. Bunlara uyduğunuz müddetçe asla sapıtmayacaksınız. Bunlar: Allah'ın Kitab'ı ve Resûlünün sünneti."³⁴⁶ Biz inananlar Allah'ın kitabı ve Rasûlüllâh'ın sünnetine uymak zorundayız. Onlara uymak demek Kur'an-ı ve sünneti iyi anlamak ve onları hayatımızda tatbik etmek demektir. Bunuda

³⁴² Şura, 42/11.

³⁴³ Ögke, a.g.e., s. 37.

³⁴⁴ Aktaş, Hamza, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Nefis Kavramı*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 125

³⁴⁵ Pekcan, a.g.e., s. 134.

³⁴⁶ İmam Malik, Muvatta, Kader, 3.

ancak nefsimizin arzu ve isteklerine gem vurarak başarabiliriz. Bu sebeple bizim şeytandan sonra ikinci düşmanımız sayılan nefsimizi iyi tanımamız gerekmektedir. Peygamber (s.a.v.)'in "Nefs" konusundaki hadis-i şerifleri de bize nefsimizi nasıl tanımamız gerektiği konusunda yol göstermektedir. Şimdi nefis, hadis- şeriflerde nasıl kullanılmış ona bakalım.

Nefsin, Hadis-i Şerif'ler de genel itibariyle can, kalp, gönül, kişi, din kardeşi ve kasem olarak kullanılış şekilleri mevcuttur. Asıl üzerinde durulan husus ise nefis kelimesinin anlamlarından daha çok, nefsin terbiye edilmek suretiyle kazanacağı güzel ahlakla, nefsin kötülüğü emretmesi özelliğinden hareketle bedene, kalbe, ruha, akla verebileceği zararlarıdır.³⁴⁷

Şimdi Peygamber (s.a.v.)'in genel itibariyle "nefs" ile ilgili sözlerine bakalım:

Allah Rasulü (s.a.v.) nefsin kötülüklerinden genel olarak sığındığı gibi, nefsin ortaya koyduğu amellerin kötülüğünden ve yine bu amellerden dolayı gelecek hoşnutsuzluk ve cezaların da kötülüğünden Allah'a sığınmıştır. O hem nefsin kötülüğünden, hem de amellerin kötülüğünden kendisini korumasını istemiş ve şöyle dua etmiştir:³⁴⁸ "Bütün övgüler Allah'ındır. O'ndan yardımını, bizi doğru yola ulaştırmasını ve bizi bağışlamasını niyaz ederiz. Nefislerimizin ve amellerimizin kötülüklerinden de Allah'a sığınırız."³⁴⁹

Hiz. Peygamber (s.a.v.), Tirmizî'nin, Ebu Hureyre (r.a)'den rivayet ettiği ve sahih olduğunu söylediği bir hadis-i şerifinde, şeytandan ve nefisten sığınmayı bir arada zikretmiştir. Hiz. Ebu Bekir (r.a): "Ey Allah'ın Resulü! Bana, sabah ve akşam okuyacağım bir şey öğret." dedi. Hiz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "De ki: Ey görüneni ve görünmeyeni bilen, gökleri ve yeri yaratan, her şeyin sahibi ve maliki olan Allah'ım! Senden başka ilahın bulunmadığına şahitlik ederim. Nefsimin şerrinden, şeytanın şerrinden ve şirkinden sana sığınırım. Nefsime kötülük etmekten ya da onu bir Müslümâna kötülük yapmaya itmekten sana sığınırım." Bunu her sabah, her akşam ve yatağına girince oku!"³⁵⁰ diye Hiz. Ebu Bekir'e tavsiyelerde bulunmuştur.

Yine, Zeyd bin Erkam (r.a.)'dan rivayete göre Rasûlullah (s.a. v.) şöyle dua ederdi: "Allahım, acizlikten, tembellikten, cimrilikten, bunaklık derecesinde ihtiyarlıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım, nefsimi günahlardan korunma

³⁴⁷ Yıldız, Adem, *İmam Gazzali'ye Göre Nefis ve Nefis Eğitimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 29.

³⁴⁸ Cevziyye, a.g.e., s. 93.

³⁴⁹ Ebu Davud, 2118.

³⁵⁰ Ebu Davud, Edeb, 101; Tirmizi, 3392.

melekesi nasip eyle ve onu her türlü gūnahtan temizle, onu en iyi temizleyecek sensin. Onun koruyucusu ve efendisi de sensin. Allah'ım faydasız ilimden, ũrpermeyen kalpten, doymak bilmeyen nefisten ve kabul olunmayacak duadan sana sığınırım."³⁵¹

H.z. Peygamber (s.a.v.) konuşması esnasında sık sık "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki..." diyerek başlardı ve nefisle ilgili şöyle dua ederdi: "Ya Rabbi, göz açıp kapayıncaya kadar da olsa beni nefsime bırakma."³⁵²

Ebu'd-Derda (r.a)'dan rivayet edildiğine göre Rasūlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Davut (a.s.) şöyle dua ederdi: Allah'ım senden seni sevmeyi, seni sevenleri sevmeyi ve senin sevgine ulaştıracak amelleri sevmeyi istiyorum. Allah'ım senin sevgini bana canımdan (nefsimden), ailemden ve soğuk sudan daha sevgili kıl."³⁵³

H.z. Peygamber (s.a.v) çok cihetle nur istediğı bir duasında da şöyle der:

"Allah'ım! Kalbimi nurlandır, gözümü nurlandır, kulağımı nurlandır. Sağımı nurlandır, solumu nurlandır. Üstümü nurlandır, altımı nurlandır. Önümü nurlandır, arkamı nurlandır. Allah'ım! Nefsimi nurlandır, nurumu azim kıl."³⁵⁴ Bu nurlu duada H.z. Peygamber'in "Allah'ım nefsimi nurlandır" demesi şu anlama gelmektedir: Siyah kömür, ateşe atılınca nuraniyet kesbeder, işe yarar. Pis gübre, gül fidesinin altına bırakıldığında gülü güzelleştirir, hoş kokulara inkılâb eder. Nahoş kokulara sahip petrol, rafine edildiğinde "siyah altın"a dönüşür, kendisinden yüzlerce faydalı mamul elde edilir. Onun gibi, şu suflî nefis daha iyi bir terbiye ile nuraniyet kazanır, insanın manevî seyr-i sülûkunda "ateşleyici ve tetikleyici" bir unsur haline gelir. O zaman suflî zevkler yerine ulvî zevklere yönelir. İsyân-tuğyan yerine Rabb'ine itaat eder. Böylece gerçek mecrasını bulur, cennete layık bir kıymet kazanır.³⁵⁵

Peygamber (s.a.v.)'in "nefs" ile ilgili diğeri hadis-i şeriflerinde: Ebû Mâlik Hâris ibn Âsım el Eş'arî (r.a)'den rivayet etmiştir ve Rasūlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuşlardır: "Temizlik, yani her türlü günah ve pisliklerden arınmak; imanın yarısıdır. Elhamdülillah demek mizanı doldurur, Sübhanallah ve Elhamdülillah sözleri ise yerler ve gökler arasını doldurur. Namaz bir nurdur, sadaka bir burhan, sabır aydınlıktır. Kur'an senin ya lehinde ya da aleyhinde delildir. Herkes sabahleyin işine gücüne çıkar kendisini satar ya kazanır ya da kaybeder (yani kişi Allaha emirlerini yerine getirmekle nefsinin Allaha

³⁵¹ Müslim, Zikir, 73.

³⁵² Ebu Davud, Edeb, 101.

³⁵³ Tirmizi, Deavât, 73.

³⁵⁴ Buhari, Deavât, 9; Müslim, Müsâfirîn, 189; Tirmizi, Deavât, 30; Ebu Davud, Tetavvu, 26.

³⁵⁵ Eren, Şadi, *Olaylar ve Örneklerle Nefis Terbiyesi*, Nesil Yay., İstanbul, 2011, s. 84-85.

satarak kazanır, yada kendi nefsinin sefasına uyup Allahın emirlerini çiğneyip kendisini şeytana satarak kaybeder).”³⁵⁶

Hız. Peygamber (s.a.v.), nefsin meyillerine dikkat çektiği bir hadisinde şöyle der: "Allah her uzva zinadan payını yazmıştır. Gözün zinası bakmaktır. Kulağın zinası duymaktır. Elin zinası tutmaktır. Nefis, ister ve arzular; azalar ise ya bunu uygular veya terk eder.”³⁵⁷ Öyle anlaşılıyor ki her nefis, fitratı itibariyle günahlara meyillidir. Büyük zatlar, bu tür meyilleri olmadığından değil, aksine bu meyilleri kontrol altında tutabilmeleriyle büyük olabilmişlerdir.³⁵⁸

Ebû Ya’lá Şeddâd ibn Evs (r.a)’den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Akıllı kişi nefsinı hesaba çekerek, nefesine hâkim olup ölüm sonrası için çalışandır. Âciz ve zayıf kimse ise nefsinı arzularının peşine takıp da kurtuluşunu hiçbir iş yapmaksızın Allah beni bağışlar diye hayal kurarak Allah’tan bekleyen kimsedir.”³⁵⁹

Aişe (r.a)’dan rivayet olunduğuna göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Sizden biriniz nefsim murdar ve pis oldu demesin, fakat nefsim yaramazlaştı, fenalaştı desin.”³⁶⁰

Hız. Peygamber (s.a.v.), "Cennete ancak Allah'a teslim olan nefis girecektir"³⁶¹ buyurur. O'na teslim olmayan nefisler ise ateşe teslim edilecektir.

Abdullah bin Amr'dan (r.a.) rivayetle:

"Allah'ım, huşu duymayan kalpten, işitilmeyen (kabul olunmayan) duadan, doymayan nefisten ve fayda vermeyen ilimden sana sığınırım, bu dört şeyden sana sığınırım.”³⁶²

Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayetle:

"Cehennem nefse hoş gelen şeylerle, cennet ise nefsin hoşuna gitmeyen şeylerle kuşatılmıştır.”³⁶³

Fudale bin Ubeyd'den (r.a.) rivayetle:

"Mücâhit Allah yolunda nefsiyle mücadele edendir.”³⁶⁴

Zeyd bin Erkam'dan (r.a.) rivayetle:

³⁵⁶ Müslim, Tahârat, 1.

³⁵⁷ Buhari, İsti'zan, 12; Müslim, Kader, 20.

³⁵⁸ Eren, a.g.m., s. 89.

³⁵⁹ Tirmizî, Kıyâme, 25.

³⁶⁰ Buhari, Edeb, 100; Müslim, Elfaz, 17.

³⁶¹ Müslim, İman, 178.

³⁶² Tirmizî, Dua, 68.

³⁶³ Buharî, Rikâk,28; Ahmed bin Hanbel, Müsned, 2/333, 373.

³⁶⁴ Tirmizî, Fezâilü'l-Cihâd, 2; Ahmed bin Hanbel, Müsned, 6/20-22.

"...Allah'ım nefsimi takvasını ver ve onu temiz eyle, onu temiz edecek sadece sen varsın. Onun Veli'si ve Mevlâsı sensin!"³⁶⁵

Hadis-i şeriflere baktığımızda nefis kelimesi, daha çok insanı kötülüğe sevkeden iç kuvvet anlamında kullanılmış, onunla mücadele tavsiye edilmiş, kötü yönleri hakkında bilgi verilmiş, bunun yanı sıra hakkını gözetmek hususuna da dikkat çekilmiştir.

Kur'an'ın ve sünnetin nefis kavramını ele alışı birbirine paralellik arz eder. Kur'an'da ve sünnette nefis, insana imtihan için verilmiş, çeşitli istekleri taşıyan, bu yüzden de Rabb'ini emrine itaat etmekten kaçınan soyut bir varlıktır. İnsanın kurtuluşu için nefisle mücadele ederek onu arındırması gerekir. Zira onu arındıran kurtulmuş arındır(a)mayan ise hüsrana uğramıştır.³⁶⁶

Nefisle ilgili Hadislerde, Allah Rasülü'nün nefsin şerrinden çok çekindiğini ve her duasında O'nun tehlikesinden Allah'a sığındığını görüyoruz. O halde içimizdeki bizi yönetmeye ve dünya nimetlerinin tuzağına düşürmeye çalışan nefse karşı uyanık olmak zorundayız. Biz de Peygamber'in izinden giderek dualarımızda nefsin şerrinden korunmayı ihmal etmemeliyiz. Her türlü kötülüğün anası olan şeytan ve ona ortak olan nefis bizim için amansız bir düşmandır. Bu düşmanlara da ancak Allah'ın kitabı ve Peygamber (s.a.v.)'in sünnet-i seniyyesi ile galip gelebiliriz.

5. TASAVVUF LİTERATÜRÜNDE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

Tasavvufta nefis kavramı, kendisinde iradî hareket, duygu ve hayat kuvveti bulunan latif bir cevher şeklinde tanımlanmaktadır. Kötülüğü emreden anlamına geldiği gibi, Allah tarafından insana üflenen ve ruh-i Rahmanî, ilâhî ben anlamında da kullanılmıştır.³⁶⁷

Sûfîler genellikle nefsin mahiyeti, birliği, cisim ve cevher, kadîm ve hadîs oluşu, evvel veya sonra yaratılışı gibi hususlardan çok onun zaafı, hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yollarıyla kötülüklerinden korunmanın çareleri ve

³⁶⁵ Müslim, Zikr, 18.

³⁶⁶ Toksöz, a.g.t., s. 26.

³⁶⁷ Karagöz, a.g.e., s. 472.

nefis terbiyesi gibi konular üzerinde durmuşlardır.³⁶⁸ Onlara göre, kulun kötü özellikleri iki türlüdür: Birincisi kulun günahları ve dine aykırı davranışları gibi iradesine bağlı olarak kazandıkları, ikincisi de yerilmiş ve hoş karşılanmamış olan kötü huylarıdır.³⁶⁹ Günah olan (birinci gruptaki) hususlar tevbe ile giderilir; ikinci gruptakiler de nefisten, riyâzetle giderilir.³⁷⁰

Mutasavvıflar nefsin yapısıyla ilgili olarak da şöyle demişlerdir: "Nefis, ne bir cisim ne de bir cismin parçası, araz değil, cevherdir. Cismin, cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik bizatihi nefiste değil, onun hallerinde söz konusudur."³⁷¹

Tasavvufta nefis denilince şer ve günahın kaynağı olan, "kötü huy ve süflî arzuların tamamı" anlamına gelen ve kötülüğü emreden nefis anlaşılır; bu bağlamda, "Sana gelen iyilik Allah'tan, başına gelen kötülük ise nefisindedir"³⁷² gibi âyetlere ve "Allah'ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz"³⁷³ gibi hadislerle sıkça atıf yapılır. Kötülük sebebi olması bakımından şeytanın işbirlikçisi sayılan nefis insanın içindeki en büyük düşman olduğundan, "Allah'ım! Bir an bile beni nefsimle baş başa bırakma!" diye dua edilir.³⁷⁴

Tasavvufî hayatın ilk basamağını oluşturan âbid ve zâhidler zühd hayatı yaşamayı esas alırken önlerinde en büyük engel olarak şeytanı ve nefsi, yani nefsin süflî (aşağı) arzularını, hevâ ve hevesini görmüşler, bazen nefisten "içimizdeki şeytan (düşman)" diye söz etmişler ve dikkatlerini bunun üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Onlara göre günah ve kötülük işlemeye hevesli olan nefis ibadetten ve hayırlı işlerden ısrarla kaçır. Bu sebeple zühd hayatında sürekli olarak nefse muhalefet etmek ve hiçbir şekilde onunla barışık olmamak esas alınmış, hayra ve kurtuluşa ermek için onu alt etmenin ve aşmanın gereğine inanılmıştır.³⁷⁵

İlk sûfiler nefsin maddiliğini kabul etmekte ve onu duyu organlarıyla algılanabilecek nitelikte cismânî ve somut olarak tanıtmaktaydılar. Tasavvufun henüz sistemleşme aşamasına gelmediği, özellikle zühd dönemi olarak adlandırılacak ilk dönemde yaşamış olan Sûfiler, nefsi; kadın, tilki, köpek, yılan ve fare gibi çeşitli

³⁶⁸ Uludağ, a.g.e., s. 527.

³⁶⁹ Ögke, a.g.e., s. 17.

³⁷⁰ Ögke, a.g.e., s. 52.

³⁷¹ Muhâsibî, Ebu Abdullah Hâris, *Er-Riâye* (Nefs Muhasebesinin Temelleri), çev: H. Küçük- Ş. Filiz, İnsan Yay., İstanbul, 2009, s. 111.

³⁷² Nisâ, 4/79.

³⁷³ İbn Mâce, Nikâh, 19; Nesâî, Cuma, 24.

³⁷⁴ Uludağ, a.g.e., s. 527.

³⁷⁵ Uludağ, a.g.e., s. 527.

cismanî ve maddî varlıklar olarak bizzat gördüklerini, onunla mücadele ettiklerini, hatta onunla konuştuklarını söylerler.³⁷⁶

İlk dönem sûfilerinden Hucvirî (v.470/1077) yukarıda aktardığımız hususla ilgili birkaç tane örnek verir. Onlardan bir tanesi, Cüneyd-i Bağdâdî'nin sohbetinde bulunmuş büyük zatlardan olan Muhammed Alliyân Nesevî'nin aktardığıdır. Nesevî şöyle der: "Daha başlangıç halindeyken nefsin âfetlerini görür ve onun gizlendiği yeri bilir duruma gelmişim. Ona karşı kalbimde sürekli bir kin vardı. Bir gün boğazımdan tilki yavrusu gibi bir şey çıktı. Hak Teâlâ beni onu tanır duruma getirdi; anladım ki o, nefistir. Onu ayaklarımın altına aldım ve çiğnemeye başladım ama her tekme atışımda o daha da büyüyordu. Ona: "Hey! Sana ne oluyor? Her şey dövmek ve sıkıntı çekmekle eriyip yok olur, ama sen daha da çoğalıp büyüyorsun?" dedim. Bana dedi ki: "Sebep şu: Benim yaratılışım terstir. Bir şeye sıkıntı ve üzüntü veren şey, bana rahat ve zevk verir. Başka şeylere rahatlık sağlayan bir şey de bana sıkıntı verir."³⁷⁷ Kişisel olarak yaşanan bu tecrübeler belki o an ki hâlet-i rûhiye içerisinde gerçekleşmiş olabilir ama işin özünde nefisle yapılan mücadele vardır.

Tasavvuf düşüncesinin tarihsel gelişim süreci içerisinde sistemleşmeye ve felsefe ile etkileşime girmeye başlamasıyla birlikte, diğer kavramlardaki değişimle doğru orantılı olarak nefis anlayışında da maddilikten, cismânî ve somut oluştan; soyutluğa ve gayr-i cismânîliğe doğru bir kayma olduğu gözlenmektedir. Soyutluğa doğru kayan bu gidişin tohumları, ilk defa Gazzâlî'nin de hocası sayılmakta olan Hâris b. Esed Muhâsibî (v.243/857) ile birlikte atılmıştır. Yine bu tohumlar Gazzâlî (v.505/1111) ile gelişmiş, İbn Arabî (v.638/1240) ile doruk noktasına ulaşmış ve tamamen felsefleşerek metafizik bir yapıya bürünmüştür.

Zaman zaman mutasavvıflar da Nefsin, felsefeciler tarafından yapılan tanımlamalarına katılarak kendi görüş ve düşüncelerini ifade etmişlerdir. Bazı mutasavvıflara göre nefis, ruhun cesede karışmış şeklidir. Ruhun cesede karışmasıyla cesedin bazı tesirleri altında kalmıştır. Bu tesirlerin sebebi aslında cesedin ihtiyaçlarıdır. Çünkü ruh da bu ihtiyaçları haliyle kabul edecektir. Böylece vücudun makul istekleri ortaya çıkmaya başlayacaktır. Ancak kalpte salah ve nefiste kayıt olmadığı zaman nefsin isteklerinin sonu gelmez. Vücut da yıkıma doğru onun hizmetinde devam eder.³⁷⁸

³⁷⁶ Ögke, a.g.e., s. 52.

³⁷⁷ Ögke, a.g.e., s. 52.

³⁷⁸ Havva, Said, *Ruh Terbiyemiz*, Çev: İ.Sarmış - M. Sait Şimşek, Kayhan Yay., İstanbul, 1995, s. 84-85.

Hâkim Tirmizî'ye (285/898) göre nefis, temelde cismanî özellikler taşımakla birlikte, soyut bir karakter de arz etmektedir. O şöyle der: "Mü'min, nefsin ve onun buyruklarının eline düşmüştür. Nefse, göğse girme yetkisi verilmiştir. Nefis, iç dünyada göğsün mâdeni ve yakınlık yeri; kandaki heyecanı ve pisliğin kuvvetidir. İnsanın iç dünyası nefsin dumanının karanlığı ve ateşin sıcaklığı ile dolar. Sonra göğse vesvesesiyle girerek Allah'tan onu uzaklaştırıp, buyruklarıyla batıla sürükler. Tâ ki; kul, Allah' a muhtaç oluşundan dolayı Mevlâ'sına sürekli yalvararak yardım dileyinceye kadar. O zaman Allahü Teâlâ ona icabet ederek o kişiyi nefsinin şerrinden kurtarır."³⁷⁹

Nefis, sevecen bir çocuğun, kendisini seven annesine, annesinin de çocuğuna şefkatle sarılıp yöneldiği gibi, kalbe yönelir. Nefis, kalbe yönelince arzdan yükselir. Onun atardamarları, suflî âlemden ayrılır, hevâ ve hevesle ilgili maddi tarafla olan alakası kesilir, dünyaya karşı zahit olur. Ona değer veren bir gözle bakmaz. Dünyadan uzaklaşarak, âhirete yönelir. Anne mesabesinde olan nefis, ayrı bir özellik kazanmış olan rûh-ı hayvânînin yere yönelerek cibillî vasfını ortaya koymasıyla kuvvetlenir. Onun bütün dayanağı, suflî âlemin rükunları olan tabiatlara meyletmesidir.³⁸⁰

Kişî kendini hesaba çekmekle kendi nefsinin ayıplarını, kusurlarını ve eksiklerini görür. Kişinin kendi nefsinin ayıplarını, kusurlarını ve eksiklerini görmesi, kişinin kendine tedavi etmesine vesile olur. İbn Kayyım (rahimehullah) bu hususta şöyle demiştir: "Kim kendi nefsinin eksiklerini, kusurlarını görmezse bu eksik ve kusurlarını asla gideremez. Bir mü'min kendi nefsinin ayıplarını ve kusurlarını görünce Allah için o eksik ve kusurlara buğz eder."³⁸¹

Muhasibî, insana düşen, nefsi ile mücâhede etmek ve nefsini hevasından alıkoymadır. O, yaratılışını değiştirip melek tabiatlı olmakla görevli değildir der. İnsan, daima insan olarak kalacaktır ve ancak insanlar eğilimlerine karşı savaşmakla emredilmişlerdir. Yoksa nefisleri içinde onları şehvete çağıran içgüdülerini yok etmekle yükümlü değildirler. Öyle ise yaratılışının nasıl olduğunu ve ne ile emrolunduğunu düşün. Sakın melek tabiatlı olmak için tabiatını değiştirmekle yükümlü olduğunu hayal bile etme ve bu düşünce ile de tabiatının yaratıldığından başka şekle dönüşeceğini bekleyerek tâati bırakma"³⁸² diye nasihat ederek kişinin yaratılışına uygun hâl içerisinde kalarak ibadetlerine devam etmesi gerektiğini belirtmektedir.

³⁷⁹ Ögke, a.g.e., s. 55.

³⁸⁰ Yıldız, a.g.t., s. 37.

³⁸¹ Pekcan, a.g.e., s. 54.

³⁸² Aydın, a.g.e., s. 87.

Mutasavvıfların çoğuna göre de bir bedende sadece bir tek nefis bulunur; kötülüğü emretme (emmâre), kötülüğü kınama (levvâme), itminâna erme (mutmainne), razı olma (râziye), razı olunma (marziyye) gibi hususlar bu tek olan nefsin sıfatlarıdır. Nefsin birçok nitelik, özellik, fiil, hal, tezahür ve tavırları mevcuttur. Bir nefis pek çok renge girebilir, farklı görüntüler verebilir. İnsanların nefislerindeki farklılık bedenlerindeki farklılıktan, nefisteki yetenekler de bedensel ve zihinsel yeteneklerden çok daha fazladır.³⁸³

İslam tasavvufunda nefis terbiyesi konusunda müşterek bir görüş vardır; Nefsi açlık, az uyuma, az konuşma ve rahattan uzak bir yaşama ile terbiye etmek. Nefse ideal nitelikte bir realite yüklendiği takdirde, bu nefis terbiyesi boşlukta kalır; çünkü bu uygulanan terbiye metodu maddidir. Ve hazza yönelik eğilimlerin kaynağı olan bedene yöneliktir. Muhasibî "açlık nefsi kırar, tokluk ise taşkınlığı ayaklandırır. Gam ve hüznün kuvvetini açlıkta bulur. Gam ve hüznünde açlığa karşı bir kuvvet vardır. Gam ve hüznün şehvet ve rağbeti keser" der. Açlık ile bedenin istekleri azaltılmış ve zayıflatılmış olur. Uygulanan bu eğitim metodunun objesi beden olunca, dolaylı olarak ta eğilimleri hedef alınca nefsin varlığının nominal olduğu ortaya çıkar.³⁸⁴

Nefis muhasebesinden söz eden ve nefsi kınayan ilk sûfî Ahmed b. Âsım el-Antâkî'dir.³⁸⁵ Tasavvuf anlayışını nefsi sorgulama esasına dayandırdığı için "Muhâsibî" diye tanınan ilk sûfilerden Hâris b. Esed, er-Riâye; Âdâbü'n-Nüfûs, *Muâtebetü'n-Nefs ve el-Vesâyâ* gibi eserlerinde nefsin hile, desise, kurnazlık ve hainliklerinden, insana kurduğu tuzaklardan, ona karşı korunmanın çarelerinden, nefsi eğitmenin ve denetim altına almanın yollarından bahsetmiş, bu hususta psikolojik tahliller yapmıştır. Hakîm et-Tirmizî'nin *Kitâbü'r-Riyâze* ve *Âdâbü'n-nefs, Tabâi'u'n-nüfûs, el-Mesâ'ilü'l-Meknûne, Menâzilü'l-ibâd, el-Menhiyyât* gibi eserleri nefisle ilgili geniş açıklamalar ve değerlendirmeler içerir. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî tasavvuf anlayışında riyâzeti, mücâhedeyi ve nefis üzerinde hâkimiyet kurmayı esas almıştır. Ona göre kurtuluşun yolu nefsi açlık, sabır ve riyâzet kılıcıyla boğazlamaktır. Hâtim el-Esamm'a göre tasavvuf yoluna giren bir kimsenin nefsinde dört tür ölümü (beyaz, siyah, kızıl ve yeşil) gerçekleştirmesi gerekir. Bunlar açlık, eziyete tahammül, nefse muhalefet ve yamalı elbise giymektir. Zünnûn el-Mısrî, Allah ile kul arasındaki en kalın perdenin nefis

³⁸³ Uludağ, a.g.e., s. 528.

³⁸⁴ Aydın, a.g.e., s. 86.

³⁸⁵ Tebeü't-tâbiine yetiştirdi. Fudayl b. İyâz ve Hâris el-Muhâsibî başta olmak üzere ilk sûfilerin çoğu ile görüştü. Bişr el-Hâfî ve Serî es-Sakatî ile çağdaş olup Ahmed b. Ebû'l-Havârî ve Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin mürididir. Kaynaklarda adı hadis râvileri arasında da yer alır. Bilgin, Mustafa, "Ahmed b. Âsım el-Antâkî", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1989, cilt: II, s. 44.

olduğu kanaatindeydi. Bâyezîd-i Bistâmî, Hak Teâlâ'nın kendisine, "Nefsini bırak da öyle gel" diye hitap ettiğini ve bunun üzerine yılanın gömleğinden soyunduğu gibi nefisinden sıyrıldığını anlatır.³⁸⁶

Mevlânâ ise nefsin insana sağ elinde mushaf tutarak geldiğini, fakat sol elinde gizlediği Kılıçla onu katlettiğini, su bulma vaadiyle kuyuya götürüp sonra onu kuyunun içine attığını anlatır. Temel tasavvufî anlayışlardan biri olan melâmet hareketi her hususta nefsi kınamayı, onun ayıplarından bahsetmeyi, başkalarını haklı veya mâzur, nefsi kusurlu görmeyi, Allah için nefse hasım olmayı esas alır.³⁸⁷

Felsefeciliği ve Kelamcılığının yanı sıra Tasavvufî yönü de bulunan İmam Gazzalî'ye göre nefis iki mânâyâ gelir:

Birincisi: Nefs ile insanda "gazap" ve "şehvet" kuvvetini içinde bulunduran bir mânâ kastedilir. Tasavvuf ehli, nefsi, genellikle bu anlamda kullanır. Zira onlar, "Nefs" sözüyle insanda kötü özellikleri toplayan bir "asl"ı kastederler. Onlara göre, işte bu nefis ile savaşıp onun isteklerini kırmak gerekir.

İkinci mânâ: Nefs "insanın hakikatı ve kendisi"dir. Bu nefis, çeşitli hallerde bürünebilme özelliği nedeniyle değişik isimlerle adlandırılır: Emmare, Levvame, Mülhime, Mütmainne gibi.³⁸⁸

Tasavvufçular açısından nefis kavramı büyük bir önem taşımış ve Mutasavvıflar nefsin halleri, makamları, mertebeleri, özellikleri ve nefsi bilip tanımanın gerekliliği üzerinde dikkatle durmuşlardır.³⁸⁹

Abdülkerim Kuşeyri "Risale"sinde nefis ile ilgili şu açıklamalara yer vermiştir: "Nefs kula ait vasıflardan illetli olanları, insanın fena huy ve fiilleridir. Bu fiiller, kibir, öfke, kin, hased, tahammülsüzlük vs. gibi yerilen ve kötülenen huylardır. İşte nefis beden kalıbına tevdi edilen, kötü huyların mahalli olan bir latifedir. Ruh da bunun zıddı olan iyi huyların mahalli olan bir latifedir. Şekil ve suret, nefis ve ruhun latif cisimlerden oluşu, melek ve şeytanın letafet sıfatına benzer. İşiten, gören, koku ve tat alan, tek bir insan olduğu halde, işitme mahallinin kulak, görme uzvunun göz vs. olması mümkün olduğu gibi, iyi huy ve vasıflara kalbin ve ruhun, kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması da mümkündür. Nefs bu bütünün parçasıdır.³⁹⁰

³⁸⁶ Uludağ, a.g.e., s. 527-528.

³⁸⁷ Uludağ, a.g.e., s. 528.

³⁸⁸ Ögke, a.g.e., s. 54.

³⁸⁹ Ögke, a.g.e., s. 45.

³⁹⁰ Yazıcı, a.g.t., s. 124.

Ebu Talib-i Mekkî'ye göre nefis, üç farklı sıfat ile müptela edilmiştir. Bunların ilki rubûbiyet sıfatının yansıması olan sıfatlardır. Bunlar; kibir, zorlama, övülmeyi sevmek, onur ve zenginliği sevmek gibi sıfatlardır. İkincisi şeytanı huylardır. Aldatmak, hile, haset gibi huylar bu kısma girer. Üçüncü hayvanlarda bulunan sıfatlardır. Bunlar aşırı derecede yeme, içme, şehvet ve eğlenmek gibi sıfatlardır. Bütün bunların yanında nefisten ubûdiyet sıfatları istenmektedir. Meselâ ilahi korku ve tevazu bunlardandır. Kişi kulluk sıfatlarını tam elde ettiğinde, rubûbiyet sıfatlarından yana yüz yüze olduğu imtihanlardan kurtulur. Çünkü insanın makbul bir kul olması için Allah'tan gayri her şeyden hür olması gerekir. Çünkü her insanın ilâhı kendisine hâkim olan ve onu komuta eden şeydir.³⁹¹

Yine İmam Gazzalî diyor ki: "Gazab ve şehvet kuvvetlerinden mürekkebe olan nefis, bazen adamakıllı tam mânâsıyla kalbe boyun eğer, ona yardım eder, kalbin sülûk ettiği yolda devamla seferde ona muvâfakat gösterir; bazen de kalbe isyanda bulunur, azgınlık yapar, hakkına tecavüz eder, nihayet kalbi emri altına alarak uhrevi saadetlerden uzaklaştırır. Şüphesiz kalbin gazap ve şehvet yollarına girmesi, doğrusu onlara esir olması, kendisinin helaki ve ulaşacağı ebedi saadetin seferinin kesilmesidir."³⁹²

Mevlânâ konu ile ilgili olarak şunları söyler: "...nefis, soğukta donmuş ejderha gibidir. Güneş çıkıp hava ısınınca Firavun gibi neler yapmaz ki? O yüzden her nefsin eline fırsat geçse yüzlerce Musa'nın ve Harun'un yolunu vururdu. Ona bu imkânı vermemek için, o donmuş ejderhayı şehvet güneşinden uzak tutmak gerek."³⁹³

Bir başka misalde Mevlânâ, halkın kullandığı yola diken eken bir kişinin hikâyesini anlatır. "Yollara diken dikmeyi alışkanlık haline getiren bu adamı, vali birçok defa uyarır. Ancak adam her seferinde vakit var, yarın sökerim diyerek erteler. Bu arada dikenler her geçen gün biraz daha kök salar, kuvvetlenir. Dikenler kuvvetlendikçe adam yaşlanıp zayıf düşer."³⁹⁴ Bu hikâyeden ders çıkararak sâlik, nefsinin kötü huyları kökleşmeden derhal sökülüp atılmalıdır.

Ebu Talib-i Mekkî'ye göre nefsin yaratılıştan gelen cibilliyet ismi verilen dört temel özelliği vardır. Bunlar, hevâsından doğan isteklerin kaynağıdır. Bu Allah'ın onu yaratmış olduğu fitratının gereğidir. Birincisi *zayıflıktır*, bu onun topraktan yaratılmış

³⁹¹ Toksöz, a.g.t., s. 32.

³⁹² Çetin, a.g.e., s. 48.

³⁹³ Kaval, Musa, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uşak, 2011, 4/2, s. 153.

³⁹⁴ Kaval, a.g.e., s. 161.

olmasının sonucudur. Sonra *cimrilik* gelir. Bu insanın yapışkan çamurdan yaratılmışlığının bir sonucudur. Üçüncüsü *şehvettir*. Bu insanın pişirilmiş çamurdan yaratılmış olmasının sonucudur. Dördüncüsü ise *cehalettir*. Bu insanın kuru balçıktan yaratılmış olmasının sonucudur. Bu özellikler ona imtihan için verilmiştir.³⁹⁵

Seleften biri şöyle demiştir: "Allah, melekleri akıl sahibi ve şehvetsiz olarak, hayvanları ise şehvet sahibi ve akılsız olarak yaratmıştır. Âdemoğlunu da yaratmıştır ona hem akıl hem de şehveti yüklemiştir. Kimin akli şehvetine galip gelirse meleklerle katılır; kimin de şehveti aklına galip gelirse hayvanlara katılmış olur."³⁹⁶

Kişi nefsiyle mücâhede esnasında hiçbir zaman nefisinden hoşnut olmamalıdır. İbn-i Ata şöyle demektedir: "Her mâsiyetin, şehvet ve gafletin kaynağı nefisten memnuniyettir. Her tâatın, iffet ve uyanıklığın kaynağı da nefisten hoşnut olmamaktır."³⁹⁷

Sülemî şöyle demektedir: "Nefsin ahlâkı; kibir, kendini beğenmek, gururlanmak, hevâ, aldatma, buğz, hırs, emel, kin, haset, öfke, korku, çılgınca üzüntü, tamah, açgözlülük, cimrilik, korkaklık, cehalet, tembellik, sululuk, edepsizlik, nefsin meyillerine bağlılık, kayıtsızlık, istihza, temenni, böbürlenme, hiddet, sefahat, başıboşluk, şiddet, tahakküm, zulüm, düşmanlık, çekişme, inat, muhalefet, muğalebe, müzâheme, gıybet, bühtan, yalan, ahlâksızlık, gibi sayılabilecek çok şeylerdir. Müridin bunları bilmesi, bunlardan uzak kalması, iyi şeylerle değiştirmeye çalışması lazımdır. Bunları bilmeyen insan her gün gerilemekten başka bir şey kazanamaz. Kibir tevazu ile, hiddet sükûnetle, yalan doğrulukla değiştirilir. Başarı Allah'tandır."³⁹⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı da, Allah (c.c)'in evi olan kalbe yakışmayan vasıfları on kısma ayırır. İnsan, kendisine yakışmayan bu vasıflardan kalbini uzaklaştırmalıdır.

Bu vasıflar kısaca şu şekilde sıralanabilir:

Allah (c.c)'tan başkasına muhabbet etmek.

Allah (c.c)'tan gaflet etmek.

Allah (c.c)'a şirk koşmak.

Allah (c.c)'a itimat etmemek.

Allah (c.c)'ın takdirine itibar etmemek.

Allah (c.c)'ın imtihanı hakkında şikâyet etmek.

Allah (c.c)'ın kazasına öfkelenmek.

³⁹⁵ Toksöz, a.g.t., s. 31.

³⁹⁶ Pekcan, a.g.e., s. 25.

³⁹⁷ Havva, a.g.e., s. 86.

³⁹⁸ Havva, a.g.e., s. 86.

Allah (c.c)'in halkına tekebbür etmek.

Allah (c.c)'in emanetine ihanet etmek.

Allah (c.c)'tan gayrının hakiki bir varlık olduğuna inanmaktır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, bu istenmeyen vasıfların dışında Allah (c.c)'in evi olan kalbe yakışan vasıfları da on kısma ayırmaktadır. Şöyle ki:

Allah (c.c)'a muhabbet etmek.

Allah (c.c)'a teveccüh etmek.

Allah (c.c)'ın efâlini birlemek

Allah (c.c)'a tevekkül etmek.

Allah (c.c)'a havale etmek.

Allah (c.c)'ın imtihanına sabır göstermek.

Allah (c.c)'ın kazasına rıza göstermek.

Allah (c.c)'ın azametine boyun eğmek.

Allah (c.c)'ın mülküne karşı kendi fakrını bilmek.

Allah (c.c)'ın bakâsında fenâ olmaktır.³⁹⁹

Kısacası İbrahim Hakkı'ya göre insan, kalbini kendine yakışmayan kötü sıfatlardan temizleyip cevher olarak kabul edilen bu iyi sıfatlarla süslediğinde Allah'ın yoluna sulûk etmiş olur.

Yine nefisle ilgili olarak Kuşeyrî, risalesinde şöyle demektedir: "Nefse muhalefet etmek, ibadetin başıdır. Meşâyih'ten İslam'ın ne olduğu sorulduğunda, o nefsi muhalefet kılıcıyla kesmektir, diye cevap vermişler. Zunnûn'i Mısırî ise, İbadet anahtarı düşüncedir. İsbet etmenin anahtarı, nefis ve hevânın muhalefettir. Nefis ve hevânın muhalefeti, onların şevhetlerini terk etmektir"⁴⁰⁰ buyurdu.

Muhâsibî, dünyaya duyulan muhabbetin, her hatanın başı olmasına rağmen, bunun bütün mü'minlerin kalbinde bulunduğu realitesini gözden uzak tutmaz. Aynı şekilde tokluğu, uykuyu, konuşmayı da bedeninin birer ihtiyacı olarak görür. Bandan başka her insan, hem iyiye hem de kötüye çağırان hatarâtla yüz yüzedir. Kısaca her insan başta riyâ olmak üzere, yaratılışı ve tabiatı icabı nefsi marazları bünyesinde taşır. Bununla birlikte, nefsin fitratında bulunan dünya sevgisi, kalpten çıkarılmalı, bedenî zevk ve ihtiyaçların ölçüleri aşılmamalıdır. Ahlâki terbiyenin önüne dikilen asıl engel, nefsin istek ve yönelişlerindeki tabîî sınırın aşılmasıdır. Tabîî sınır aşıldığında kalp

³⁹⁹ Akot, Bülent, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" adlı Risâlesi ve Tahlili", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2011, cilt: XXII, sayı: 3, s. 167-168.

⁴⁰⁰ Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, Haz: Ali Arslan, Alperen Yay., Ankara, 2003, s. 280.

katılaştır, davranışlar kontrolden çıkar, kalp hantallaşır ve insan, hal ve davranışlarında devamlı sürçer. Bütün bunlara maruz kalmamak isteyen kimsenin yapacağı şey, kalbini düzeltmesidir. Çünkü kalbin salâhı, duyarlılık ve incelik, fesadı ise katılık (duyarsızlık) ve kabalıktır.⁴⁰¹

Süfyan es-Sevri (rahimehullah) şöyle der: "Nefsinden daha zorlusuyla mücadele etmedim. Bir ben galip gelirim bir o..."⁴⁰²

İbn Hazm ise şöyle der: "Şu bir gerçek ki, nefislerin terbiye edilmesi, aslanların terbiye edilmesinden zordur. Çünkü aslanlar, kralların onlar için yaptıkları mekânlarda hapsedildiklerinde şerlerinden emin olur. Ama nefis böyle değildir. Hapsedilse de şerrinden emin olunmaz."⁴⁰³

Malik ibn Dinar (rahimehullah) şöyle der: "Nefsine, sen, şöyle şöyle bir arkadaş değil misin? deyip de ardından onu yeren ve susturan, sonra da onu Allah'ın kitabına uymaya mecbur kılıp onun bizzat idarecisi olana Allah rahmet etsin."⁴⁰⁴

İbn Avn (rahimehullâh), "Üç şey vardır ki, bunların kendimde ve dostlarımda olmasını isterim" demiş ve bunları şu şekilde saymıştır: "Kur'an'ın ve sünnetin okunmasını ve insanın nefisine yönelip hayır içeren konular dışında insanlardan uzak durmasını."⁴⁰⁵

es-Surri (rahimehullah) şöyle der: "Gerçek güç nefisine üstün gelmendir. Kendini terbiye edemeyen başkasını hiç edemez."

Yahya ibn Muaz "Düşmanın akıllı olması, insanı mutlu kılacak şeylerdendir; benim düşmanım da ise akıl yok" demiş. "Senin düşmanın kim?" diye sorulduğunda ise "nefsim!" O, cenneti içindeki kalıcı nimetlerle birlikte bir anlık şehvete karşı satar" karşılığını vermiştir.

Ebu Müslim el-Havlâni şöyle der: "Birisi var ki ona ikram eder, onu rahat bırakır ve nimetlendirirsem yarın Allah katında beni yerecektir. Eğer onu aşağılar, yorar ve çalıştırırsam, yarın Allah katında beni övecektir. 'bu kimdir ya Eba Muslim?' diye sorduklarında 'Vallahi, bu nefsimdir' karşılığını verirdi."⁴⁰⁶

Hasan Basri şöyle demiştir: "Mü'min nefisine sahiptir. Onu Allah için hesaba çeker. Kıyamet gününün hesabı, dünyada kendilerini hesaba çekenler için kolaydır. O

⁴⁰¹ Muhâsibî, a.g.e., s. 126.

⁴⁰² Pekcan, a.g.e., s. 25.

⁴⁰³ Pekcan, a.g.e., s. 26.

⁴⁰⁴ Pekcan, a.g.e., s. 26.

⁴⁰⁵ Pekcan, a.g.e., s. 26.

⁴⁰⁶ Pekcan, a.g.e., s. 40.

günün hesabı, dünyada iken kendilerini hesaba çekmeden yaşayanlara ise, ağır ve zor olacaktır."⁴⁰⁷

Tasavvuf da en fazla işlenen konulardan birisi olan "nefis" ile ilgili her mutasavvıfın mutlaka söylediği bir sözü vardır. Bizim asıl konumuz bu olmadığı için bu açıklamalarla yetiniyoruz. Son olarak da Muhâsibî'nin şu sözleriyle bu konumuzu tamamlıyoruz. O şöyle diyor: "Ey kardeşim! Helak olmasından korkarak, devamlı bir surette kendi nefsinin durumunu araştır. Böylece iblisi günah yollarından alıkoymuş ve nefesine iyilik kapılarını göstermiş olursun. Başarı ancak yüce olan Allah'tandır."⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Cevziyye, a.g.e., s. 103.

⁴⁰⁸ Muhâsibî, *Nefsin Terbiyesi*, Çev: Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul, 2011, s. 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂ'RİFETNÂME'SİNDE
NEFİS VE MERHALELERİ

1. NEFİS VE KUVVETLERİNİN TESİRİ

Bitkilere hayat veren cana, nebâtî ruh veya nebâtî nefis; hayvanlara hayat veren cana, hayvânî ruh veya hayvânî nefis; insana hayat veren ve onu insan yapan şeye insânî ruh, insânî nefis, nefis-i nâtika, rûh-i izâfî, rûh-i menfûh (Allah'ın üflediği ruh) gibi isimler verilmektedir. Bitkilerde sadece nebâtî ruh, hayvanlarda hem nebâtî hem de hayvânî ruh, insanda ise nebâtî ve hayvânî ruhla birlikte bir de izâfî ve menfûh ruh bulunur. Nebâtî ruh büyüme, gelişme ve üremeyi; hayvânî ruh, nebâtî rûhun özelliğine ek olarak hissetmeyi ve irade ile hareket etmeyi; insânî ruh, nebâtî ve hayvânî ruhun özelliklerine ilave olarak düşünmeyi temin eder. Düşünme özelliğini kaybeden insan bedeni, hayvânî bir hayat yaşar. Hem düşünme, hem de irade ile hareket ve hissetme özelliğini kaybeden insan vücudu, bitkisel bir hayat yaşar. İnsan öldüğü zaman kendisinde bulunan nebâtî ve hayvânî ruh da ölür. Fakat insânî ruh yaşamaya devam eder.⁴⁰⁹ İslam inancına göre, böylece insanın ikinci ve asıl hayatı olan âhiret hayatı başlamış olur.

Nefsin kuvvetleri hakkında filozoflarının görüş ve düşünceleri yukarıdaki açıklamaya paralellik arzedip aralarında bazı farklılıkları vardır. Şimdi bu filozoflarının görüş ve düşüncelerini kısaca inceleyelim.

Aristo nefsin türlerini üçe ayırmıştır bu da nefsin tanımında ve anlaşılmasında büyük rol oynamıştır. Ona göre nefis: 1- Bitkisel nefis 2- Hayvansal nefis. 3-İnsânî nefis. Bitkisel nefis ilk mertebe, hayvansal nefis ikinci mertebe ve insânî nefis son mertebedir.⁴¹⁰

İnsanı insan yapan akıl, nefsin en son yetkinliğidir. Nefsin birinci yetkinliği bitkide, ikinci yetkinliği hayvanda, üçüncü yetkinliği insanda vücut bulmasıdır. Bu şu demektir; bitki yetkin olmakla nefse sahip oluyor ve bunun diğer ifadesi nefis de cansız bir madde bitki oluyor bitki olma maddenin bir yetkinliğidir. Aynı şekilde bitki nefisine

⁴⁰⁹ Şahver, a.g.e., s. 45-46.

⁴¹⁰ Atay, a.g.m., s. 5.

ve yetkinliğine sahip olan bir varlık duyu (ihlas) gücü ile başka bir yetkinliğe ulaşıyor ve hayvan nefsi mertebesine ulaşıyor. Diğer bir ifadeyle, nefis o canlıyı hayvan olan (duyulu bir varlık yapıyor. Bundan sonra akıl o hayvanı bir derece daha yükseltiyor ve ona insan özelliğini, yetkinliğini ve insanî nefsi kazandırıyor.)⁴¹¹

İbn Sînâ nefsin yetileriyle ilgili olarak şöyle der: "Nefsin en aşağı hali bitkisel (nebâtî) nefstir. Bu, bitkilerde görülen beslenme, büyüme ve üreme halidir. Vasatı olan hayvansal (hayvânî) nefis ise beslenme, büyüme ve üremenin yanı sıra hayvanlarda görülen duyusal idrak ve iradenin de ilkesidir. En ulvî olanı insânî nefis ise, nebâtî ve hayvânî nefsin sahip olduğu bütün güç ve fiillerden başka akli idrak ve irade gücüne de sahiptir. Nefis, bedene yetkinlik kazandırandır."⁴¹²

Gazzali de nefsin kuvvetleri olarak İbn Sînâ gibi düşünür. Nefsin üç kuvvetinin var olduğunu söyler. Bunlar nebatî nefis, hayvânî nefis ve insânî nefstir. Canlı varlıkların ilk sınıfı olan bitkiler; beslenme, büyüme ve üreme gibi üç güce sahiptirler. Hayvânî nefis; bütün hayvan ve insanlarda mevcuttur. Bu hayvânî nefis, nebatî nefisten farklı olarak hareket ve duyarlılığa sahiptir. Aynı zamanda arzu ve elem gibi çeşitli ruh hallerine de sahiptir. Bu özellik bütün hayvanlarda bulunur. İnsânî nefis ise hayvânî nefse ait bütün kuvvetleri içermesi yanında akıl gücüne de sahiptir. Bu nedenle ona düşünen nefis, yani nefis-i nâtika da denir.⁴¹³

İbn Rüşd ise nefsi, bilinen şekliyle nebâtî, hayvânî ve insânî diye açık bir tasnife tabi tutmayı nefsin güç ve işlevlerini temel alarak izah etmiştir.⁴¹⁴

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre insan üç unsurdan oluşur: Cismanî vücut (beden), nefis ve ruh. Cismanî vücudu mekânda yeri, zamanda süresi olan, bozulan ve değişen maddî bir sûret olarak tanımlayan İbnü'l-Arabî nefsin üç niteliğinden bahseder. Bunlar nebâtî, hayvânî ve aklî nefislerdir. Aklî nefis akıl değildir, akıl onun tâlî bir özelliğidir. Nebâtî nefsin baş görevi yiyecek aramak ve onu uzviyete dönüştürmektir. Hayvânî nefsin yeri kalptir, maddîdir, bütün insan ve hayvanlar hayvânî nefis sahibidir. Aklî nefis ise mutlak zatıyla kavrayıcıdır, bütün günahlardan arınmış ve hür olarak doğmuştur; yok edilemez, ezeli ve ebedîdir. Bedenle birlikte olduğu sürece onunla işler, ancak bedenden tamamen bağımsızdır. İnsan ölünce aklî nefis küllî nefse döner. Ruh ise bu üç nefsin reisidir.⁴¹⁵

⁴¹¹ Atay, a.g.m., s. 9.

⁴¹² Tutgun, a.g.t., s. 41; (Naklen); Bircan, H. Hüseyin, *İslam Felsefesine Giriş*, İstanbul, 2008, s. 162.

⁴¹³ Tutgun, a.g.t., s. 68-69.

⁴¹⁴ Tutgun, a.g.t., s. 107.

⁴¹⁵ Uludağ, a.g.m., s. 528.

Tıpkı pek çok mutasavvıf ve filozog gibi, Erzurumlu İbrahim Hakkı'da nefsi derece derece inceler: 1- Tabiî nefis, 2- nebatî nefis, 3- hayvânî nefis, 4- insanî nefis. Birincisi vücudun cüzlerini korur ve birbirinden kopmalarına mani olarak vücudun birliğini temin eder; ikincisi vücudun biyolojik büyümesini ve beslenmesini üstlenmiştir. Üçüncüsü duyuların ve hareketlerin kuvvet kaynağıdır. Dördüncüsü ise "nefs-i natıka" veya ruh ismini alır, insan varlığının ruhî cephesini teşkil eder. Bunlar bedenî ve ruhî kuvvetlerdir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı hem biyolojik hem de psikolojik bazı açıklamalar daha verir. Tabiî nefis bütün vücudu kaplar ve iki yardımcısı vardır: hafiflik (hiffet) ki bu vücudun dış çevresine doğru eğilimli bir kuvvettir. Ve ağırlık (sıklet) içe eğilimlidir. Bitkisel nefis, vücudun bütün boyutlarına yayılmış ve onu kaplamış olarak nicelik yönünden büyümesini sağlar. Bu nefsin bunlardan başka biyolojik dokuz ayrı yardımcısı vardır: Çekici kuvvet (kuvve-i câzibe), tutucu kuvvet (kuvve-i mâseke), sindirici kuvvet (kuvve-i hâzime), ayırıcı kuvvet (kuvve-i mümeyyize), atıcı kuvvet (kuvve-i musavvere), besleyici kuvvet (kuvve-i ğâdiyye) ve en son olarak büyütücü kuvvet (kuvve-i nâmiyye). Hayvânî nefis bütün vücudu doldurur, vücut onun isteğine göre hareket eder. Bitkisel nefis gibi onun da yardımcıları vardır; bunlar on iki tanedir: dışta beş duyu organı, içte ortak duyuş, hayal, vehim, düşünme ve hafıza kuvvetleri ve bunlara ilaveten iki ayrı kuvvet olarak kızgınlık (öfke) ve şehvet.⁴¹⁶

Ve devamla İbrahim Hakkı şöyle der: "Ey aziz! Teşrih ehli demişlerdir ki, ana karnından âlem-i şehâdete (dünyaya) gelen çocuk dört can ile canlı olduğu halde doğar. O dört candan birisi tabiî nefis, biri nebatî nefis, biri hayvanî nefis ve biri de insanî nefistir."⁴¹⁷ Şimdi bu dört maddeyi açıklamaya çalışalım.

1.1. Tabiî Nefis

İbrahim Hakkı Tabiî nefsi şu şekilde tarif eder: Tabiî nefis, cismin parçalarını muhafaza edip, birbirinden ayırmaktan koruyan bir kuvvetten ibarettir. Bütün beden bu nefsin yeri ve sahasıdır. Bunu iki hizmetçisi vardır: Birine hafiflik, diğerine ağırlık denmiştir. Hafiflik kuvveti muhit tarafına meyillidir. Ağırlık onun aksidir. Merkeze doğru meyillidir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Altıntaş, a.g.e., s. 118.

⁴¹⁷ *Mârifetnâme*, s. 203.

⁴¹⁸ *Mârifetnâme*, s. 203.

İbn Sînâ tabîî nefsi bir geminin kaptanına ve bir vilayetın valisi veya devletin başkanına benzettir. Bu benzetme beden nefis ilişkisini daha iyi açıklar. Kaptan hem gemiyi idare ediyor ve hem de varlığı gemiye bağlı değil ve ondan müstakil olup ayrılarak gider ama gemi de ortada kalır ve cansız bir madde durumunda olur. Beden cansız bir maddedir ve cansız olduğu için de kuvve halindedir. Bedeni fiil haline getiren, onu iş yapan duruma koyan nefistir. Nefis ise daima fiil halindedir, kuvve hali yoktur.⁴¹⁹ Yani nefis olmadan beden bir işe yaramamaktadır. Beden nefse ev sahipliği yapar fakat güç bedende değil nefistedir. Çünkü nefis daima fiil halindedir. Bedendeki nefis emir aldığı hal üzere seyrini belirler. Rahmanî bir yönde hareket ederse iyidir; şeytanî bir yönde hareket ederse kötüdür. Ama bu mücadele hiçbir zaman bitmez tâki nefis misafir olduğu bedeni terk edinceye kadar.

Ömer Türker'de konuyla ilgili makalesinde şu bilgileri aktarır: "İnsan nefsinin kendi dışındakilere göre iki yönü vardır. Akıllar âlemine bakan yönü açısından etki alır, yani kendisinin üzerindeki yüce ilkelere feyiz alır. Duyulur âleme bakan yönü açısından ise etki ederek kendisinin altındaki bedenleri yönetir. Nefis bu işlevi sayesinde bedeni yetkinleştirdiği gibi beden de nefsin aleti olduğu için bilgi ve amel faaliyetleriyle onun yetkinleşmesine hizmet eder. Nefsin her iki yönden insanî nefsin durumunu düzenleyen birer gücü daha bulunmaktadır. Nefsin akıllar âleminden feyiz ve etki aldığı güce nazarî güç, bedene etki edip onu yönetmesini sağlayan güce de amelî güç denir. Diğer bir deyişle insanî nefis, tümelleri idrak etmesi ve onlar arasında olumlu ve olumsuz hükümler vermesi bakımından nazarî güç veya nazarî akıl, tikel durumlar hakkında yapılması ve yapılmaması gerekenleri düşünmesi ve pratik faaliyetlere yönelmesi bakımından amelî güç yahut amelî akıl adını alır. Nefis bedenle birlikte var olduktan sonra her güce ait bilgileri kazanarak aşama aşama bu güçleri yetkinleştirir. Amelî akıl nazarî aklın kurallarına uyarsa üstün ahlâk, hayvanî yetilere uyarsa kötü huylar ortaya çıkar. Bu bakımdan insanın ahlâkî ve hukukî eylemlerinin kaynağı nefsin amelî yönüdür."⁴²⁰

⁴¹⁹ Atay, a.g.m., s. 26.

⁴²⁰ Türker, a.g.m., s. 530.

1.2. Nebâtî Nefs

Türkçe bitkisel nefis demek olan Nebâtî nefis, üreme, büyüme ve beslenmeyi sağlayan güç kaynağıdır.⁴²¹ Bitkisel nefsin baş görevi, yiyecek aramak ve onu uzviyete dönüştürmektir.⁴²²

Bitkisel nefsin beslenme, büyüme ve üreme olmak üzere üç gücü vardır. Bunlardan ilk ikisi ferdin, sonuncusu türün devamını sağlamaktadır. Bunlara hizmet eden dört güç daha bulunmaktadır: Gerekli besini çekme gücü, besini özümseyen hazım gücü, besini tutan güç ve fazlalığı atan itme gücü.⁴²³

Aristo nebâtî nefsin üç niteliğinden söz eder; bitkisel nefsin özü ve mahiyeti birdir, ama üç niteliği ve özelliği vardır: a) Beslenmesi, özümsemesi b) Büyümesi c) Üremesi.

Canlı varlıkların ilk tanımını özümseme ile başlar. Özümseme ile canlı varlık diğerlerinden ayrılır. Bu çok güzel ve belirleyici bir niteliktir. Dışarıdan aldığı yabancı maddeyi kendine benzetir ve kendisinininki gibi yapar. Buna Arapça temsil ve temessül denirse de eski terimde gıdalanma, gıda alma ve beslenme denmiştir. Gerçekten bu beslenme ve özümseme işlevi ve niteliği çok önemlidir ve hayatın başlangıcıdır.⁴²⁴ Bu özümseme ve beslenme gücünün iki sonucu veya amacı vardır. Bunlar büyüme ve üremedir. Bunlara özümseme gibi özellik ve nefsin güçleri de denmektedir. Canlı (nefsi olan varlık) aldığı yabancı maddeyi önce kendine benzetir sonra onu kendine, kendi varlığına katar. Ancak, kendine benzetip, kendi varlığına katması gelişi güzel olmayıp kendi amacına göre bu katmayı yapar ve ona göre büyür. İşte buradaki büyüme ve diğer bir deyimle kendi varlığının hangi yöresine katacağını, canlının bedeni değil nefsi tayin eder veya bunu tayin etme görevi nefse aittir. Üreme ise canlı varlığın kendisine benzer bir varlığı meydana getirmesidir. Bu varlığın soyunun, türünün devam etmesini sağlar.⁴²⁵

Aristo'da olduğu gibi islam filozoflarından İbn Sînâ ve Gazzâli nebâtî (bitkisel) nefiste üç nitelik olduğunu söyler. İbn Rüşd ise nebâtî nefsi, nefsin güç ve

⁴²¹ Cebecioğlu, a.g.e., s. 475.

⁴²² Afifi, Ebu'l Ala, *Muhyiddin İbnu'l Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, Çev: Mehmet Dağ, Ankara İlahiyat Yay., Ankara, 1975, s. 112.

⁴²³ Türker, a.g.m., s. 530.

⁴²⁴ Atay, a.g.m., s. 5.

⁴²⁵ Atay, a.g.m., s. 7.

işlevlerini temel alarak izah etmiştir. Nefsin güç ve işlevleri olarak da; beslenme gücü, büyüme gücü, üreme gücü, duyu gücü, ortak duyu, hayal gücü, düşünme gücü, istek gücü gibi hususları açıklamıştır.

Nefs ve beden ikiliğini savunan İbn Kemmûne⁴²⁶ye göre de bitkisel nefsin beslenme, büyüme ve üreme kuvvetleri vardır. Ona göre insanın bitkisel, hayvanî ve insanî nefse sahip olması demek, insanın üç ayrı nefsin birleşiminden oluşması anlamında değil, söz konusu bitkisel ve hayvanî nefsin kuvvetlerinin insanda mevcut olması anlamına gelmektedir. İbn Kemmûne, nefsin, büyüme, beslenme ve üreme güçlerini aşka bağlar. Nebatî, bitkisel nefse ait üç tür aşk söz konusudur. Bu aşkın kaynağında da, ayrı ayrı beslenme, büyüme ve üreme için söz konusu olan şey şevktir. İnsandaki bu şevk, beslenme, büyüme ve üremedeki sürekliliği sağlamaktadır.⁴²⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı Mârifetnâme'de nebâtî nefisle ilgili olarak: "Cismi uzunluk, genişlik, derinlikte büyüyen bir kuvvettir. Bu nefsin yeri karaciğerdir. Yukarıda geçen tabîî nefis, iki hizmetçisiyle beraber bu nebâtî nefsin hizmetindedir. Nebati nefiste, bunlardan başka, yalnız kendine mahsus dokuz hizmetçi vardır. Bunlar: Cazibe (çekme), mâsike (tutma), hâzime (sindirme), mümeyyize (ayırma), defia (dışarı atma), mülede (üreme), musavvire (şekil verici), gadiye ve nâmiyye kuvvetleridir"⁴²⁸ der ve yukarıda saymış olduğumuz hizmetçi diye tabir ettiği vasıfların vücut içerisindeki görevleri hakkında bilgi verir. Bu vasıfları kısaca açıklamak gerekirse;

Cazibe: Faydalı gıdaları dış taraftan bedenin içine çeken kuvvettir.

Mâsike: Gıdayı midede tutan kuvvettir.

Hâzime: Câzibenin cezb, mâsikenin hıfz ettiği faydalı gıdaları ihâta eden, değiştiren bir kuvvettir.

Mümeyyize: Gıda pişince, kalınını incesinden ayıran kuvvettir.

Dafia: Besinlerden, beslenmeye layık ve uygun olmayan fazlalığı yahut yetecek kadardan fazlasını, iki yoldan yahut ona âdet olan menfezlerden dışarı çıkarır.

Mülede: Gıdaların en latifini toplayan bir kuvvettir.

⁴²⁶ İbn Kemmûne 13. Yüzyılda yaşamış bir filozoftur. İslam felsefesi tarihi çerçevesinde İsrâkî geleneğin içinde yer aldığı görülür. Doğum tarihi bilinmeyen İbn Kemmûne'nin ölümüyle ilgili de ihtilafli olmakla beraber en geçerli olan tarih 683/ 1284'tür.

⁴²⁷ Saruhan, Müfit Selim, "İbn Kemmûne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri," *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, Yıl: 6, sayı: 15, s. 294.

⁴²⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Tercüme: Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul, 1999, s. 372; *Mârifetnâme*, s. 203.

Musavvire: Hakk'ın kudreti ile bütün organların teşekkül, karışım, ölçü, durum, boşluk ve deliklerinin sonuna kadar her işini görüp korumak için, gıda nevinde mutasarrıf olup, onu cisme benzetir. Bu kuvvet bu işi, kendi yerleri olan atar damarlar içinde yapar.

Gadiye: Alınmış gıdanın benzerliğine çevirip, ona bedendeki halini aldırır.

Nâmiye: Bedenin her tarafını tabii tenâsübü üzere artırır. Büyümesine yardımcı olur. Bedene giden gıda ile neşv-ü nemâ bulur. Bu kuvvet bu işi, kendi yerleri olan bütün bedende yapar.

İbrahim Hakkı der ki: Demek ki bu iki nefis (tabîî ve nebâtî), adı geçen hizmetçileriyle biraz sonra gelecek olan hayvânî nefsin hizmetçilerinin, yardımcıları olmuşlardır. Hâkim ve Kâdir olanın emriyle hepsi o nefse inkiyad edip, itaatten ayrılmazlar. Hayvânî nefis de, nefis-i nâtıkanın, binek vasıtası olmuştur. Onu bizim emrimize verip, bizi ona hizmetçi etmeyen Allahü Teâlâ her ayıp ve kusurdan münezzehtir.⁴²⁹

1.3. Hayvanî Nefis

Bitkisel nefis, nefsin ilk türünü ve en basit temel başlangıcını, canlı varlığı cansız varlıktan ayıran öz ve cevherin birinci derecesini oluşturmaktadır. Bu derecenin bir üstü seviyesi ise hayvansal nefistir.⁴³⁰ Hayvânî nefis, insanın iradesiyle his ve hareket etmesini sağlayan bir kuvvettir. Zâhiri ve bâtınî bütün duyu organlarının hepsi bu kuvvetin hizmetkârı durumundadır. Görme, işitme, tatma, vs. gibi.⁴³¹

Hayvan, bitkiye oranla daha karışık bir yapıya sahip olup daha fazla elementlerin birleşmesi sonucu meydana gelir. Organik yapısı bitkiye nazaran daha gelişmiş olduğundan daha fazla yetilere sahiptir.⁴³² Nitelik (keyfiyet) ve nicelik (kemmiyet) nefsin özelliğidir. Duyma bir çeşit niteliktir. Nefis sahibi olmayanın, duyma özelliği de bulunmaz. Duyma, hareket ve etkilenmeye dayanır ve ondan doğar. Hayvanlarda bulunan bu duyum özelliği beş duyum çeşidini de ortaya koyar. Bunlar; görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyumlarıdır. Hayvan bu duyumlarla bitkilerden ayrılır ve kendi öz varlığını bunlarla sürdürür.⁴³³

⁴²⁹ *Mârifetnâme*, s. 203.

⁴³⁰ Atay, a.g.m., s. 7.

⁴³¹ Çelikoğlu, a.g.e., s. 27.

⁴³² Tutgun, a.g.t., s. 44.

⁴³³ Atay, a.g.m., s. 7.

Hayvanî nefsin biri idrak diğeri ise hareket gücü olmak üzere iki temel vasfı vardır. Bunlardan idrak gücü ile nesnelere hakkında bilgi edinilir. Hareket gücünü ise şehvet yani arzu gücü ile gazap yani öfke gücü vâsıtasıyla kullanır. Arzu gücü nefsin kendisi için faydalı kabul ettiği şeyleri elde etme gücüdür. Kendisine zararlı olarak gördüğü şeyleri defetme gücü ise öfke gücüdür.⁴³⁴

İbrahim Hakkı'ya göre ise hayvanî nefis bütün bedene sirayet eden bir kuvvettir. Beden onun isteğiyle hareket edip, hissetmesiyle eşyayı bilir. Bitkisel nefsin hizmetçileri on iki tanedir. On duyu, bir gadap, bir de şehvettir. On duygudan beşi, beden dışında olup yerleri kulak, göz, burun, dil ve bütün deridir. Beşi içte olup, onların yerleri beynin boşluklarıdır. Onlar hiss-i müşterek, hayal, vehim, fikir ve hıfzdır.⁴³⁵

Bunları söyledikten sonra İbrahim Hakkı, dış duyguların; işitme, görme, koklama, tatma ve dokunma kuvvetleri olduğunu anlatır. Bu duyu organlarının işlevlerini ise özetle şöyle aktarır: "İşitme kuvvetinin görevi ses ile harfleri duyup, birbirinden ayırmaktır. Bu kuvvetin yeri, iç kulakta nohut kadar sıvı dolu bir yerdir. Görme kuvvetinin işi, şekil ve renkleri görüp anlamaktır. Bu kuvvetin yeri göz bebeğidir. Koklama kuvvetinin işi, güzel ve çirkin kokuları idrak edip birbirinden ayırmaktır. Bu kuvvetin yeri beynin önünde meme başı gibi iki parçadır. Tatma kuvvetinin görevi, eşyanın tadını tatmaktır. Bu kuvvetin yeri boğazın aşağısı ile dilin üstünde yapılan adaledir. Sonuncusu dokunma kuvvetinin görevi ise, yumuşağı sertten, sıcaklığı soğuktan, yaşı kurudan, hafifi ağırdan ayırmaktır. Bu kuvvetin yeri ise bütün bedeninin dış yüzüdür."⁴³⁶

İbrahim Hakkı, hiss-i müşterek, hayal, vehim, fikir ve hıfz diye adlandırdığı hayvânî nefsin beş iç hizmetçileri hakkında genişçe bilgi verdikten sonra gadab ve şehvetten de bahseder. Bir zararı gidermek veya başkasını yenmek için olan her hareket hayvânî nefisten, yürekten meydana gelmiştir. O harekete gadab (kızgınlık) adı verilmiştir. Bu gadab, o zararı gidermeyi veya başkasını yenmeyi kendine meslek edinmiştir. Bunun yeri ve mebdai yürektir. Gadabın itidâli şecaattir. Bununla yapılacak işe girilmiş olur. O güzel huy olup, dinde ve mürüvvette makbul bulunmuştur. Gadabın ifratı tehevürdür. Onunla girişilmeyecek işe atılır. Bu kötü huylardandır. Gadabın

⁴³⁴ Sofyalı Bâli Efendi, *7 Makam 7 Nefs Allah Yolunda Mertebeler ve Nefsin Halleri*, Hayy Kitap, İstanbul, 2011, s. 107.

⁴³⁵ *Mârifetnâme*, s. 204.

⁴³⁶ *Mârifetnâme*, s. 204.

tefriti, yani çok az bulunması cübndür. Onunla başlayacağın bir işten imtina olunur. Bu da bir önceki gibi kötü ahlaktır.⁴³⁷

Şehvet ise, hayvanî nefis tarafından, bir fayda elde etmek veya lezzete kavuşmak için yürekte bulunan kuvvetin adıdır. Bu şehvetin işi ve sanatı, o faydayı elde etmek ve o isteğe kavuşmaktır. Bu işin zuhur ettiği yer de yürektir. Bu şehvetin itidâli iffettir. Onunla şerfata ve mürüvete uygun olan arzu ve isteklere girilmiş olur. Güzel ahlaktır. Şehvetin ifratı, fazlasına şereh denir. Onunla dine ve mürüvete uygun olmayan isteklere girilir. Bu, kötü huylardandır. Şehvetin tefriti, hâmed adıdır. Onunla yapılması gereken iştiha ve isteklerde yapılmaz olur. Bu da, önceki gibi kötü ahlaktır.⁴³⁸

Sonuç itibariyle gadab ve şehvet insânî nefsin yani ruhun emri altına girerlerse itidâl üzere olup güzel huy elde ederler. Bu güzel huylarda şecaat ve iffettir. Eğer gadab ve şehvet insan-i nefsin üzerine galip gelirse onu köle ve hizmetçi gibi çalıştırır o zaman da gadab ve şehvet itidâlden ayrılmış olur. Gadab ve şehvete mağlup olan insânî nefis (ruh), esir ve eksik ve kendini bilmez cahildir. Dolayısıyla Mevlâ'sından da gafildir.

Çün nefis-i behîmî kuluyuz kıl bizi âzâd
Kul eyle sana kıl gazab-u şehvete mâlik⁴³⁹

1.4. İnsânî Nefis

Nefsin temel anlayışı, bitkisel nefiste ve sonra ikinci merhalesi veya derecesi hayvansal nefiste ve üçüncü derecesi de insânî nefiste (nefs-i nâtika- düşünen nefis) son derecesini bulur.⁴⁴⁰ İnsan-i nefis, hayvânî nefse ait bütün kuvvetleri içermesi yanında akıl gücüne de sahiptir. Bu insanî nefsin akli, Hazret-i Vâcibü'l-Vücûd'un aklının zıllı (gölgesi) olup, onun nurundan vücûd bulmuştur.⁴⁴¹ İnsânî nefse düşünen nefis, yani nefis-i nâtika da denir. İnsan nefsinin, diğer bir deyimle insanı, bitkinin ve hayvanın üstünde onlardan ayrı bir varlık olarak ayıran tek ve yegâne özellik akıla sahip olmasıdır. Bu akıl ile hayvan nefsi bir üst dereceye yükselip insan nefsi oluyor. İlk tanımlamaya göre

⁴³⁷ *Mârifetnâme*, s. 206.

⁴³⁸ *Mârifetnâme*, s. 206.

⁴³⁹ *Mârifetnâme*, s. 206.

⁴⁴⁰ Atay, a.g.m., s. 8.

⁴⁴¹ *Mârifetnâme*, s. 207.

nefsin kişi, şahıs ve canlı varlığın özü olduğu anlaşılmış bulunuyor. O halde bu öze akıl özelliği verildiği zaman bu varlık insan türünü oluşturuyor.⁴⁴²

İnsan türünü oluşturan bu akıl sayesinde insan, kendisine has bir takım fiiller yapma yeteneği bulur ki, bunlar diğer hayvanlarda bulunmaz. Meselâ, insan toprağı kazar ve işleyerek çiftçilik yapar, böylece besinini elde eder. Kumaş dokur sonra onu dikerek giyimini sağlar. Harflere dökülen seslerle konuşabilir. İnsanlar birlikte yaşadıkları kimselerle olan ilişkilerinde yapılması uygun olan olmayan bir kısmı doğru, güzel ve bir kısmı da yanlış ve çirkin olan işlerle karşılaşır. Bu fiiller ve durumlar ister bedene ilişkin olsun isterse olmasın insan nefsi adı verilen bir ilkedен kaynaklanır.⁴⁴³

Erzurumlu İbrahim Hakkı Mârifetnâme'sinde insânî nefis için şöyle der: "Nefs-i nâtika öyle bir cevherdir ki, kendi zatında her maddeden mücerred iken âşık olup bağlandığı bedeninin işlerini yürütmek için, hayvânî nefsin yeri olan yüreğin ortasında bulunan nokta-i sevde-i Süveydâ'da hayvanî nefisle birbirine yaklaşıp, boyun boyuna sarılmışlardır. Onun vasıtasıyla bütün bedende tasarruf eder olmuştur. Çünkü toprak maddesi çok kesif ve ruh pek latif, hayvânî nefis ise şerefli ile değersiz arasında bulunduğundan, ikisinin arasında geçit olmuştur. Bununla, kesif bedene meyilli olan latif ruh münasebet kazanmıştır. Hayvânî nefis ile bir arada bulunmaktan, bu ulvi ruhun ismi "gönül" olmuştur. Bu şerefli ruhun bir yanını hayvânî nefsin kesafeti karartmıştır. Onun için Cemal'in aynası ve Zülcelâl'in nazargâhı olmuştur. Bu kadar itibar, izzet ve şeref bulmuştur. Lakin bu ayna, hayvânî sıfatlarla tozlanmış, enâniyet kılıfında mahcup ve örtülü kalmıştır. Onun için bu ruh, kendini bilmez ve Mevlâ'sını da bilmez olmuştur. Kendi âleminde yüz çevirmiştir. Hayvânî nefsin emri altına girmiştir."⁴⁴⁴

İbrahim Hakkı İnsânî nefsin diğer üç nefsin özelliklerinden hariç üç özel hizmetçisinin olduğunu söyler. Bunlar; nutk, nazârî akıl ve amelî akıldır.

Bunlardan *nutk*: İnce mânâların birbirinden, bunun vasıtasıyla fark ve temyiz edildiği bir idrak kuvvetidir. Bu nutkun îtidâli hikmettir. Onunla doğru yanlıştan fark olunmuştur. Nutkun ifratı cerbezедir. Onunla anlaşılması mümkün olmayan mânâların idraki arzu edilir. Tefriti belâdettir. Onunla hayır şerden fark olunmaz. İki de aynıdır. Demek ki, nutkun hâli ve şânı, mânâların idrakidir.

⁴⁴² Atay, a.g.m., s. 8.

⁴⁴³ Atay, a.g.m., s. 21.

⁴⁴⁴ Mârifetnâme, s. 206-207.

Nazarî akıl: İşi ve san'atı nizam ve işleri tasavvur etmektir. Meselâ yapılacak bir binayı, bu nazarî akıl, önce düşünür. Kaç oda, kaç pencere lazımdır, hepsini uygun olduğu şekilde tasavvur eder. Bunun işi budur.

Ameli akıl: Bu aklın özelliği ise işi ve mesleği ise, nutkun idrakini ve nazarî aklın tasavvurunu kuvveden fiile çıkarıp, amel etmesidir. İşte bu, yeryüzünde olan bütün şehir ve köylerde bulunan binalar, zenginlikler, san'atlar, ziynetler, diller, lügatler, yiyecekler, giyecekler, kitaplar, ilimler, nakışlar, resimler, bahçeler, bağlar, dünyadaki hususî ve umumî adetlerin hepsi, nutk kuvvetinden ve nazarî akıldan ve amelî aklın bunlara itaat edip yapmasından hâsıl olmuştur.⁴⁴⁵

Sonuç olarak nefsin kuvvetleri ile ilgili olarak diyebiliriz ki; cisim görürüz, olduğu yerde değişmeden, büyümeden ve artmadan yıllarca bir yerde sabit durur. Buna cansız deriz. Bir de cisim görürüz besleniyor, büyüyor, ürüyor ve kendi başına hareket ediyor. Buna canlı cisim ve hayvan diyoruz. Bundan sonra canlı varlık görüyoruz, geçen bu niteliklerden artı olarak düşünüyor, konuşuyor, yazıyor, çiziyor, gelecek için plan yapıyor ve uyguluyor. Bu canlı varlığa insan diyoruz. Böylece bitkiyi, canlı yapan bitki nefsi; hayvaninkine hayvan nefsi ve insaninkine de insan nefsi yani akıl deniyor. İşte bütün bu işleri yaptıran bu akıl, insanı diğer bütün canlı çeşitlerinden ayırır.⁴⁴⁶

Gönül, hulâsa-i âlemsin efser-i eflâk,
Velî ne faide kim kendin etmedin idrâk.

Çü afitâb-ı ıyânsın zemin-i tende nehâr,
Misâl-i gevher-i kânsın mukarin-i zül ü hâk.

Cemâl-i aşk-ı İlâhî için bir âyinesin,
Velî ne hâsıl o âyineden ki olmaya pak.

Vücûd-ı cümle cihandan garaz vücûdudur,
Femâ tekûnü fi'l-keveni keenne "Levlâk".

Cihan seninle olur şâd ü hurrem ü handân,
Niçin yatıp oturursun hemîşe sen gam-nâk.

⁴⁴⁵ *Mârifetnâme*, s. 207.

⁴⁴⁶ Atay, a.g.m., s. 15.

O rûhu nûr-ı basît anla mevc-i bahri muhît,
Bu cismi kov ki, budur zulmet ü has ü hâşâk.

Hayat buldu o kim bildi nefsin ey Hakkı,
Kim olduğun bilen aslâ ne gam görür ne helâk.⁴⁴⁷

2. MÂ'RİFETNÂME'DE NEFİS VE MERHALELERİ

Nefis, Allah'a giden yolda önümüze çıkan büyük ve sarp bir dağdır. Hiç bir kimsenin bu dağı aşmadan yoluna devam etme ihtimali yoktur. Herkesin yolunun bu dağa çıkması kaçınılmazdır. Ancak, bu dağı aşmak kimileri için zorken, kimileri için kolaydır. Hiç kuşkusuz bu, Allah'ın kolaylaştırdığı kişi için kolaydır. Bu dağda vadiler, patikalar, engebeler, uçurumlar, dikenler, sarmaşıklar; yolcuların -özellikle de gece yol alanların- yolunu kesen eşkıyalar vardır. Şayet bu yolcuların iman azıkları ve huşu yağıyla tutuşturulan yakîn kandilleri yoksa bu engeller onları yolculuktan alıkoyacaktı.⁴⁴⁸ İşte insanın bu yolculuğa çıkmadan önce hazırlık yapması gerekmektedir. Bu hazırlığın birinci aşaması ise insanın kendi öz varlığını tanımasıdır. Buna da ilk önce kendisini ayakta tutan varlığının sebebi rûhunu tanıyarak başlamalıdır.

Tasavvuf felsefesinde insan ruhu ulvî bir âlemden yaşadığımız şehâdet (görünen) veya oluş ve dağılış (kevn ve fesad) âlemine düşmüştür. İnsan, nefsinin eğilimleri sebebiyle, içinde olması gerektiği makamdan aşağı düşmüş, böylece aslı hüviyetini kaybetmiştir. Tasavvufun gayesi insanı önce kendisi hakkında şuur sahibi yapmak, sonra onu (nefsini) bulunması gerektiği makama yükseltmektir. Buna ilaveten, insanın ruhî hayatının şiddetli bir tarzda temasını kolaylaştırmak veya buna imkân hazırlamaktır. Derece derece yükselerek kendi iç hayatına yönelen nefis, Kur'an-ı Kerim'in "cennetime gir" hitabına mazhar oluncaya kadar ahlâkî mânâda bir tekâmül geçirir. Gaybî tabir edilen tecelliler onu hem sıfat, hem de hareket açısından değiştirir. Nefis "emmâre" olarak girdiği bu hayatın sonunda "kâmile" sıfatına ulaşır. Böylece, insanın tabiatı değil, fakat insanın fikri, ahlâkı ve davranışı değişir. Hayatın bu yeni dönemi, nefsin kademe kademe kazandığı yeni sıfatlarla renklenir. Hayat tarzı, düşünce

⁴⁴⁷ *Mârifetnâme*, s. 208.

⁴⁴⁸ Pekçan, a.g.e., s. 22.

ve davranış olarak yeni bir yön takip eder. Tecellîler ve temâşa, bir takım sırlarla donattıkları nefsi müşahhas örnek (numune-i misâl) haline getirirler.⁴⁴⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Ehlullâh'a göre insanda iki ruh olduğundan bahseder. Bunlardan birincisi hayvânî, ikincisi ise insânî ruhtur. Onların hayvânî ruh dedikleri cevher, latif bir buhar olup, bedende olan hayat, his ve irâdî hareketleri taşır. Biz bu rûha, nefs-i fehvâniyye ve nefs-i behimiyye, yani hayvani nefis deriz.⁴⁵⁰

Hükemânın insânî ruh dedikleri cevher nefis-i nâtıkadır. O zâtında, madde olmayan bir cevherdir. Lâkin işlerinde maddeye yakın bulunmuştur. İşte emmâre, levvâme, mülhime, mütmainne, razıye, marziyye ve kâmile isimlerini alan, yalnız bu nefistir. Çok sıfatlarla sıfatlanınca, bu isimlerden biriyle anılmıştır.⁴⁵¹ Yani nefis-i nâtika hangi makamda olduğunu yine kendisi belirlemekte ve işledikleri amele göre yukarıda ki sayılan sıfatlardan birisiyle nitelendirilmektedir. Eğer bu nefis-i nâtika, o nefis-i şehvâninin emrine girer, ona uyar, herhalde onu dinler, onun hükmü altında bulunursa, buna emmâre denir. Eğer emr-i teklifî altında sâkin olup Hakk'a tâbi olursa ve fakat onda hâlâ, geçici şehvetlere temâyül kalırsa, ona levvame derler. Bu temâyülü de gidip şehvânî nefis ile çatışmada metânet bulduysa, kendi âlemine ziyade meyl edip, ilhâma kabiliyetli olursa, buna mülhime denir. Eğer nefis-i şehvâniyyenin hükmünden çıkıp, kulluk makamına geldiye, ızdırâbı sakın olup şehvetleri tamamen unuttuysa, buna mutmainne denir. Bundan yukarı çıkıp, makamları nazarından düşürdüye ve bütün muratlarından geçip fâni olduysa, buna razıye denir. Bu hâli kemâl bulduysa Allah katında makbul ve insanlar yanında kalplerin sevgilisi olduysa buna marziyye adı verilir. Eğer bütün kemâl sıfatları ile sıfatlandıysa ve kulları irşad için, halka dönmekle emr olunduysa buna kâmile denir.⁴⁵²

İbrahim Hakkı nefis-i nâtikanın bu yedi isminden başka, daha çok isimlerinin var olduğundan bahseder. Bu mücerred cevhere kalp deyip, gönül murad ederler. Ve bu bir müdrük âlimdir ki, şerîatın emirleri ile muhatap, ibadet ve mârifetle me'murdur. Bu cevherin dışı ve bineği vardır. Bu adı geçen nefis-i şehvâniyyedir. Bunun bâtını vardır, ruh'tur. Ruhun bâtını sır'dır. Sırrın bâtını sırrü's-sır'dır. Bunun da bâtını hafî'dir. Onunda bâtını ahfâ'dır. Bir şeyin bâtını, onun hakikatı ve maddesidir. Müellifimiz bunları şu örnekle izah eder. Meselâ taht bir şeydir. Bâtını tahta parçalarıdır. Bunlarında bâtını ağaçtır. Ağacın bâtını dört unsurdur. Unsurların bâtını ise heyûlâdır. İşte bu latif emr

⁴⁴⁹ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 45.

⁴⁵⁰ *Mârifetnâme*, s. 455.

⁴⁵¹ *Mârifetnâme*, s. 455.

⁴⁵² *Mârifetnâme*, s. 455.

çok latif olduğundan ahfâ denir. Bir derece inip, biraz teksif edince hafî adını alır. İkinci dereceye inip, ondan çok kesifleşirse, ona sırrın sırrı denir. Aynı şekilde inerse ona sır denir, sonra rûh, sonra kalp ve nefs-i nâtika, latife-i insâniyye ve hakikat-i insan denir. Allahü Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de Nisâ suresi birinci ayetinde: "O sizi bir şahıstan yarattı" buyurmuştur. İnsan âleminde olan isim ve aynaları, yukarıda beyan olunan ahfâ, hafî, sırrın sırrı, sır, rûh, kalp ve nefs-i nâtika, latife-i insâniyye ve hakikat-i insandır. Allahü Teâlâ yarattığı mahlûkâtın hepsinden öndedir.⁴⁵³

İbrahim Hakkı bunları söyledikten sonra bu yolda yalnız ilerlenemeyeceğini mutlaka bir rehber olması gerektiğini şöyle izah eder: "Mukarrebler yolunda sülûk (ilerlemek) Enbiyâ ve Resullerin ahlâkındandır. Sâlih kulların hallerindedir. Hâlbuki onların Hak yolunda sülûklerinden maksat, rûhun inmiş olduğu mertebesinden, eski aslı derecesine çıkarılmasıdır. Kendini tanımakla, Hakk'ı tanımaya kavuşması ve kemal-i muhabbetle mak'ad-ı sıdka gelip huzûr ve ünsü bulmasıdır. Bu yolun ehli arasında belli makamları vardır. Sâlik, onları birbirinden sonra geçip, sonuna kavuşur. Bu zaman sülûk konakları biter. Hakk'ın tecellileri kesilmez. Zîra tecellilerin nihâyeti olmaz. Bu konakları aşmada bu sâlikin hâli, dünyadaki bir yolcunun konak ve durakları geçmesi gibidir. Yolcunun, yolda, yolun hallerini bilen delile, yiyecek ve binek vâsitasına arkadaş ve silaha ihtiyacı olduğu gibi, bu sâlikede, bu yolun iyisini, kötüsünü bildirecek bir mürşit lazımdır."⁴⁵⁴ Yolcunun, yol sürecinde, birçok şehirlere, köylere rastlayıp, her birinde bir müddet kalıp, sonra oradan hareketle matlûbuna, işine gitmesi gibi, bu sâlik de seyr-ü sülûkunda, ehlullâh arasında meşhur olan makamları geçip gider.⁴⁵⁵

İşte İbrahim Hakkı'nın bahsettiği insan nefsinin, nefse ait özelliklerden kurtarıp güzel bir ruh durumuna gelmesi için yapılan seyr-u sülûkte, aşağıdan yukarıya doğru gittikçe mükemmellik kazanan nefsin yedi şekli ve tavrı vardır. Tasavvuf ehli buna "Atvar-ı Seb'a" adını vermişler ve sırf bu konuya ilişkin risâleler ve eserler kâleme alınmıştır.⁴⁵⁶

"Seyr ilalâh, seyr alallâh, seyr billâh, seyr anillâh, seyr fillâh, seyr maallâh ve seyr lillâh" adı ile yedi mânevi yolculuğa ayrılan atvâr-ı seb'a, kötüden iyiye, basitten mükemmele doğru giden bir tabakalaşma ve aşama gösterir. Bu nedenle sülûkun bu evreleri, Tasavvuf kitaplarında "Nefs'in Mertebeleri" adını da almıştır.⁴⁵⁷ Şimdi

⁴⁵³ *Mârifetnâme*, s. 455-456.

⁴⁵⁴ *Mârifetnâme*, s. 459.

⁴⁵⁵ *Mârifetnâme*, s. 459.

⁴⁵⁶ Ögke, a.g.e., s. 83.

⁴⁵⁷ Ögke, a.g.e., s. 83.

müellifimiz Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sin de bahsi geçen nefis mertebelerini inceleyelim.

2.1. Nefs-i Emmâre

Sözlükte "emredici nefis" anlamına gelen nefis-i emmâre, insanı çirkin şeylere, dünyevî lezzetlere sevkeden, tabîî kuvvet yerinde kullanılan bir terimdir.⁴⁵⁸ Dini bir kavram olarak ise, kötülüğü ve şerri şiddetle emreden nefis demektir.⁴⁵⁹ Tasavvuf istilâhında ise; bedenî kalıbın tabiatında mevcut seyre meyleden lezzet, şehvet ve hislerle hükmeden, kalbi süflî arzular peşinde sürükleyen, şerhlerin kaynağı, kötü ahlâkın menbadır.⁴⁶⁰

Nefs-i emmârenin bu şekilde adlandırılmasının nedeni hiç durmaksızın kötülüğü emretmekte oluşudur. Nefs-i emmare kişiyi sürekli maddi zevklere, bedenî tabîatına, duysal arzulara yöneltir ve bunları yapmasını ister. Mânevî âlemlerle ilgili şeylerden haz almaz ve bunların yapılmasını istemez. Dünyevî zevklere âşıktır. Bütün günah, kötü fiil ve huyların kaynağı bu nefistir.⁴⁶¹ Yine bu nefis, kalbi alçak, aşağılık yöne doğru çeker.⁴⁶² Bu tür nefis, tüm şerrin barınağı, kötü huyların kaynağıdır.⁴⁶³

Bu özellikleriyle nefis-i emmâre, sâhibini mübâlağa ile tesir altına alarak, dâima yasaklar tarafına yöneltir.⁴⁶⁴ Resûllerin ve nebîlerin getirdikleri ilâhî akîdeler şu apaçık gerçeği ortaya koymaktadır ki, Yüce Allah birdir (vâhid), bilendir (âlim), güçlüdür (muktedir) ve kullarını kuşatmıştır (muht). Fakat nefis-i emmâre ve kendisini hâkim sayan bu nefis, ilâhî otoriteye itaate ve Allah'a kulluğa hazır değildir. Değişik gerekçeler ve mazeretlerle sorumluluk yüklenmekten kaçmaya çalışır.⁴⁶⁵ Böyle bir nefsin sahibi, çağırıldığı şeylerde ona boyun eğerek ve itaat ederse, onu her çeşit kötülüğün ve çirkinliğin içine sürer.⁴⁶⁶

⁴⁵⁸ Cevziyye, a.g.e., s. 98.

⁴⁵⁹ Canbulat, Mehmet, "Nefs-i Emmâre", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2006, s. 523.

⁴⁶⁰ Cevziyye, a.g.e., s. 98.

⁴⁶¹ Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 104.

⁴⁶² Cebecioglu, a.g.e., s. 473.

⁴⁶³ Ögke, a.g.e., s. 84.

⁴⁶⁴ Çelikoğlu, a.g.e., s. 61.

⁴⁶⁵ Destgayb, a.g.e., s. 14.

⁴⁶⁶ Cevziyye, a.g.e., s. 98.

Kur'an'da Hz. Yusuf'un dilinden şöyle buyrulmaktadır: "Ben nefsimi temize çıkaramam. Kuşkusuz nefis, kötülüğü durmadan emreder..."⁴⁶⁷ Allahü Teâlâ onun kötülüğü emredici olduğunu bildirirken bunun çokluğuna işâreten mübâlağa kipi kullanarak "emmâre" demiş "âmira" dememiştir. Çünkü bu iş onun âdeti ve tutumudur. Bunun istisnası sadece Allah'ın rahmet ettiği, temizlenir ve sahibine hayrı emreder kıldığı nefistir. Bu durum, nefsin kendisinden değil, Allah'ın rahmetinden kaynaklanan bir durumdur. Onun kendisinde varolan temel tutum ise kötülüğü emretmektir. Çünkü o, cahil ve zalim olarak yaratılmıştır.⁴⁶⁸

Gerçekte insan nefsi tek bir şeydir. Ancak o bulunduğu konuma göre çeşitli sıfatlarla nitelenebilmektedir. Şehvete tâbi olup, üzerine gazap hâkim olduğu zaman sahibine kötülük yapmasını emreder. Kötülüğü şiddetle arzulama, nefsin tabiatındandır. Ancak Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet ederek, ilahi rahmetin gölgesi altına sığınanlar, nefsin arzuladığı haram şeyleri işlemekten kaçınırlar. İyiliğe yönelen kimselerin üzerinde nefsin yaptırım gücü azdır.⁴⁶⁹

Muhasibî diyor ki: "Nefsinin seni neye çağırdığından hareketle onun asıl amacını tesbit etmeye çalışmalı, sana neleri yapmanı emrettiğini iyi tanimalısın. Zaten onun yaptığı bu çağrı özü itibariyle temelsiz, doğru olduğunu söylemesi doğru değildir. Onun bu yöndeki çabaları tamamen saptırıcı aldatmadan ibarettir. O, öyle bir varlıktır ki, istediklerini kendisine vermen, senin onu kontrol altına aldığın anlamına gelmez. Eğer onu murakabe etmekten bir an bile gafil olursan onun ardınca gitmiş, onun isteklerine uyarsan bütünüyle kaybetmişsindir demektir."⁴⁷⁰

İnsanoğlunun kalbinde yedi budağı olan bir hevâ ağacı vardır. Bu budakların her biri bir tarafa yönelmiş durumdadır. Biri göze, biri dile, biri kalbe, biri nefse, biri halka, biri dünyaya biri de âhiret bakar. Ayrıca her bir budağın meyveleri vardır. Göz tarafındaki budağın meyveleri töhmet ve şehvettir. Dil tarafında bulunan budağın meyvesi boş konuşmak ve dedikodudur. Kalp tarafında olan budağın meyvesi sevgisizlik ve düşmanlıktır. Nefs tarafında yer alan budağın meyvesi haram, şüpheli ve mekruh olan şeyleri yemektir. Dünyaya ve halka giden budağın meyveleri süs, şöhret ve riyekârlıktır. Âhirete bakan budağın meyvesi hasret ve pişmanlıktır. Bunlara benzeyen ne kadar kötü eser varsa bunların hepsi hevâ ağacının budaklarının meyvesidir.⁴⁷¹ Bize

⁴⁶⁷ Yusuf, 12/53.

⁴⁶⁸ Pekcan, a.g.e., s. 28.

⁴⁶⁹ Canbulat, a.g.e., "Nefs-i Emmâre", s. 523-524.

⁴⁷⁰ Muhâsibî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, s. 27.

⁴⁷¹ Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 18.

göre bu hevâ ağacının bir başka özelliği de bulunduğu yerden her bir tarafa kök salmasıdır. Bu hevâ ağacını budadıkça altından yenisi çıkmaktadır. Dolayısıyla budamak çare değil onun kökünü kurutacak çareler aramak gerekmektedir.

Kötülükleri emreden eğitilmemiş nefis-i emmâre, insanı kin, nefret ve intikam gibi zararlı davranış ve duygulara sürükler. Nefis eğitimi, insanın kötülüklerden uzaklaşıp erdem yolunda ilerleyebilmesi için mutlaka yaşanması ve mutlaka yerine getirilmesi gereken bir süreç olarak kabul edilir.⁴⁷² Nefis, şahine benzer. Şahini yetiştirmek ve alıştırmak için karanlık bir yere hapsederler. Gözlerini kaparlar ve alıştığı her şeyden uzak tutarlar. Sonra yavaş yavaş et verirler. Böylece sahibine alışır ve ona itaat eder. Bunu gibi nefiste alışkın olduğu âdetlerinden kesilmedikçe gözü, kulağı ve dili bağlanmadıkça Allah (c.c) ile yakınlık kuramaz.⁴⁷³

Nefsin tabiatında firavunluk vardır. Kendi hâline bırakılan tarlanın yabanî ot ve dikenlerle dolması gibi, terbiye edilmeyen nefisler firavunlaşır; fena hasletler onları istilâ eder. Bu yüzden firavun olmak kolay, ama kâmil insan olmak zordur.⁴⁷⁴

Nefis asla hakikate ilgi duymaz ve ondan hoşlanmaz. Bu yüzden kişiye engel olmaya, düşüncelerini ve eylemlerini kontrol etmeye çalışır.⁴⁷⁵ Kişi taat ve ibadete yöneldiğinde ona engel olur. Çünkü itaat ve ibadet, hakikatten hoşlanmayan nefsin tabiatına terstir. Onun hakikatten hoşlanmamasının nedeni, çoğu zaman ihtiras ve tutkulara uyması, zevk ve düşkünlüklerinin peşinden gitmesidir.⁴⁷⁶ O, menfaatlerine son derece bağlıdır. Küfür ehlidir, münafıktır, iman edilmesi gereken her şeyi inkâr eder.⁴⁷⁷ Dolayısıyla nefis-i emmâre, kâfirlerin, zâlimlerin, münafıkların ve fâsıkların nefsidir. Bunlar bu kötü sınıftan kurtulmadıkça ateş ehliindedirler.⁴⁷⁸

Nefsin bütün ahlâk ve sıfatları iki asıl şeyden kaynaklanır: Birincisi hafiflik, ikincisi aşırı iştah ve arzudur. Hafiflik cehaletinden; aşırı arzusu da hırsındandır. Nefis hafiflik durumunda, düz bir mekân üzerinde bulunan yuvarlak bir topa benzer. Yaratılış ve durumu sebebiyle devamlı hareket halindedir. Hırs halinde ise; kendisini lambanın ışığına atan, kendisini helak edecek ışıktan sakınmayan ve az bir ışığa kanaat etmeyen pervaneye (kelebeğe) benzer. Hafiflikten acelecilik ve sabır azlığı meydana gelir. Hâlbuki sabır aklın cevheridir. Hafiflik ise nefsin bir sıfatı, hevâsı ve ruhudur. Ona

⁴⁷² Güneş, a.g.m., s. 360.

⁴⁷³ Pekcan, a.g.e., s. 113.

⁴⁷⁴ Eren, a.g.e., s. 41-42.

⁴⁷⁵ Frager, a.g.e., s.73.

⁴⁷⁶ Süleymî, Ebu Abdurrahman, *Nefsin Ayıpları*, Tercüme: Mehmet Ali Kara, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 21.

⁴⁷⁷ Özgül, a.g.e., s. 32.

⁴⁷⁸ Özgül, a.g.e., s. 33.

ancak sabır galip gelir. Çünkü akıl hevâyı hükmü altına alır. Aşırı düşkünlükten ise hırs ve tama' meydana çıkar. Bunlar, Âdem (a.s)'ın, Cennette ebedi kalmaya tama' ederek yasak ağaçtan yemeye hırs gösterince ortaya çıkan iki huydur.⁴⁷⁹

Nefsin özelliklerinden bir diğeri de tembelliktir. Tembellik, tokluğun mirasıdır; çünkü nefis, mide dolunca kuvvetleşir; kuvvetleşince zevk ve haz alır; zevk ve hazza ulaşmasıyla da kalbe egemen olur.⁴⁸⁰ Bu ayıptan arınmanın yolu ise, nefsi aç bırakmaktır. Çünkü nefis, aç kalınca zayıflar, zevk ve düşkünlüklerini terk eder. Böylece kalp, nefse egemen olur. Kalp nefse egemen olunca, nefsi ibadet ve taate götürür, tembelliği giderir.⁴⁸¹ Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "insanoğlu midesinden daha kötü, başka bir kap doldurmamıştır. İnsanın belini doğrultacak birkaç lokmacık, kendisine yeter. Eğer mutlaka yemesi gerekiyorsa; o halde midesinin üçte birini yemek, üçte birini içmek, üçte birini de nefes almak için ayırmalıdır."⁴⁸²

Nefsin afiyet halinde olması onun aç gözlü, şımarık, şehvet ve lezzetlere tabi olması demektir. Bu halde iken o ne zaman bir şehvetine kavuşsa, diğeri ister. Yiyecek, içecek, giyecek eş ev ve bineceklerden neye sahip ise onları küçümser, onlara ayıp ve noksanlar izâfe etmeye çalışarak, onlardan daha iyisini ve daha üstününü talep eder.⁴⁸³ Nefs herkesin dikkatini çekmemizi ve herkesin bizim hakkımızda iyi düşünmesini ister. Hiçbir zaman daha fazlasını istemekten vazgeçmez; hiçbir şey onun için yeterince iyi değildir. Eğer başkaları bizden hoşlanıyorsa, bizi sevmelerini isteriz. Eğer seviyorlarsa, kayıtsız şartsız itaat isteriz. Eğer bize itaat ediyorlarsa tapmalarını isteriz.⁴⁸⁴ Kısacası dünyadan da, âhiretten de nefsin isteklerinin bir sınırı ve sonu yoktur. Bu sebeple "insan için en şiddetli ceza kısmeti olmayan şeyi talep etmesidir" denmiştir.⁴⁸⁵

Muhâsibî diyor ki: "Nefis ne dünya rahatlığından bıkar, ne de âhîret gafletinden. Onu âhîret hakkında gafletinden uyandırmaya çalıştığında, o da sana dünyayı hatırlatmaya ve seni ardı arkası kesilmeyen arzular içine sürüklemeye çalışır. Seni namazından meşgul edecek şekilde, dünya işlerini hatırlatır durur. Bunları hatırlamadan iki rekât namaz dahi kılamazsın. Âhîreti düşünecek bir saat dahi bulamazsın. Zira

⁴⁷⁹ Sühreverdî, a.g.e., s. 586.

⁴⁸⁰ Sülemi, a.g.e., s. 32.

⁴⁸¹ Sülemi, a.g.e., s. 32.

⁴⁸² Tirmizi, Zühd, 47.

⁴⁸³ Gürer, a.g.e., s. 262.

⁴⁸⁴ Frager, a.g.e., s.74.

⁴⁸⁵ Gürer, a.g.e., s. 262.

nefsin, seni bunlardan almaya, dünyaya çekmeye uğraşır. Gafil olursan, dünyaya meyleder, onunla meşgul olursun. Gafletinden uyanıp âhiretinle ilgili bir şeyler düşünmeye çalışsan, seni bundan alıkoyacak meşgalelere çekmeğe uğraşır. Onun arzuları, senin aklını alt etmiştir. Aklın uyur da o uyumaz. Aklını ikaz etmeye kalksan, bunu yapmaman için uğraşır. Onu öldürmek sana helal olmadığı gibi, ondan ayrılmanda mümkün değildir. O, bu haliyle sana düşman mesabesinde. Onu tanı ve ondan sakın. Nefsine karşı nefret ve öfke içinde, Rabbine karşı sevgi ve muhabbet içinde ol. Rabbinin nimet, ihsan ve yaptıklarınla seni üstün kılmasını itiraf, ikrar ve şükür içinde bil. Nefsinin, Allah'tan uzak olduğunu bil."⁴⁸⁶

Muhâsibi'nin bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi nefis gerçek anlamda tanındığı müddetçe ona galip gelinebilir. Onun kişiye üstünlüğü kendisinin güçlü olmasından değil rakibinin (imanın) zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Nefs terbiye edildikten sonra bu hâl üzere devam edilebilirse kişi zafere ulaşmış demektir. Çünkü "nefis şeytan gibi mutlak kötü değildir. O'nun Tanrı'nın emirlerine karşı gelmesi, kininden değil, dünya sevgisi ve tembelliğindedir."⁴⁸⁷

Nefs-i emmâre emredici konumda olduğundan, fitrata aykırı bir yol bulabilmek için delillere dayanarak rakibini mağlup etmeye ve vicdanı köreltmeye çalışır.⁴⁸⁸ Eğer insan nefsi Tanrı'sına yaklaştıracak bir davranışta uzunca kalsa, nefis insanı o davranışı terke zorlar, yaptığı şeyi ona ağır gösterir, iyi davranışın yorgunluğunu terkte bedeninin rahatının iyiliğini ona hatırlatır, ihtiyaçlarının bazılarını elden kaçıracağından onu korkutur. Eğer insan âhiret için malından az bir şey harcamak istese malının eksileceği üzüntüsüne onu sürükler. Eğer malını böyle harcamaya devam ederse yoksulluğa düşeceğini telkin eder. Eğer insan bunlara kulak asmaz devam ederse, insanın malının noksanlaştığına dikkatini çeker. Eğer yine bunlara kulak asmaya devam eder ve noksanlık görmeden malını sarfa devam ederse, bundan dolayı üzülür ve insanın peşini bırakmayarak telkinlerine devam eder.⁴⁸⁹

Nefs tıpkı ateş gibidir. Bir yerde tam sönerken, daima başka bir yerde tekrar alevlenir. Nefs bir alanda sakinleştirilirse, başka bir bölgede yeniden alevlenir.⁴⁹⁰ Yani kendimizi hiçbir zaman nefs-i emmârenin etkisinden tam olarak kurtaramayız.

⁴⁸⁶ Muhâsibi, a.g.e., s. 427.

⁴⁸⁷ Aydın, a.g.e., s. 90.

⁴⁸⁸ Destgayb, a.g.e., s. 15.

⁴⁸⁹ Aydın, a.g.e., s. 91-92.

⁴⁹⁰ Frager, a.g.e., s.75.

Yapabileceğimiz en iyi şey, onu kontrol etmek ve onun kapının önünde yatmasını sağlamaktır.⁴⁹¹

Nefsinin vesvesesine aldananlar, kendi aklına güvenenler çoğu zaman zarar ederler. Çünkü nefis, anne gibi samimi, şefkatli olur, böylece kendisini iyi kamufle eder. Mevlânâ, annesini öldüren adamın hikâyesi ile konuya dikkat çeker. Hikâye; "birisi kızgınlıkla anasını hançerleyerek, döverek öldürdü. Biri ona "Çirkin herif, ananı neden öldürdün! O sana ne yaptı ki?" dedi. Adam: "Çok ayıp bir iş işledi, bende onu öldürdüm. Ayıbını toprak örtün" diye cevap verdi. Kınayan: "Be adam, ananı öldüreceğine o kişiyi öldürseydin" deyince dedi ki: "Her gün başka birisini mi öldüreyim? Onu öldürdüm, halkın kanına girmekten kurtuldum; halkın boğazını keseceğime onu boğazladım, bu daha iyi!" O kötü huylu ana, fesâdı her tarafta zâhir olan nefistir."⁴⁹² Mevlâna'nın örneğindeki anne ölmüştür. Lakin anlatmaya çalıştığımız nefis-i emmârenin ölümü ancak toprağa girince olmaktadır. Nefis, tende olduğu müddetçe bu mücadele devam edecektir.

Nefis-i emmâre mertebesinde bulunan sâlik, iyilik işlemez, kötülüklerden de kaçmaz; ancak kötülüğün zuhurundan pişmanlık duyar.⁴⁹³ Nefsin bu pişmanlığından faydalanılarak nefsin korunması gerekmektedir. Nefsin korunması, onun lezzet ve şehvetlerden alıkonulması, böylece yanıp yok olması ve şehvetlerin engellenmesinden kaynaklanan yanıp yakılmalara maruz kalmasıdır. Bu yanıp yakılmalarla nefis alçalır ve teslim olur, yumuşar. Kalpten uzaklaşır. Böylece kalp marifetin, aklın, ilmin ve kendisine verilen faydalı ve iyi şeylerin nuruyla yerine döner.⁴⁹⁴

Necmeddin Kübrâ (k.s) nefis ile mücadele hakkında diyor ki: "İnsânî nefis, kötülüğü âmir bir özellik üzerine yazılmıştır. Kendi hâli ve tavrı ile başbaşa bırakılırsa şerden başka bir şeye sevketmez. Yasak ve çirkin olan şeylerden başkasını düşünemez. Ancak kuvvetli bir cehd ve gayretle, istek ve arzuları hilafına hareket etmek sûretiyle, Hakk'ın lütuf ve keremi ile nefsin âmirliği, rûhun emrinde memurluğa, şerirliği hayır işleme arzusuna tebdil edebilir."⁴⁹⁵

Bu da ancak nefis tezkiyesi ile mümkündür. Tezkiye, Kur'an'ın bir emri ve bir ibâdet eylemidir. Bu anlamda tezkiye, takvâyâ ulaşmak için bir çaba, insanı Allah'tan uzaklaştıracak her şeyden kaçma, nefsi fücür sayılan şeylerden alıkoymaya gayret

⁴⁹¹ Frager, a.g.e., s.77.

⁴⁹² Kaval, a.g.m., s. 159.

⁴⁹³ Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 264.

⁴⁹⁴ Tirmizî, a.g.e., s. 53

⁴⁹⁵ Çelikoğlu, a.g.e., s. 62.

göstermektedir. Kelime anlamından hareketle "temizlenmek, arı olmak, pak olmak, aydınlanmak, nemâlanmak ve hayır yönünde çoğalmak" demek olan tezkiye, bir diğer deyişle İslam'ın bir başka adıdır.⁴⁹⁶ Tezkiye, Allah'ın emri, peygamberin sünneti, sahâbenin ve Allah dostlarının hayat tarzıdır. Nefsine esir olmak istemeyen bir kul mutlaka kalbini kötülüklerden temizleyip, nefis tezkiyesi ile rûhunu gıdalandırmalıdır. Henüz şehâdet (görünen) âleminde bulunan bu nefis Allah'a doğru gitmektedir. Yani seyri ilâllah'tır. Mutasavvıfın gayesi Allah'la bir olmak, O'na kavuşmaktır. En güzel hâl olan bu âna (vuslat) ulaşmak için bir mücadelenin içinde bulunur. Bu mücadeleye büyük savaş (cihad-ı ekber) denir. Zîra nefisle yani emredici nefisle yapılan mücadeleden daha büyük bir meşgale yoktur. Bu, benlikle mücadeledir. Benliğin yok edilmesi, diğergamlığın kazanılması gereklidir. Mutasavvıf bu güzel hasleti kazanmak için yola çıkmıştır.⁴⁹⁷ Bu yolda insan, eğitilerek ilk yaratılışında olduğu gibi, yaratıcısının kendisinden razı olduğu bir dereceye (nefs-i kâmile) yükselebilir. Bu yükselişte takip edilen zorlu sürece tasavvuf literatüründe seyr ü sülûk adı verilir.⁴⁹⁸ Bu seyr ü sülûkta da mutasavvıf yalnız ilerleyemez. Onun mutlaka bir mürşid-i kâmile ihtiyacı vardır.

Kâmil bir mürşide bağlanmayıp kendi görüş ve fikirleriyle amel etmeye çalışan kimseler için Sofyalı Bâli Efendi şöyle bir örnek verir: "Bunların durumu, buğday içindeki ot gibidir. Ne kadar başını yolarsan yol kökünden söküp atmadıkça ekin o ottan kurtulamaz. O halde asıl amaç bir şeyin köküdür, dalları değildir. Durum bu şekilde olduğundan dolayı sâlik ne kadar âlim olursa olsun, insan kalbi üzerinde yönetim gücüne sahip bir Rabbâni âlime muhtaçtır."⁴⁹⁹

Sûfilerin emmâre nefisten anladıkları şudur: "Bedenî hazlara eğilimli, lezzet ve şehvetle emreden, kalbi suflî yöne çeken kuvvettir." Bu nefsin seyri Allah'adır. Âlemi, şehadet (dünya) âlemi, mahalli göğüs, hâl ve vârid (içe doğan mânâlar)'i şerîattir. Bu nefsin askerleri cimrilik, hırs, haset, kin, alaycılık, kibir, şehvet, şöhret, gaflet, gazab vs. dir. Bu mertebede nefsin ne kendine ne de başkasına hayrı yoktur. Yalan söylemek normal hale gelmiştir. Kötülüklerin kolları arasındadır, sevgi ve merhametten yoksundur. Enâniyet her şeye hâkimdir. Mal ve para hırsı benliği kaplamıştır. Nefis

⁴⁹⁶ Sarı, a.g.e., s. 10.

⁴⁹⁷ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 45-46.

⁴⁹⁸ Güneş, a.g.m., s. 360.

⁴⁹⁹ Sofyalı Bâli Efendi, a.g.e., s. 17.

şüphe ve evham içindedir⁵⁰⁰ ve iki şeye şiddetle sarılır ve onları besler: Bunlar Hevâ ve bencillik (enâniyet)'dir.

Heva, bedenî icaplara yönelip, yüce oluşlardan nefret etmek ve suflî oluşlara koşmak meylini ifade eder. Enâniyete gelince onu, "kula ait her şeyin kendisine izafe edildiği bir keyfiyet olarak tanımlayabiliriz." Enâniyet, emmâre mertebesindeki nefsin insanoğluna oynadığı en büyük oyundur. Ruhun esasına ait olması gereken özellikleri, bedene mâletmeyi hedef tutar. Nihayet öyle bir an gelir ki, insan sade kendisinin değil, çevresindeki şeylerin de yaratıcısı olduğunu düşünmeye başlar.⁵⁰¹ Yaşar Nuri'nin dediği gibi, insan unutmamalıdır ki O, bir damla kandan yaratılmıştır. "ben" diye kurulurken, eğer bedenini kastediyorsa, bundan utanç duysun. Önü bir damla kan, sonu mezar deneni çukurda kurtlanmış, kokmuş bir çamur yığınıdır. Eğer "ben" derken aslını, esasını yani Allah'ı kastediyorsa, o takdirde hata ediyor demektir. Çünkü ruh, esasını bulamamıştır ki "ben" desin.⁵⁰²

Nefs-i emmâre mertebesinde bulunanlar iyi ahlaktan yoksun oldukları için nedametten ve vicdani duyulardan uzaktırlar, alışkanlıklarının esiridirler.⁵⁰³ Her türlü kötülüğü ve fenâlığı işlemeye meyillidirler. Şer'i emirleri reddetmek ve yasakları ehven görmek, İblis'ten insanın nefs-i emmâresine, intikal eden korkunç ve tehlikeli bir haslettir.⁵⁰⁴ Son tahlilde nefis, içinde İblis'in saklanıp gizlendiği bir mahzen, huzura ve rahata erdiği bir sığınak gibidir. Onun gerçek yüzünü tanıdığı anda onunla mücadele etmen, ona üstün gelmen kolaylaşır.⁵⁰⁵

Muhasibî'nin dediği gibi; nefesine ait şu üç hasleti tespit ettiğinde onlarla mücadele et. Bu hususta başarılı olman için Rabb'inden yardım dile. Asla gaflet ve gevşeklik gösterme.

1- Eğer nefsin herhangi bir konuda bir korku halini izhar ederse, bil ki o iş güvenli, dolayısıyla yapılabilir demektir.

2- Eğer nefsin, bir hususta kendinin doğru olduğunu söylüyorsa, bil ki o yalan üzeredir.

3- Şayet ihlâs üzere olduğunu iddia ediyorsa, aslında bu rîya ve ucup demektir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ Özgül, a.g.e., s. 32.

⁵⁰¹ Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 115-116.

⁵⁰² Öztürk, a.g.e., s. 117.

⁵⁰³ Özgül, a.g.e., s. 31.

⁵⁰⁴ Çetin, a.g.e., s. 38.

⁵⁰⁵ Muhâsibî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, s. 30.

⁵⁰⁶ Muhâsibî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, s. 30.

Yine mutasavvıflardan Abdülkâdir Geylânî de nefsi her türlü kötülüğün kaynağı kabul ederek onunla sürekli mücadele etmenin, onun menfi istek ve arzularına karşı koyarak, ona muhalefet etmenin önemi üzerinde titiz bir şekilde durur. Ona göre "nefs belanın başı, rezâletin kaynağı, İblis'in hazinesi, her türlü kötülüğün çıkış yeridir. Onu Hâlık'tan başkası bilemez. O Allah'ın vafettiği sıfatıdır. Ondan korkmak ondan emin olmaktır. Onun sadâkatı yalandır. İhlâsı hakikat ehli indinde riyâdır, ucubtur. Onunla haşır neşir olmaktan daha büyük bir bela yoktur. Kul nefs-i emmârenin karıştığı ve davetine çağırıldığı her şeyde dikkat etmeli, ona muhalefet etmeli, onunla mücâhedede bulunmalı, onu muhâsebe ve murâkebeden geri durmamalıdır. O hiçbir zaman Hakk'a dâvet etmez.⁵⁰⁷

İbnu'l-Kayyım (rahimehullâh) ise şöyle der: "Subhânallah! Nefis'te İblis'in kibri, Kâbil'in hasedi, Âd kavmi'nin dik kafalılığı, Semud Kavmi'nin tuğyanı, Nemrut'un cüretkârlığı, Firavun'un küstahlığı, Karun'un azgınlığı, Hâman'ın arsızlığı, Belam'ın hevası, Ashâb-ı Sept'in hilekârlığı, Velid'in isyankârlığı ve Ebu Cehl'in câhilliği vardır.⁵⁰⁸ Başta iblis olmak üzere yukarıda nitelikleriyle birlikte sayılan Allah düşmanlarının yolları sapkınlıktır, taşkınlıktır, isyankârlıktır. Bu yolları takip etmeyip bu yollardan uzak durmak isteyen sâlikler, Allah dostlarının öğütlerini gözardı etmemelidirler.

Bu öğütleri bizlere aktaran Allah dostlarından Abdülkâdir Geylânî, nefis ile mücadele etmenin, emre ittibâ edip, hevâya uymamanın iki yolu, iki kademesi olduğunu belirtir. Birisi dünyadan ölmeyecek kadar, yeteri kadar nasiplenmek -ki, bu nefsin hakkıdır- hazzı terketmek, farzları eda etmek ve açık gizli her türlü günahı terk ile meşgul olmak. Diğeri de bâtinî emir ile hareket etmek. Bu da Hakk'ın emridir. Çünkü o kabulü ya da reddi yönünde şerîatte hükmü bulunmayan hususlarda kuluna emir ve nehiylerde bulunur.⁵⁰⁹

Muhâsibî ise, nefsin ahlâkî fiillerinin, Allah'ın istediği bir yetkinliğe ulaşabilmesi; kısacası, terbiye ve ıslah için, kişinin ona birtakım riyâzet ve mücâhede usullerinin uygulanmasını ister. Başta "nefs, bedenî haz ve lezzetlere, istediği doğrultusunda doyuma ulaşmaya düşkündür. Burada yapılacak iş, onu aç bırakarak, frenlemektir. Çünkü tokluk, denetimi ve kontrolü güçleştirir, coşkunluğu tevlîd eder. Açlıkta ise, üzüntü ve endişe vardır; üzüntü ve endişe ise kişiyi, açlığa karşı güçlendirir.

⁵⁰⁷ Gürer, a.g.e., s. 260.

⁵⁰⁸ Pekcan, a.g.e., s. 25.

⁵⁰⁹ Gürer, a.g.e., s. 262.

Dolayısıyla bu iki terbiye yolu (nefsin en büyük gayri ahlâkî eğilimlerinden olan) şehvet ve (bir şeye) tutkunluğu ortadan kaldırır.⁵¹⁰ Yine Nefs-i emmârenin ortaya çıkmasına sebep olan en önemli organ gözdür. Göz haramlara baka baka gönül gözü kör olur. Ne kadar kötü sıfat varsa, bunları görmez olur. Bu nedenle gözü haramlardan sakındırmak gerekir. Kulak, dil, deri vs. gibi diğer diğer duyu organları da böyledir.⁵¹¹

Unutulmamalıdır ki, Nefs-i emmârenin tabiatı, Allah ve O'nun Rasûlü'nün hükmüne karşı gelmektir. Nefs-i emmârenin hevâsı yani istek ve arzusu yani silahı, zekat ve sadakayla temizlenmeyen kötü mal, mâlâyânî konuşmak, vakti öldürecek derecede uyumak, cins-i münasebette fazla bulunmak için yemek ve içmek olmak üzere dört şeydir.⁵¹² Bu dört şey nefse hoş gelir lâkin nefsin sahibini cehenneme sürükler. O halde bunlarla mücadele etmek gerekir.

Bu mücadelenin nasıl olması gerektiği ile ilgili, İrfan sahibi kimi insanlar derler ki: "Bu yolun başındaki insanların yolculuğu, nefislerini mağlup ederek, kontrol altına aldıklarında biter. Nefsini boyun eğdiren kimse, korktuklarından kurtulmuş, umduklarına kavuşmuştur. Nefsine boyun eğen kişi ise, zarar etmiş, helak olmuştur."⁵¹³ Ve ardından da şu ayeti okumuşlardır: "Artık kim azmışsa ve dünya hayatını âhirete tercih etmişse, şüphesiz cehennem (onun için) tek barınaktır. Rabb'inin makamından korkan ve nefsinin kötü arzularından uzaklaştırmış kimse için, şüphesiz cennet (onun) yegâne barınağıdır."⁵¹⁴

Buraya kadar ki kısımda nefs-i emmârenin genel olarak tanımını, kötülüklerini, ondan korunma yollarını ve mutasavvıfların görüşlerini beyan ettik. Şimdi de asıl konumuz olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'sinde nefs-i emmâreyi nasıl tanımlamış ve izah etmiş ona bakalım.

Müellifimiz İbrahim Hakkı nefs-i emmâreyi şöyle tarif ediyor: "Birinci makamda nefs-i nâtika, nefs-i şehvâninin mağlubu olup sû (kötülük) ile emmâre (emredici) olduğundan, ismine emmâre denmiştir."⁵¹⁵ Nitekim Yusuf Suresinde şöyle buyrulur: "Ben nefsimi temize çıkarmam; çünkü nefis, Rabbimin merhameti olmadıkça, kötülüğü emreder. Doğrusu Rabbim bağışlayandır, merhamet edendir."⁵¹⁶

⁵¹⁰ Muhâsibî, a.g.e., s.124.

⁵¹¹ Ögke, a.g.e., s. 85.

⁵¹² Çetin, a.g.e., s. 38.

⁵¹³ Cevziyye, a.g.e., s. 95

⁵¹⁴ Nâziat, 79/37-41.

⁵¹⁵ *Mârifetnâme*, s. 463.

⁵¹⁶ Yusuf, 12/53.

İbrahim Hakkı nefs-i emmârenin tanımını yaptıktan sonra onun halleriyle ilgili bilgileri sunar. O'na göre nefs-i emmâre'nin seyri, ilallâhtır. Âlemi, şehâdet âlemidir. Mahalli sadr'dır. Hâli, meyildir. Vâridi, şerîattır. Sıfatları, câhillik, bahillik, hırs, kibir, gadab, şehvet, hased, kötü huyluluk, boş ve faydasız şeylere dalmak, istihzâ, eziyet ve benzerleridir.⁵¹⁷

Bu nefs-i emmâre rabbânî bir latîfedir. Lakin tabîata eğilmesi, şehvetlere kayması sebebiyle kirlî ve pis bulunmuştur. Hayvânî olan şehvânî nefsin emri altında kalıp ona uymasıyla, hayvanlar grubuna girmiş, kendinin güzel sıfatlarını, onların kötü sıfatlarıyla değiştirmiş, ancak şekilde onlardan farklı kalmıştır. Şeytan onun askerlerinden olup, ondan kuvvet bulmuştur.⁵¹⁸

Nefisle ilgili mevzularda klasik mutasavvıflardan itibaren söylene gelen "küçük cihaddan büyük cihada döndük" hadis-i şerifini İbrahim Hakkı'da kullanarak, kâfirlerle olan cihadı küçük, nefisle olanı büyük cihad⁵¹⁹ olarak değerlendirmiştir. Bu büyük cihât da ancak Allah'ı zikretmekle olur. Ayet-i kerimede Cenâb-ı Allah "Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur"⁵²⁰ buyurmaktadır.

Sâlikin bu makamda nasıl zikredeceği ile ilgili olarak İbrahim Hakkı der ki: Sâlik bu makamda Lâ ilâhe illâllah zikri ile meşgul olup lâ'yı uzatarak, ilâhe'deki i'yi belli ederek söyler ve sonraki he'yi de bildirerek, illâllah'ın arasını kesmeyip, Allah kelimesinin sonunda durur. İlâhe kelimesinin sonundaki he'yi iyi belli eder, böylece ilâye gibi denmemiş olur. İlâye şeklinde dese, te'siri ve faydası kalmaz. Zikr eden bu sâlik bu kelime-i tayyibeye bu şekilde, sessiz olarak devam eder. Ayakta, otururken, yatarken, her hâl ve zamanda okur. Zîra bu kelimeden maksad olan, bilinen te'sir, gece ve gündüz ona devam ile meydana gelir. Nitekim Hazret-i Habibi Ekrem (s.a.v.): "İmânınızı yenileyiniz, lâ ilâhe illallah'ı çok söyleyiniz. Çünkü bunu söylemek günah bırakmaz. Ona benzer bir amel yoktur..."⁵²¹ Buyurmuştur. Bu kelime-i tayyibenin her iyilikten üstün, her amelden evlâ ve Allahü Teâlâ'nın en sağlam kalesi olduğunu duyurmuştur.⁵²²

Ve devamla İbrahim Hakkı sâlikin "Lâ ilâhe illallâh" diyerek katettiği merhaleyi şöyle anlatır. "Sâlik, bir müddet, diliyle La ilâhe İllallâh dediğinde, mânâsından zevk

⁵¹⁷ *Mârifetnâme*, s. 463.

⁵¹⁸ *Mârifetnâme*, s. 463.

⁵¹⁹ *Mârifetnâme*, s. 463.

⁵²⁰ Râ'd, 13/28.

⁵²¹ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, cilt: 2, s. 359; bkz. Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 125.

⁵²² *Mârifetnâme*, s. 464.

almaz. Lâkin günler geçince, geçmiş günahlardan hâsıl olan zulmânî perdeler kalbinde tadrîcen açılır. Hak Teâlâ'yı kalplerin ve hallerin değiştiricisi bilip, eşyayı ve fiilleri yaratan bulur. Böylece onun veren ve vermeyen olduğunu, zarar ve faydanın ondan geldiğini, her şeyde müessir ve mutasarrıf ve her şeyi câmi olduğunu basîret gözüyle görür.⁵²³

Sâlikin nefs-i emmâreden nasıl kurtulacağını ve nasıl ilerleyeceğinin çare ve yolunu İbrahim Hakkı şöyle bildirir: "Kemal yolunun sâlikî olan tâlib, bu makamda iken, ancak akidesini düzeltip, ehl-i sünnet ve cemaat mezhebine uydurur, iyi abdest alır, namazına dikkat eder. Nefsini tezkiye ve kalbini tasfiye edinceye kadar ilim ve fenle pek uğraşmaz ve dünya işleriyle meşgul olmaz."⁵²⁴

Yine sâlikin bu yolda ilerleyebilmesi için bir takım mesafeleri katetmesi gerekmektedir. Önce kelime-i tevhid ile kalbini parlatır. Böylece eşyanın hakikatini ve mânânın inceliklerini anlamaktan onu mahrum eden leke ve bulanıklar gidip, ilim ve fenlerin öğrenilmesi kolaylaşır. Bu en aşağıda bulunan sâlikin gönül aynası hayvânî sıfatlarla pas tutmuş olunca, onun bunda en önemli işi, çok zikir ile kalpleri gayb nurlarından perdeleyen pislikleri, kalbinden giderip, yemeyi, içmeyi ve uyumayı azaltsın. Böylece kalbini hâlis ve mâsivâdan pâk kılsın, şeytanın yollarını daraltıp, kalp âlemine gelsin. İmanın hakîkatını bulup, o açık güneşi müşâhede etsin. Zira bu makam, sakatlık; tabiat zindanı, mihnetler ve bedeninin en aşağı makamıdır. O halde bundan kurtulmaya çalışmak, her amelden üstün, her iyilikten iyidir.⁵²⁵

İbrahim Hakkı'ya göre birinci ve ikinci makamda, sâlikle beraber iki hal bulunur: Biri havf (korku) ,⁵²⁶ diğerı recâ (ümid)'dir.⁵²⁷ Sâlik, özellikle birinci makamda her zaman nefsinı, ölüm hastalığı, kabir azabı, mahşer halleri ve cehennem korkuları ile korkutup, korkusunda daim olur. Ama aynı zamanda ümid besler. Sonra salık üçüncü makama geçince, korkusu kabz'a, ümidi bast'a tebdil olup, sonra dördüncü makama varınca, kemâl derecesinin başlangıcına kabzı heybete, bastı ünse değişir. Beşinci makamda ve altıncı makamda bu minval üzere gider. Sonra yedinci makama çıkınca, heybeti celâle, ünsü cemâle dönüşür.⁵²⁸

⁵²³ *Mârifetnâme*, s. 464.

⁵²⁴ *Mârifetnâme*, s. 464.

⁵²⁵ *Mârifetnâme*, s.464-465.

⁵²⁶ Cenab-ı Allah ayet-i kerimesinde şöyle buyuruyor: "Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar." Nahl, 16/50; Âl-i imran, 3/175.

⁵²⁷ "Recâ" ile ilgili ayette ise Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Korkuyla ve umutla Rablerine yalvarmak üzere (ibadet ettikleri için), vücutları yataklardan uzak kalır ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcarlar." Secde, 32/16.

⁵²⁸ *Mârifetnâme*, s. 465.

Birinci makam olan nefis-i emmârenin çekiciliği ve câzibesi çok ve çeşitli olduğundan bu makamdan kurtulmak isteyen sâlik çok gayretli olmalıdır. Bu gayretin nasıl olması gerektiği ile ilgili müellifimiz diyor ki: "Her kim kendini bu çirkin ve dar makamda bulduysa, şehvâni nefsin zindanından Rahmâni rûh fezâsına çıkmaya çalışmalı, yemeyi, içmeyi, uykuyu, konuşmayı azaltıp, daima zikir ve fikr etmesi, ahlâkını tehzîb ve tekmil edip, tevekkül, tefvîz, teslim, tahammül ve rızayı kazanması lazımdır. Böylece onun kibri tevazu'a, buğzu muhabbete, şehveti iffete ve diğer kötü huyları, güzel huylara dönüşüp gönül hastalıklarından kurtulur."⁵²⁹

Yine bu mertebede sâlikten fedakârlık istenir. Bunu da İbrahim Hakkı şöyle izah eder: "Sâlik, eğer insanlar arasında meşhur ise, süslü elbiseleri bırakıp kendini gözden düşürecek elbiseler giyip, adını unuttursun. Bununla şöhret âfetinden emniyet bulup, halkın medh ve zemminden kurtulup, Mevlâ'sıyla yalnız kalsın. Kalbini onun huzurundan alıkoyan şeylerden boşaltsın. Az veya çok elinde olana kanaat etsin. Geçici lezzetlerden yüz çevirip, rağbetle Allahü Teâlâ'ya yönelsin. Nihâyet O'ndan işitip, O'na söylesin."⁵³⁰ Melâmetîlerin uygulamaları olan şöhretten uzak durmak, gösterişten, rîyadan beri olmak İbrahim Hakkı'da da yerini bulur. Müellefin saydığı gibi Nefs-i emmârenin en çok hoşuna giden davranışlarının tersini yaparak sâlik bu makamdan ikinci aşamaya geçmeye hak kazanır.

Nihayetinde nefis-i emmâre, yalancılık, kin, korkaklık, hasislik, öfke... vb. daha birçok kötü huy taşımaya rağmen cevvaliyet gibi iyi bir haslete de sahiptir. Cevvaliyet çabukluk olup hem hayra hem şerre yönelebilen özelliğidir. İşte bu nitelik hiç kimseden ümit kesilemeyeceğinin, herkesin Rabb'ine dönebilmesinin mümkün olabileceğini vurgular.⁵³¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, sâlikin kötülüğü fazlasıyla emredici nefis-i emmâreden kurtularak, levmedici nefis makâmına geçmesinin usûlü: "Hesaba çekilmeden evvel nefislerinizi hesaba çekiniz" sırrına istinâden, Hakk'ın kudret ve azâmetini, kıyâmetteki cezâları, adl-i ilâhiyi aklından çıkarmamaya çalışarak, ne kadar ağır gelirse gelsin iyiliği icrada ısrarlı olmasıdır. Başkalarıyla uğraşmak yerine kendi benliğinde bulunan zararlı alışkanlıkları ıslah veya yok etmeye çalışmalıdır.⁵³² İşlediği kötülüklerin, günahların ardından da derhal pişmanlık duyarak tevbe etmeli, bir daha aynı hatâya düşmemeye gayret etmelidir. Eğer bu nedâmet, işlenen suçun ardından,

⁵²⁹ *Mârifetnâme*, s. 465.

⁵³⁰ *Mârifetnâme*, s. 465.

⁵³¹ Özgül, a.g.e., s. 41.

⁵³² Güneş, a.g.m., s. 360.

kendiliğinden gelirse mürşid, mürîdini yolculuğun ikinci merhalesine yani nefs-i levvâmeye geçirir.⁵³³

2.2. Nefs-i Levvâme

Sözlükte "kınayıcı nefis" anlamına gelen nefs-i levvâme⁵³⁴ tasavvufta, kalbin nûru ile bir parça nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış nefis demektir. Nefsin bu sıfatı, Kur'an-ı Kerim'de Kıyâme sûresinde "Ve nedamet çeken nefse yemin ederim"⁵³⁵ şeklinde geçmektedir.⁵³⁶ Bu nefis, kıyamet günü dünyada iken yaptığı kötülüklerden ve elindeki imkân ve fırsatları en iyi şekilde değerlendirmedikten dolayı pişmanlık duyar.⁵³⁷ Yine bu nefis gaflet uykusundan uyandığı nisbette kalp nuriyle nurlanır. Zulmanî yaratılışı icabı kendisinden bir kötülük zuhur edince, kendini ayıplar ve ondan nefret eder.⁵³⁸

Nefsin bu ikinci mertebesinde nefis; emmâre nefsin azgın ve kötü emirlerinden üzüntü duymaya, pişman olmaya başlar. İşte bu nedâmet duygusu onu nefs-i emmâre ile savaşmaya yöneltir.⁵³⁹ Nefs, kendisini kınar, yapmamak için karar verir. Ancak günah önüne gelince, duramaz, yine içine düşer. Sonra pişman olur. İyilik ile kötülükler arasında bocalar durur.⁵⁴⁰

Robert Frager'in dediği gibi, bu aşamada, henüz değişme yeteneğine sahip olmasak da, dünyaya yönelik alışlagelmiş ben-merkezli yaklaşımımızın olumsuz etkilerini anlamaya başlarız. Kötü davranışlarımız bize iğrenç gelmeye başlar. Hata yapma, hatalarımızdan pişman olma ve sonra tekrar hata yapma devr-i dâimine gireriz.⁵⁴¹

Nefs-i emmârenin aksine, nefs-i levvâmede Allah korkusu ve Allah'a boyun eğme daha fazladır. O, hiç haketmediği halde Mevlâsının kendisine acıdığını ve bağışta

⁵³³ Çelikoğlu, a.g.e., s. 72.

⁵³⁴ Nefs-i levvâmeye bu ad kötülüklerden dönüşe ve onlarla ilgiyi kesmeye başlaması dolayısıyla verilmiştir.; Ögke, a.g.e., s. 87.

⁵³⁵ Kıyâme, 75/2.

⁵³⁶ Ayette geçen Nefs-i levvâme, "kınayan nefis" demektir. Bu da başkasını çokça kınayan nefis veya işlediği günahların kötülüğünü anlayıp da kendini kınayan, pişman olan nefis olabilir. Daha çok bu ikinci mânâ yaygındır. Kıyamet gününe inanmak istemeyen kötü nefisler o gün gerçekleşince kendilerini kınayacak, dünyada yaptıkları gafletlere ve günahlara pişman olacaklardır. Hatta her nefis, "dünyada iken daha iyi neden çalışmadım, daha güzel işler neden yapmadım"? diye pişmanlık duyarak kendini kınayacaktır. Yazır, Hamdi Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, ŞuraYay., İstanbul, 1993, cilt: VIII, s. 177.

⁵³⁷ Canbulat, a.g.e., "nefs-i Levvâme" s. 524.

⁵³⁸ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 148; Çelikoğlu, a.g.e., s. 73-74.

⁵³⁹ Özgül, a.g.e., s. 34.

⁵⁴⁰ Selvi, a.g.e., s. 91.

⁵⁴¹ Frager, a.g.e., s. 86.

bulduğunu düşünür.⁵⁴² Bu yüzden öz eleştiride bulunur, kendisini kınar, günahları yapmak istemez. Ancak, yeterince olgunlaşmadığı için onları yapmaya da devam eder.⁵⁴³ Nefs bazen kötülüğe çağırır, bazen kendini paylar ve bazen de huzura kavuşur. Hatta aynı gün ve aynı zaman dilimi içinde bu üç hâli gösterebilir.⁵⁴⁴

Hasan Basrî şöyle demiştir: "Vallahi, mü'mini her hâlinde kendini ayıplarken görürsün. Yaptığı iyilikleri az ve yetersiz bulur; bundan dolayı pişmanlık duyar ve kendini paylar. Günaha batmış kimse ise, hiçbir şekilde kendini eleştirmeksizin günah işlemeyi sürdürür.⁵⁴⁵ Nitekim hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: "Allah (c.c), bir kulunun hayrını (iyiliğini) isterse, ona kendi içinden bir nasihatçi nasip eder. Böylece ona iyilikleri emreder ve onu haramlardan da sakındırır."⁵⁴⁶ Üstün idrâkiyle işin âkibetini gösterir; nefsin önceki yaptığı behimi, şeytânî ve rabbânî olan kötü huylarını şiddetle kınar. Hayrı işlemesine, emre imtisâline, kötülükleri arzulamamaya, hatta düşünmemeye, zikre, tefekkürü ve takvâyâ, huzur makamına davet eder.⁵⁴⁷

Allah (c.c)'ı zikretme, sâlikin kötülüğü emreden nefsinde yerleşirse, bu tıpkı karanlık bir evdeki lambaya benzer ve bu noktada nefis kınamaya başlar. Çünkü evin pislikler, köpekler, domuzlar, kaplanlar, panterler, eşekler, filler, kısaca kusurlu olan her şeyle dolu olduğu dikkatini çeker. Bunları gözlemledikten sonra, pislik ve hayvanların vahşi mevcûdiyetini evden uzaklaştırmak için çaba göstermeye başlar. Bu çabalara zikrullah ile devam eder.⁵⁴⁸ O esnada ruhun libâsı olan iman nûrunun ışıkları nefsin üzerine gelir ve bulutların aradan kalkmasıyla Mahbûb-i Hakîkî'nin sevgisi kalbe nufûz eder.⁵⁴⁹ Sâlik karanlıkta uyuyanın, pencereden güneşin kendisine doğuşu esnasında uyanışı gibi uyanır ve bu uyanışı değerlendirmeye çalışır. Allah Azze ve Celle'nin sevgisi ayrılış ateşini alevlendirir. İşte bu alevlenmek tesirini gösterirse tevbe sahih olur ve tevbe sahih olduğu takdirde de vuslat kapıları açılır.

Sofyalı Bâlı Efendi bu makamla ilgili şöyle der: "Sâlik bu makamda muhabbet vadisinde ve matlûbun müşâhede için esbâba tevessül etmeye oldukça isteklidir. Bu nedenle kalpte "hevâ ağacı"nın yerine "mübârek bir ağaç" diker ve onu salih amellerle süsleyip, her dalından çeşit çeşit meyveler elde etmekle meşgul olur. Gözün meyvesi, ağlama ve ibret alma; dilin meyvesi, ilim ve hikmet; kalbin meyvesi, şevk ve muhabbet;

⁵⁴² Destgayb, a.g.e., s. 92.

⁵⁴³ Cebecioğlu, a.g.e., s. 474.

⁵⁴⁴ Cevziyye, a.g.e., s. 100.

⁵⁴⁵ Cevziyye, a.g.e., s. 100.

⁵⁴⁶ Aclunî, Keşfu'l-Hafâ, 1/78.

⁵⁴⁷ Çetin, a.g.e., s. 124.

⁵⁴⁸ Frager, a.g.e., s. 86.

⁵⁴⁹ Çetin, a.g.e., s. 177.

nefsin meyvesi, dünyayı gönülden çıkartma, zühd ve takvâ; gönlün (bâtın-ı kalb) meyvesi, vefâ ve emânet, âhiretten yana meyvesi, Cennet ve naîm; Hâlık'tan yana ise şuhûd'dur. Sâlik, son derece şevk duyarak bunlarla meşgul olur ve bu sayede mânâda kendini bir yönden yok (ifnâ) edip diğer yönden bâkî kılar.⁵⁵⁰

Nefsin levvâme mertebesi, insanın ruhsal tekâmül aşamalarında çok önemli bir devreyi karşılar.⁵⁵¹ Bu mertebedeki nefsin seyri Allah'a (seyrilallah)'dır. Âlemi, berzah âlemi; mahalli kalp; hâli mahabbet; tarzı, tarikattır. Sıfatları levm (kınama), itiraz, kendini beğenme, gizli riya, riyaset davası, şöhret hevesi vs.'dir. Emmâre nefsin bazı özellikleri bunda da vardır ama bu nefis hakkı hak, bâtılı bâtil olarak bilmektedir.⁵⁵² Nefisteki iyileşme, kötü olanı kınama halidir. Kur'anî emirlere bağlılığı ve sevgisi artmıştır. Namaz, oruç, sadaka vermek gibi sâlih ameller fazlalaşmıştır. Amellerini Allah için yapar, fakat bunun böyle olduğunu halkında bilmesini ister.⁵⁵³

Sâlik bu aşamada bir mürşid-i kâmile muhtaçtır. İsteklinin ihlâsı henüz kemâle ulaşmadığından her an nefs-i emmâreye düşme korkusu içindedir, vesveseden kurtulamaz. Mürşide tam bağlılık ve gayretle birlikte Rasulullah'ın şefâatı olmadan da başarıya ulaşamaz.⁵⁵⁴

Nefs-i levvâme sahibi sâlike, İsm-i Celâl telkin edilir. Sâlik, işlemekte olduğu günahlara sürekli pişmanlık duyar ve tevbe edip Allah'tan af diler. Bu mertebedeki sâlik, Kelime-i Tevhid'e "Lâ maksûde illallâh (Allah'tan başka kendisine yönelip arzu edilecek bir varlık yoktur)" mânâsını verir. Bu aşamadaki müridin kalbini İsm-i Â'zam yakar, kalbine etki eder.⁵⁵⁵

Nefs-i Levvâme aşamasında sâlikte kabz ve bast halleri görülür. Konuyla ilgili olarak Sühreverdi: "Nefs, levvâme sıfatında olduğu sürece bazen üstün gelip dediklerini yaptırır, bazen de mağlup olup sahibine söz geçiremez. Buna göre kabz ve bast halleri, nefis-i levvâmeden kaynaklanmaktadır" der.⁵⁵⁶

Sâlik rüyasında, yeşillikler, akan çeşmeler, bağlar, bahçeler, nehirler görmeye başladıkça, kınayıcı vasfı ile levvâme nefis yavaş yavaş yerleşmeye başlamış demektir.⁵⁵⁷ Yine nefis-i levvâme, korku, mahcubiyet ve utanç hasletleriyle hissen inandığı yahut müşâhede ettiği ilâhi buyrukların kılıcıyla adamakıllı korkup teslim

⁵⁵⁰ Muslu, a.g.m., s. 52.

⁵⁵¹ Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 117.

⁵⁵² Öztürk, a.g.e., s. 117.

⁵⁵³ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 47.

⁵⁵⁴ Özgül, a.g.e., s. 35.

⁵⁵⁵ Ögke, a.g.e., s. 89.

⁵⁵⁶ Ögke, a.g.e., s. 93.

⁵⁵⁷ Çelikoğlu a.g.e., s. 75.

olursa, korkusu sevgiye dönüşür. Şirk, nifak ve riyâdan, tevhid, ihlâs ve takvaya sarılır; utanç, korku, mahcubiyet halinde diliyle söylediği "Allah Allah" deyişinden nur kıvılcımları, dimağın içerisinden hayvan sûretinde olan his ve duyguların üzerine şimşekler gibi yağar. Teker teker, planlanan çizgi ve sûretleri siler. Artık önceki menfi tüm istek ve arzuları imha eder. Tevbe ve takva ile ilhamlanır. Böylece levvâme nefsin vasıfları mülhimeye dönüşür.⁵⁵⁸

Müellifimiz Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre nefs-i levvâme niçin bu ismi almıştır? Bu makamın seyri, âlemi, mahalli, hâli ve vâridi nedir şimdi bunları izah edelim.

İbrahim hakkı'ya göre ikinci makamda, nefs-i nâtıka, kötülükleri emretmekten pişman olup, kendini çokça kınadığından ismi, levvâme olmuştur.⁵⁵⁹ Nitekim Hak Teâlâ kıyamet suresi ikinci ayetinde "Ve nedamet çeken nefse yemin ederim" buyurmuştur.

İbrahim Hakkı'ya göre bu makamın seyri ilallâhtır. Âlemi; berzah âlemidir. Yeri gönüldür. Hâli; muhabbettir. Vâridi; tarikattır. Bu makamın sıfatları ise; ayıplamak, heves, fikir, taaccüb ve işrettir. Yine insanlara itiraz, fahr, temenna, gizli riyâ, makam ve şehvet sevgisi de bu makamın sıfatları arasındadır.⁵⁶⁰

İbrahim Hakkı, nefs-i emmâreden kalan bazı sıfatların hallerini devam ettirdiğini söyler. Ama bunların olağan bir hal olduğunu, lakin bu nefsin bu sıfatlarla bile hakkı hak bildiğini bâtılı bâtıl bildiğini ve bu sıfatlardan ötürü sâlikin huzursuz olduğunu bildirir.⁵⁶¹

Bu makamdaki sâlikin şerîata sevgisi, tarîkata isteği dâimî ve karardır. Bu sebeple gündüzleri oruç tutmak, geceleri namaz kılmak ve sadaka vermek gibi güzel, sâlih amelleri vardır. Sâlik bir taraftan bu ibâdetleri yerine getirirken diğer taraftan nefsine ucûb ile gizli riyâ girer. Bunun için bu nefsin sahibi, insanların kendi sâlih amellerini bilmesini ister. Amelleri insan için olmayıp, Allah için olsa da böyledir. İnsanlardan gizlese de, amelleri için medh olmayı ister.⁵⁶²

İbrahim Hakkı nefs-i levvâmenin sıfatlarını saydıktan sonra "ebrar" ve "mukarreb"lerden⁵⁶³ bahseder. Bunlar arasında bir kıyaslama yapar. Mukarrebler, kendi nefislerinden fenâyı ve Mevlâ'ları ile bekâyı talep edip, ecelleri gelmezden önce, irâdî

⁵⁵⁸ Çetin, a.g.e., s. 8.

⁵⁵⁹ *Mârifetnâme*, s. 465.

⁵⁶⁰ *Mârifetnâme*, s. 466.

⁵⁶¹ *Mârifetnâme*, s. 466.

⁵⁶² *Mârifetnâme*, s. 466.

⁵⁶³ "Meleklerden ve insanlardan Allah'a yakın kılınanlar anlamında bir Kur'an terimi." Bkz. Alper, Hülya, "Mukarrebîn" *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 2006, cilt: XXXI, s. 128.

mevt ile emr olunup, fenâ yoluna gitmişlerdir. Zira seyyidleri onlara "ölmeden önce ölünüz" buyurmasıyla, nefislerini öldürmeye çalışmışlardır. Ehl-i yemin olan ebrâra nisbetle bu makam, onların en son makamları bulunmuştur. Onun için: "Ebrârın iyilikleri, mukarrebler göre günahıdır" denilmiştir. Zîra mukarreb veliler, bu ikinci makamda durmayıp, daha yüksek makamlara çıkarlar.⁵⁶⁴ Anladığımız kadarıyla bulunduğu makamla yetinmeyip daha fazla mücâhede ile üst makamlara çıkanları İbrahim Hakkı, "mukarrebler" olarak adlandırmakta ve bulunduğu makamından bir üst makama çıkamayanları ise "ebrârlar" olarak adlandırmaktadır.

Bu düşüncesini bir sonraki nev'ide de daha açık şekilde ifade ederek ikinci makamda kalan ebrârın zorluğu ile yüksek makamlara çıkan mukarreblerin rahatlığını bir mîsal ile açıklamaktadır. İbrahim Hakkı şöyle der: "Meselâ kötü bir ağaç vardır. Gövdesi iri, dalları çoktur. Dallarından her zaman çeşit çeşit zehirler dökülmektedir. Her dalın meyvesi bir başka öldürücü zehirdir. Bir tâife gelip hemen bu ağaca çıkıp dallarını kesmeye koyulmuşlardır. Yine bu tâife, ne ağacın gövdesini kesmeye, ne de köklerine su gelmesin diye suyunu kesip toprağını atmaya çalışmışlardır. İşte onlar o zehir ile helak olup gitmişlerdir. Zira o ağacın gövdesi durdukça, dalların bir kısmını kesince, diğer taraftan yeniden sürgün verdiğini görürler. O ağaca bir başka tâife daha gelip, kökünden suyunu kesip, dibinden toprağını atmışlardır. O zaman dalları cılız olup zehirli meyve vermeden kesilip ondan kurtulmuşlardır."⁵⁶⁵ Burada kötü ağaç, insanın nefesine benzetilmiş. Çok dallar, çok olan kötü huylara, öldürücü zehirli meyveler ise kötü huyların eserlerine benzetilmiştir.

Yukarıdaki anlatılan örnekte birinci kısımdakiler ebrâr olanlardır. Lakin onlar kötü sıfatlardan tamamen kurtulmak yerine birinden kurtulup öbürüne müptelâ olmuşlardır. Ve onlar bu minval üzere devam ederek hayatlarının sonuna kadar meşakkatlerle uğraşmışlardır. İbrahim Hakkı bunun sebebinin de bu kimselerin midelerinin dolu olması ve kanlarının çok olmasına bağlamaktadır. Nitekim hadis-i şerifte: "Şeytan sizden birinizin damarında kan gibi dolaşır, geçiş yerlerini açıklıkla tıkayınız"⁵⁶⁶ buyurulmuştur. Mukarreb veliler ise midelerini, fesat ve fitnenin menşei bilmişler ve az yiyerek bu kötü sıfatlardan kurtulmuşlardır. Zira bunlar az yedikçe, suyu da az içmişler, içmeleri az olunca uykuları da azalmış, hafif olmuştur. Bunun için az konuşurlar. Çünkü aç ve uykusuz olanın konuşma isteği kalmaz, susmayı tercih eder.

⁵⁶⁴ *Mârifetnâme*, s. 466.

⁵⁶⁵ *Mârifetnâme*, s. 467.

⁵⁶⁶ *Mârifetnâme*, s. 467.

Nitekim: "Abdâllar, ancak açlık, uykusuzluk, susmak ve uzlet ile abdâl olmuşlardır" denilmiştir.⁵⁶⁷

İbrahim Hakkı, ikinci makamdan üçüncü makama yükselmenin yolunu göstererek bunun nefisle mücâhede ve zikre devam ile olması gerektiğini söyler. Yine onun, nefsinden başkasını levmetmemesini, ayıplamamasını ve bütün kusurları kendinde bulması gerektiğini söyler.⁵⁶⁸

Mukarreblerin bu yolda ilerleyebilmesi için herkesçe malum olan ve hiçbirisini istisna tutmadan şu altı şartı yerine getirmesini ister. Bunlar; az yemek, az uyumak, az konuşmak, uzlet, zikir ve fikir etmektir. Bu altı esas ancak bu sıra ile birbirinin elde edilmesine yardımcıdır. İşte sâlik bu altı esası sıdk ile elde edebilirse, bütün âdetleri terkedip, mücâhedeği tek mil etmiş olur. Bu altı esastan matlûb olan, ifrat ve tefritten uzak, itidal ve orta halde bulunanlardır.⁵⁶⁹

Bu ikinci makamda sâlik "Allah, Allah, Allah" der. Bu isminden beklenen te'sirin hâsıl olması ve kalbe melekût âleminin acayip hallerinin gelmesi, ancak ayakta, otururken ve yatarken, gece gündüz, bu ismi gizli ve çok zikir etmekle olur. O zaman gayb âleminin acayip halleri görünür. Sâlik çoğu zaman kıbleye dönüp, gözlerini yumup, bu İsm-i Âzam'ı uzun nefesle zikir eder. Her tekrarında başını kaldırıp, göğsüne indirir. H'den önceki A'yı uzatıp H'de durur. Çok acele etmemelidir.⁵⁷⁰

Yine İbrahim Hakkı bu makamdaki salikin vesvese ve düşüncelerinin çok olduğunu söyler. Ama O zâkir, yalnız bu İsm-i Zât ile meşgul olup, düşünce ve hâtıralara takılı kalmaz. Bu makâmı süratle geçip gider. Bu makamda sâlikin kalp aynası insanlara yönelmiştir. Ve sâlikin kalp aynasında halkın şekillerinin sûretleri, âdetleri, işleri, sıfatları, sözleri, durumları, tavırları, iyilikleri, bulanıklıkları görünür. Sâlik bu görünenleri gidermeye çalışır. Lakin bu zor iştir. Zor giderler. Çünkü ayna, karşısında duran şeyi göstermekten kurtulamaz. Ancak halktan o kadar yüz çevirir ki, ne sûretleri görünür, ne sözlerini işitir. Bütün lezzetlerden o kadar uzak olur ki, kokularını bile almaz, lezzetlerini duymaz, hiçbirisine dokunmaz ise, o vesveseler hayalinde kalmaz. Onlardan acı çekmez. Halk ile Hakk'dan mahcup olmaz.⁵⁷¹

İbrahim Hakkı bu makamda sâlikin güneş doğarken ve batarken dua okumasını ister. Kalbi tasfiyeden önce "Ey kalpleri çeviren, kalbimi tâatine çevir" duasını

⁵⁶⁷ *Mârifetnâme*, s. 467.

⁵⁶⁸ *Mârifetnâme*, s. 468.

⁵⁶⁹ *Mârifetnâme*, s. 468-469.

⁵⁷⁰ *Mârifetnâme*, s. 469.

⁵⁷¹ *Mârifetnâme*, s. 469.

okumalıdır. Tasfiyeden sonra "Ey kalpleri değiştiren, kalbimi dinin ve tâatin üzere sabit kıl" duasını okumalıdır. Kalpleri değiştirmenin mânâsı, Hak Teâlâ'nın gönülleri gafletten huzura ve aksine, üzüntüden neş'eeye ve aksine, korkudan ümide ve aksine, basttan kabza ve aksine ve bunun gibi zıtlarına döndürmesidir.⁵⁷²

Müellifimiz ikinci makamda olan sâlikin nefsiyle mücâhedeye devam ettiği takdirde kalbin acâyip sırlarının ona açılacağı ve bambaşka bir âlem olan âlem-i misâle gireceğini söyler. O âlem ki, onu ancak kalp makamının sonuna kavuşan bilir. Çünkü âlem-i misâl, ikinci makamın sonu olup, mücâhede eden bilebilir. Mücâhede ile mukarrebler yoluna gitmedikçe, ebrârın ileri gelenleri o âlemi seyredemezler.⁵⁷³

Yukarıda bahsedilen mukarrebler makamlarının başlangıcı âlem-i misâldir. Beş duyu organıyla hissedilemeyen şeyleri, sâlik orada işitir ve duyar. Bu âlem-i misâle girişin nasıl olacağını İbrahim Hakkı şu şekilde anlatır: "Bu giriş, uyku ile uyanıklık arasında geçit olan bir hâlettir. Sâlike çok oturması halinde gelir. Buna "Vâkı'a" derler. O bunda gördüğünü görür. Şu şartla ki, bulunduğu zaman ve mekânı bilir. Kendisini, halini bilir. Uyku ile uyanıklık arasında olduğunu bildiği halde görür. Eğer bu şartın birisinden gaflet ederek görürse, o berzah âlemi olup, âlem-i misâl sayılmaz. Gördüğü rüyadır vâkı'a denilmez. Bu hal o sâliki uyku ve uyanıklık arasında aldığı gibi, başlangıçta uyku hali, uyanıklığından çok bulunur. Sonra tadrîcen yükselir. Böylece uyanıklık hali galip duruma geçer. O zaman bazı rûhanîleri görür ve tanır. Onları uyanıkken görmüş sanır. İşin doğrusu o sâlikin onları bu halde görmesidir."⁵⁷⁴

İbrahim Hakkı "fehvâniye"⁵⁷⁵ diye anılan ve "âlem-i misâlde Allah'ın insana mükâfefe⁵⁷⁶ yoluyla hitabı" olarak açıklanan bir halden bahsetmektedir.⁵⁷⁷ Sâlikte bazen öyle bir hal olur ki, âlem-i misâlde fehvâniye halini bulup, Hakk'ın hitâbı ile müsteâb olur. Bazen bu işi şeytan yapar. Sâlik ise Hakk'a erdiğini zanneder. Hâlbuki kendi kendinin şeytanını görmüştür. Eğer bu hâletin akabinde sâlikte hikmet ilimleri, şerîata uyma ve tarikata bağlılık zuhûr ederse, o hâlet ona Hakk'ın ikramıdır. Eğer bu

⁵⁷² *Mârifetnâme*, s. 470.

⁵⁷³ *Mârifetnâme*, s. 471.

⁵⁷⁴ *Mârifetnâme*, s. 471.

⁵⁷⁵ İbn'ü-l Arabî, Hakk'ın mülk âleminde âriflere hitabına "muhâdese", misâl âlemindeki doğrudan hitabına "fehvâniye" adını verir. Bkz. Uludağ, Süleyman, "Hitap", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1998, cilt: XVIII, s. 163

⁵⁷⁶ "Mükâfefe" yüz yüze gelmek sûretiyle karşılaşmak demektir. Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 134.

⁵⁷⁷ Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 134.

hâletin sonunda zındıklık, şeytanlık ve hevâyâ uyma meydana gelirse o, Rahmân'ın yolunu kesen şeytandır. Sâlikî matlûbundan ayırmak için gelmiştir.⁵⁷⁸

İbrahim Hakkı bu ikinci makamda en önemli şeyin sâlikin şehvetlerini kesmesi olduğunu söyler. Bu şehvetler ise yemek ve elbise şehvetleri, yani arzularıdır. Sâlik nefsinde yiyeceklerden birine iştiâ ve istek bulunca, elbiselerden birini diğerinden üstün tutarsa, bunlar eşit seviyeye gelinceye kadar mücâhede lazımdır. Sâlike her yiyecek ve giyecek müsâvî olunca, nefesine zekiyye olmuş, temizlenmiş ve nefsinin şerrinden kurtulmuş denilir.⁵⁷⁹

Nefsini tezkiye eden sâlik, bütün mâsivadan yüz çevirir ve yalnız Allahü Teâlâ'ya döner. Hiçbir insan ile arkadaş olmaz ve hatta Hızır gelse onunla oturmaz. İbrahim Hakkı bu sâlikin durumunu şu örnekle açıklar. "Zîra kalp içinde hikmet nuru, beş kapalı oda içinde yanmış muma benzer. Beş kapı kapalı olunca, mumun güzel yandığı ve o odanın içi aydınlandığı gibi, kapılardan biri açılırsa, o zamanda mum söner. O oda sabaha kadar karanlık kalır. Beş duyu organı ile kalbin içinde bulunan hikmetin hali, bu kapılarla mumun haline benzer. O halde kalp, o beş duyu organının müdriklerinden, yani görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duygularından, uzlet ve halvetle yüz çevirirse, bütün şehvetleri unuttur. O zaman kalbinden diline hikmet pınarları akar. Bunun tersi hâsıl olursa yani kalp bu beş duyu organlarından birinin arzusuna yöneldiyse, hikmeti batır, nuru söner. Gönül evi, tabiat karanlığı ile ecel sabahına kadar karanlık kalır.⁵⁸⁰

İbrahim Hakkı, nefsin kötü hallerinden birinci makamdaki kalma ucûb ve kibirden bu makamdaki sâlikin kurtulamayacağını söyler. Çünkü bunlar gadabın, yani kızgınlığın menşeidir. Zîra gadab, külün içerisinde görünmeyen kor gibi, kalp için örtülü ateştir. Bu ateş, bir sebeple alevlenince, yüreğin kanı kaynayıp damarlara yayılır. Sonra bedende yükselip yüze kadar gelir. Eğer kendinden küçüğe kızmış ise, tehevvüründen rengi kızarır. Kendinden büyüğüne kızmış ise, korkusundan sararır. Kendi akranına kızdıysa, yüzü kızarır, bozarır. Bu kızgınlık çok mezmumdur, kötüdür. Sahibini helak eden bir düşmandır. O halde her helaktan kurtulmak isteyen bu çirkin hasletin maddesi olan kibri, açlıkla, aslından kesmeye çalışsın.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ *Mârifetnâme*, s. 472.

⁵⁷⁹ *Mârifetnâme*, s. 472.

⁵⁸⁰ *Mârifetnâme*, s. 473.

⁵⁸¹ *Mârifetnâme*, s. 475.

İbrahim Hakkı, kızgınlığın bir ilacının da kızdığı zaman ayakta olan otursun, oturan sırt üstü yatıp şu duayı okusun diye tavsiye eder. "Ya Rabbi, beni ilimle doldur. Hilm ile süsle. Takvâ ikrâm eyle. Beni âfiyetle süsle" ⁵⁸²

İbrahim Hakkı kalbini Hakk'ın huzurundan kesen engellerin tümünü def edebilmek için dört hususun iyi bilinmesini ve hatırdan çıkarılmaması gerektiğini söyler. Bunlar:

- 1- Hak Teâlâ'nın her şeye kâdir olmasıdır.
- 2- Hak Teâlâ'nın her şeyi bilmesidir.
- 3- Hak Teâlâ'nın herkese Raûf ve Rahîm olmasıdır.
- 4- Hak Teâlâ'nın her fiilinin tam hayr olmasıdır.

Sâlik bu dört şeye yakînen inanır ve bunları kabul ederse, her şeyden emin olup, hasetçinin hilesinden korkmaz. İnsan ve cin şeytanlarından çekinmez. Hiçbir kimse ve şeye iltifat ve îtibârı olmaz. Hak Teâlâ'nın her şeyi bildiğini, Raûf ve Rahîm olduğunu, her işi hayırlı ve faydalı yaptığını yakînen bilen için tevekkül, makamlar, tefviz, teslim, rızâ, mârifet, safâ, muhabbet, vefâ, fakr, fenâ, kurb, lika, kavuşma, beka gibi yüksek haller hâsıl olur. Bilhassa ikinci makamdan üçüncü makama yükselmesinde yardımcı olup, onda iki dünya saadetine kavuşur. ⁵⁸³

Müellifimiz ikinci makamdan üçüncü makama yükselmenin yolunun makam ve hâllerini bilen bir ârifin eliyle olabileceğini, lakin Allah Teâlâ'nın âdetini bozabileceğini ve anlayışlı, zeki olan bir sâlikin, bir mürşidi olmadan üçüncü makama gidebileceği söyler. Diğer taraftan İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'sindeki ilgili bâblardan mütalâa ile yardım görebileceğini ve bu şekilde suhûletle yükselebileceğini şöyle anlatır: "Zîra (sâlik) bu bâbın her bir faslını, bir sonrakine başlangıç bulur. Meselâ sâlik, nefis-i emmâre faslında bulunan rûhanî ilaçlar ile amel etse, levvâme makamına yükselir. Bu minval üzere yükselerek, bir makamdan bir makama geçerek, yedinci makama kavuşur. ⁵⁸⁴

Kendini kınyayan nefis anlamında olan levvâme nefis, sabit ve durağan bir yapıda değildir. İşlediği günahlardan dolayı üzülen ve sevaplardan dolayı sevinen nefistir. Konumu gereği bir ucu emmâre nefse açık iken, diğer bir ucu da mülhime nefse açıktır. Bu nefis seviyesinde durmak çok zordur. ⁵⁸⁵ O halde sâlik, söz, niyet ve davranışlarında, şeyhinin huzurunda imiş gibi, râbitaya devam etmeli, sonrada تنها bir yerde

⁵⁸² *Mârifetnâme*, s. 475.

⁵⁸³ *Mârifetnâme*, s. 476.

⁵⁸⁴ *Mârifetnâme*, s. 476.

⁵⁸⁵ Aktaş, a.g.t., s. 65.

kötülüklerini ortaya koyarak düşünmeli. Sıra ile birinden tevbe ederek onun zıddını yapmak sûretiyle, ısrarlı ve samîmi bir mücâdele sonunda, bunlardan kurtulmaya çalışmalıdır. Meselâ gıybet yapıyorsa, medhe çalışmak; kibir ve gurur varsa tevâzû göstermeye gayret etmek vs. gibi. Nefsin istekleri hilâfına yapılan güzel hareketler, nefse yerleşir ve aksinin tekrarı da mümkün olmazsa, kötülükler iyiliğe tebdil edilmiş olur. Bu hâlin makam olarak sâlikte yerleşmesi durumunda, mürşid, mürfîdini yolculuğun üçüncü merhalesine getirmiş olur.⁵⁸⁶

2.3. Nefs-i Mülhime

Mülhimenin lügat mânâsı ilham alan demektir.⁵⁸⁷ İstilahta ise nefis-i mülhime; ilham ve keşfe mazhar olan, neyin iyi, neyin kötü ve günah olduğunu ilhâmî bir sezgi ile bilen ve davranışlarını ona göre ayarlayan, şehvet ve şeytânî hislere karşı direnebilen, rûh-i sultânî'nin sesini duyan ve dinleyen insan iradesi yerinde kullanılır.⁵⁸⁸ Diğer nefis merhalelerin de olduğu gibi bu nefis de adını Kur'an- Kerim'den alır. Bu nefisle ilgili olarak Allah Teâlâ şöyle buyurur. "Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömende ziyan etmiştir."⁵⁸⁹

Bu, nefsin ulaştığı üçüncü makamdır. Bu bir iyileşme derecesidir. Artık nefis, sevabını ve günahını Allah'ın yardımı ile bilmektedir; bu sebeple, Allah'tan gayri her şeyden uzaklaşır.⁵⁹⁰ Bu kademedeki nefsin kötü huyları gitmiş, onların yerine şu sekiz güzel nitelik almaya başlamıştır. Bu nitelikler: İlim, tevâzu, sabır, şükür, cömertlik, tevbe, kanaat ve musîbete tahammül etmektir.⁵⁹¹ Ayrıca bu makam aşk makamıdır. Aşkın bazı âlemleri şunlardır: Sâlik bazen ah u zâr ve efgân edip muzdarip olur, bazen sükûnet üzere olur. Bazen kalbini diriltmeye yönelir, bazen bunu terkeder. Bazen vahdet kesrette zuhûr eder bazen vahdet kaybolur. Sâlik bazen şâhid, bazen sevgili, bazen âşık, bazen maşuk, bazen tâlib ve bazen de matlûb olur.⁵⁹² Yine sâlik, kâinatın sırrına hayran kalır, halkı terkedip Hakk'a yaklaşır. Sözü güzel ve hikmetli olur.

⁵⁸⁶ Çelikoğlu a.g.e., s. 76.

⁵⁸⁷ İlhamın kökü lehmdir. Lehm bir şeyi bir anda tamamen yutmak demektir. Bundan türeyen ilham kelimesi, bir mânâyı bir anda kalbe sokmak anlamında kullanılır.; Öztürk, a.g.e., s. 121.

⁵⁸⁸ Çelikoğlu, a.g.e., s. 76.

⁵⁸⁹ Şems, 91/7-10.

⁵⁹⁰ Cebecioğlu, a.g.e., s. 475.

⁵⁹¹ Özgül, a.g.e., s. 35.

⁵⁹² Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 46.

Sâlik, ilâhi buyrukların kılıcıyla adamakıllı korkup teslim olduğu; korkusu, ilahi sevgiye; inkârı, imânâ; şirk, nifak ve gösterişi, sıdk ve ihlâsa dönüştüğü halde, diliyle söylediği, zikrettiği lafzın telaffuzundan meselâ "Allah Allah" deyişinden nur kıvılcımları, dimağın içerisinden hayvan sûretinde olan his ve duyguların üzerine şimşekler gibi yaydığı andan itibaren basireti, yani kalp gözü açılır. Melekler vasıtasıyla konuşturulur, ilâhi buyruklar nefse öğretilir.⁵⁹³ Ve böylece sâlik ilham ve feyiz almaya başlar.⁵⁹⁴ Artık nefis, kötüden bir tiksinti duyarak kaçır. Ve iyiye bir türlü mutluluk duygusuyla kucak açır. Bu onun bir bakıma doğası olmaya başlar.⁵⁹⁵ Böylece sâlik, beş duyu ile algıladığı şehâdet âleminden ruhlar âleminine yükselir. İlâhi ilme ve mârifet nûruna erişir.⁵⁹⁶ Sâlik bu makamda bazen gökleri Kur'an ile yazılı görür. Güneş ve nur görür. Bu makamda tayy-i mekan ve bast-ı zaman gibi kerâmetlerle ilgili haller ortaya çıkar. Çünkü insanda kerâmet vâdisi ve levh-i mahfûz bu makamdadır.⁵⁹⁷

Nefs-i mülhimede sâlik, ilme'l-yakîn'den, ayne'l-yakîn derecesine yükselir. Artık sâlikin gönlü bu iş oldu, şu iş neden olmadı? Veya buna şu sebep mânî oldu, böyle olması lazım gelirdi, gibi yersiz tereddüt ve endişelerden kurtulur.⁵⁹⁸ Hâkim Tirmizî'nin de dediği gibi; çocuk memeden ayrıldıktan sonra ona bir daha yönelmez. Çünkü çeşitli yiyeceklerin tadını almıştır. Dolayısıyla sütü arzulamaz. Nefs de yakînün güzelliğini ve Allah'a yakınlığın canlılığını tadıp, Allah'ı tercih etmenin, O'nun kendisine olan nazarının tadını aldığında o arzulara yönelmez.⁵⁹⁹ Her şeyde hakîkî fâilin Allah (c.c) olduğunu ayne'l yakîn görerek inanır.

Bu sırada dikkat edilecek nokta şudur: Nefs, terakkîde olan sâlikin önüne çıkarak: "Bu mertebeye herkes eremez, sen artık istenilen en yüce makama ulaştın. İşin tamam oldu, bırak ibadeti, tâati, onu başkaları yapsın" diyerek, saliki yolundan alıkoymaya ve aldatıcı yönlere sevketmeye çalışır.⁶⁰⁰

Bu açıklamalardan sonra müellifimiz İbrahim Hakkı'nın, üçüncü makamla ilgili görüş ve düşüncelerine bakalım.

Mârifetnâme'de müellifimiz Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre, bu makamın isminin mülhime olma sebebi, nefs-i nâtıkanın fücûr ve takvâsını, Hak Teâlâ, ona

⁵⁹³ Çetin, a.g.e., s. 9.

⁵⁹⁴ Selvi, a.g.e., s. 91.

⁵⁹⁵ Öztürk, a.g.e., s. 121.

⁵⁹⁶ Özgül, a.g.e., s. 35.

⁵⁹⁷ Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 47.

⁵⁹⁸ Çelikoğlu, a.g.e., s. 81.

⁵⁹⁹ Tirmizî, a.g.e., s. 32.

⁶⁰⁰ Çelikoğlu, a.g.e., s. 81.

(sâlike) melek ve şeytan aracılığı olmadan, ilham eylediği içindir.⁶⁰¹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de aynı şekilde bildirilmektedir.⁶⁰²

Bu makamın seyri alallâhtır. Yani bu makamda, sâlikin bâtınında, hakîkî iman zuhur eylediğinden şühûdunda mâsiva kalmaz. Âlemi ruhlar âlemidir. Mahalli ruhtur. Hâli aşktır. Vâridi mârifettir. Sıfatları; ilim, cömertlik, kanaat, tevâzu, sabır, tahammül, özrü kabul, hüsn-i zan ve eziyetlere katlanmaktır.⁶⁰³

Yine İbrahim Hakkı bu makamda şu sıfatları da nefs-i mülhimeye dâhil eder. Hararet, ağlamak, boğazı tıkanmak, insanları ihmal, Hakk ile iştilal, telvin, kabz ve bastın birbiri arkasından gelmesi, havf ve recânın bulunmayışı ve güzel sesleri duymakla hararetin artması, zikrullahı sevmek, Allah ile ferahlanmak, güler yüzle ve hikmetle konuşmak, müşâhede, mürâkebe ve benzerleri.⁶⁰⁴ İşte bu sıfatlar, nefs-i mülhimenin sıfatlarıdır. Bu nefs-i mülhime bu makama çıkmadan önce, hayvanlık makamına yakın olduğundan, melek ve şeytanın vasıtası olmadan ilham işitmezken, burada işitir olmuştur.

İbrahim Hakkı nefs-i levvâme'de sâlikin bir üst makama çıkarken mürşide gerek olmadan da bunu başarabileceğini söylemişti. Bu makamda ise sâlikin bir mürşid-i kâmile muhtaç olduğunu söyler. Zirâ bu makamda onun hali zayıftır. Hakk'a gidemez. Celâl ve Cemâli fark edemez. Tabîatten tamamen halas bulmayıp, beşerî iktizaların tümü, ondan zâil olmağı için, korkulur ki, nefsinden gafil olduğu saat, nefsi hemen geriye dönüp, tabiat zindanına inip, beden esfel-i sâfilinine iner. Çünkü alışkın olduğu önceki makamıdır.⁶⁰⁵ İşte tam bu esnada bir mürşid-i kâmilin olması sâlik için kurtuluş demektir. Mürşid onu şüphe karanlıklarından, eski alışkanlıklarına dönmekten vazgeçirerek onu nur tecellilerine çıkartır.

Hak der ki, ey kulum bana gel dilden et rücu',

Can göklerine çık geceler eyleme hücu'.

Can gülşeni kapısı seninçün küşadedir,

Koy har ü zar-ı hâb ü horu al taam-ı cû'.

⁶⁰¹ *Mârifetnâme*, s. 477.

⁶⁰² *Şems*, 91/8.

⁶⁰³ *Mârifetnâme*, s. 477.

⁶⁰⁴ *Mârifetnâme*, s. 477.

⁶⁰⁵ *Mârifetnâme*, s. 477.

Hayy-ı hayât bahş refikındır ey gönül,
Deh rûze ömre bakma o Hayy'ı yol et hudu'.

Canı veren O'dur sana hem derd ü gam veren,
Derdi veren devâsın eder olma sen cüzû'.

Çün Hak seninledir dahi sen var O'nunla ol,
Gözle rızâsın, eyle hayâ kıl O'na huşû'.

Hakkı hemişe Hak ile ol dilde bul sürûr,
Zevk-ı huzurdan seni nefis olmasın menû'.⁶⁰⁶

İbrahim Hakkı üçüncü makama çıkmanın şartı olarak derki: "İkinci makamda sâlik, nefsini, bulunduğu inkişâfa mâlik eden bildirilen altı esasa (az yemek, az uyumak, az konuşmak, uzlet, zikir ve fikir etmektir) devam ederse ve mürşid-i kâmilin eteğine yapışır, aklına gelen iyi kötü hâtıraları, ona haber verebilirse ve onun verdiği ilaçları, hâl ile kabul edip, kalbinde ondan rıza bulursa, inkişaf artar üçüncü makama çıkar."⁶⁰⁷

Sâlikin mürşid-i kâmile nasıl bağlanması gerektiğine de değinen İbrahim Hakkı, sâlikin bir mürşid-i kâmil bulduğunda, ona tâbi olup, himayesi altına girmesi ve onun eliyle kurtuluşa niyet edip, her zahmetine katlanması gerektiğini söyler. Salikin mürşidine ölü yıkayıcısının elindeki ölü gibi teslim olmasını ve onu babasından ve annesinden daha çok sevmesini öğütler. Öyle ki mürşidine her arzusunu ve gizli şeylerini söylemesini, eğer hâtırına onu inkâr ve muâraza gelirse ondan yüz çevirmeyip, ona arz ve tevbe eylemesi gerektiğini de anlatır.⁶⁰⁸

Müellifimize göre bu üçüncü makam iyilikle kötülüğü bulduran bir makamdır. Eğer bu nefis-i mülhimenin iyiliği kötülüğe galip olursa, yüksek makamlara doğru çıkar. Kötülüğü iyiliğe galip gelirse, tabiat zindanına düşüp, beden in esfel-i sâfilîne gider. Dördüncü makama çıkıncaya kadar, nefsi azarlamak, ezmek lazımdır. Zîra o, bu makamda iken aşağıya meyilli, geri dönmeyi kollamaktadır.⁶⁰⁹

İbrahim Hakkı, hayrın ve şerrin galebesinin âlemlerini de açıklar. Hayrın şerre galebesinin alâmeti şudur ki: Bu sâlik bânînî iman in hakikatı ile pür nûr ve zâhirini

⁶⁰⁶ *Mârifetnâme*, s. 478.

⁶⁰⁷ *Mârifetnâme*, s. 478.

⁶⁰⁸ *Mârifetnâme*, s. 478.

⁶⁰⁹ *Mârifetnâme*, s. 479.

şerîat ile ma'mur bulur. Kalbi, her varlığın, Allahü Teâlâ'nın muradına uygun yürümekte olduğunu müşâhede eder. Kalıbı tâat ile mu'tâd olup, bütün büyük günahlardan ve küçük günahların çoğundan sakınır. Şerrin hayra galebesinin âlemeti ise; sâlikte beşeriyet kalıp, şerîatle edeplenmemiş iken, hakîkat şühûdu bunda kuvvet bulur. Bundan dolayı tâati terk edip, günahlara düşer. Zîra şühûd-u hakîkat bunda galip olur, görür ki, âlemdeki her varlık, kendinin yaptığı işler bile, her an Hakk'ın murâdına uygun gelir. İşte o zaman şerîatın esrârından, hakîkat nurlarından mahcûb ve mahrûm olur.⁶¹⁰

İbrahim Hakkı, nefsin geriye bakan yönünü kapatmak ve şehevî isteklerinin esiri olmasından kurtarmak için üçüncü makamda bulunan sâlikin üçüncü ismi okumaya devam etmesini ister. Sâlik bu makamda, Hû, Hû, Hû desin. Böylece her şeye sâri ve her şeyden âri olan hüviyyet nûru, onun bâtımında zâhir olsun. Önce yâ Hû, sonra yalnız Hû desin. Ayakta, otururken ve yatarken, gece ve gündüz, sessizce tekrar edip te'sirini bulsun.⁶¹¹ Böylece sâlik bu isimle meşgul olunca bunun bereketiyle, üçüncü makamın tehlikelerinden kurtulur. Dolayısıyla nefs-i mülhimenin, bu makamdan aşağıda bulunan ikinci ve birinci makama inmesi ve iltifâtı kesilir.

Nefsin üçüncü makamından dördüncü makamına çıkarmanın ancak Allah sevgisi ve O'nun cemâlini düşünmek, anlamak, hatırlamak ve O'nu arzu etmekle olacağını söyleyen İbrahim Hakkı, sâlikin aşk ve harâret, vecd ve hâle kavuşmakla kemâl makamını bulacağını ve işte o zaman nefsinin meyl ve dönüşünden emin olabileceğini söyler.⁶¹² Eğer kişinin nefsinde bu ateş yanmaz da bu hallerden gafil olursa sâlik, nefsinin gerisin geriye dönmüş olarak görür. Bunu da İbrahim Hakkı, Leyla ile Mecnun'un bir hikâyesini anlatarak izah eder.

Hikâyede, Mecnun der ki, deveme binip, uyanık halde Leyla'ya doğru gittim. Gayretle devemi sürüp hayli mesâfe aldım. Uyku bastırıp deveden gâfil olunca, devemi yavrusunun bulunduğu, ilk hareket yerimize dönmüş ve gelmiş buldum. Sonra bir daha binip, sevgiliye doğru gittim. Öncekinden büyük gayretle sürdüm. Birincisinden çok yol almıştım ki, yine bir uyku bastırdı. Uyanınca, kendimi eski yerimde buldum. Bu minval üzere kaç yüz kere deveye, himmetle binip sürdüysen de, ondan gafil oldukça, o yavrusuna döndü ve kendimi evvelki yerimde buldum. Nihayet zelil ve nâçâr olup, âciz

⁶¹⁰ *Mârifetnâme*, s. 479.

⁶¹¹ *Mârifetnâme*, s. 482.

⁶¹² *Mârifetnâme*, s. 482.

ve şaşkın kaldım. Çâre ve tedbirim kesilip, devenin sırtından kendimi yere attım. Ayağım kırıldı emekleyerek süründüm. Leyla'nın kabilesine geldim.⁶¹³

İşte hikâyede anlatılan olayda Mecnun'un kendini hayvanın sırtından yere atması âcizlik, zillet (alçalma), inkisar (kırgınlık) ve kulluk vazifesini hakkıyla yerine getirmekle gerçekleşir.⁶¹⁴ Bu dört mânevi hal her arzunun elde edilmesine yardımcı olur ve bu yolda gelişmeyi sağlar. Özellikle zillet ve fakirlik ve meskenet saadet iksiridir. Sadık olan sâlik ise, zillet ile lezzetlenmiş, iftikâr (fakirlik) ile ni'metlenmiş ve meskenetle râzıdır.⁶¹⁵

Burada bir anektod yaparak Hayrani Altıntaş'ın görüşüne yer verelim. O diyor ki: "İçinde yaşanılan toplumun değerlerinin aksi yönde hareketle kazanılmak istenilen mutluluğun ilk ilkesi, bu davranışın önce zihnen kabulü, psikolojik olarak buna alışma ve daha sonra bunun uygulanmasıdır. Dikkat edilirse tarikata bağlanan kişi, birçok fikir ve davranışlar için, önce bunların alıcısı olarak hazırlanıyor. Psikolojik yönden böyle bir alışa hazır olan kişi, artık içten (zihinden) ve dıştan gelecek verilerin toplanma yeridir."⁶¹⁶ Bu muhtevânın takdîmini İbrahim Hakkı'dan dinleyelim:

"Öyleyse, bir kere basiretle bak ki, bu mukarrebler yolu, ne güzel bir yoldur. Burada ne lezzetli haller vardır. Sâliklerin makamları şaşılacak derecede yüksektir. Gönülleri hoş ve kayıtsızdır. Zîra korku ve üzüntüden geçmişlerdir. Eğer zelil olsalar, aziz onlardır, fakir iseler, zengin onlardır. Sermâyeleri zül ve iftikârdır. Meskenetleri izhardır."⁶¹⁷

Sâlik bu makamda, latîf, ruhânî, sadık ve Allah'a âşık olur. Kalbinde irfan nuru güneş gibi doğar ve rûhuna kemâle erme müjdesini verip Allah'a kavuşma (visâl) rûzgârını estirir. Bu makam ruhun güzel makamıdır. Fakat ruh, Allah'ı görmede ve ulaşmada duyduğu şiddetli sevinçle perdelenmektedir. Aşağılık (zül) ve fakirlik (iftikâr) duygularından lezzet alan sâlik, şevki arttıkça sabır ve kararı kesilmektedir. Bu makamda âşık ve mâşuka olan şevki, arzu ve isteği arttıkça ve sofî üstatların, bu makamda bulunanlar için yazdıkları şiirlerle ilahileri duydukça, sevgisine kavuşmaktan başka bir zevk ve kararı kalmamaktadır. Giyim ve kuşamda halka önem vermeyen sâlik,

⁶¹³ *Mârifetnâme*, s. 482.

⁶¹⁴ *Mârifetnâme*, s. 482.

⁶¹⁵ *Mârifetnâme*, s. 482.

⁶¹⁶ Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 141.

⁶¹⁷ *Mârifetnâme*, s. 482.

öyle hareket etmektedir ki, hiç kimsenin yanında kadir ve kıymeti, itibarı kalmamaktadır, aslında o, bunlardan zevk almaktadır.⁶¹⁸

İşte sâlik üçüncü makamda, kendini zelil ve aşağı görmeyi, insanların gözünden düşürmeyi tamamlayınca, onu Cenâb-ı Hakk'dan alıkoyan şeytânî nefsi fâni olur. O zaman rûhânilerden ona emr ve nehy ve haber ile hitab olur. Lakin muhabbette sâdik olan sâlik, onlara ne iltifat, ne itibar eder, ne de heybetlerine kapılır. Onlardan ona ne sürûr, ne de gam gelir. Çünkü hepsinin arzusunun, onu Matlûb'undan kesmek ve meşgul etmek olduğunu bilir. Bunun için onlardan yüz çevirip, yalnız O'nunla meşgul olur.⁶¹⁹

İbrahim Hakkı'ya göre bu makamda sâlike fenâ⁶²⁰ hâleti gelir. Onun dördüncü makama çıkıp, nefsinin mutmain olmasına yardımcı olur. Bu makamda ona gelen fenâ, öyle bir haldir ki, onu bütün duygularından alır. O uyku ve bayılma şeklinde değil, gafleti gayb mânâsındadır. Her his organı kendisinden geçip, idrâk eder gibi olur.⁶²¹ Bu hal içinde iken o, bütün bildiklerini unutmakta, yanlış görmekte, yanlış anlamakta ve yanılmaktadır. Duyu organları ona yanlış idrakler vermektedir. Çünkü bu hal içinde duyu organlarının hiç biri vazifesini yapamaz durumdadır.⁶²² Meselâ gözü açık olduğu halde, karşısındaki şeyi görmez olur. Bu sâlikin hali, başına bir musîbet gelmiş bir kimseye benzer ki, bir arkadaşının yanından geçip, onu gördüğü halde, ona ne selam verir ne de onunla konuşur. Sonra o arkadaşı ona, "size karşı kusurum nedir ki, yanımdan geçersin bana selam vermez, kelam etmezsin" der. O da ona vallahi o kadar üzüntülü idim ki, seni görmedim deyip yemin eder. Bunun gibi, kulak sesleri duymaz, hâlbuki işitir. İşte bütün duygular böyledir.⁶²³

İbrahim Hakkı Sâlikte meydana gelen bu hâlin, birinci fenâ olduğunu söyler. İkinci fenâ, beşinci makamda kâmile arz olunur. Üçüncü fenâ ise ehâdiyyet mertebesinde, beşeri sıfatların helâkidir. Bu da Hakk'al-yakîndir. Bu üçüncü fenâ, bekânın kendisidir.⁶²⁴ Müellifimize göre bu fenânın ârız olmasının sebebi; açıklık,

⁶¹⁸ *Mârifetnâme*, s. 483. Ayrıca bkz. Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 142;

⁶¹⁹ *Mârifetnâme*, s. 484.

⁶²⁰ Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1995, cilt: XII, s. 333.

⁶²¹ *Mârifetnâme*, s. 484.

⁶²² Altıntaş, a.g.e., s. 143.

⁶²³ *Mârifetnâme*, s. 484-485.

⁶²⁴ *Mârifetnâme*, s. 485.

uykusuzluk, susmak ve uzlettir. Bunlar içerisinde ise en önemlisi açlıktır. Bu da üçüncü makamda faydalı, daha önce yasaktır.⁶²⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre sâlik, nefsiyle mücâhedeye devam ettiyse, aşkı fazlalaşır, harareti kuvvetlenir. Şevk, sekr ve gözden düşme gibi hallerden çok lezzet alır. Çünkü ruhun bu makamı aşk ve hâl makamıdır. Aşk ise, lezzet makamıdır. Hatta âşık, rûhanî büyük lezzet bulduğundan aşk, ma'suka perde iken bile, aşk makamından yükselmek istemez. Bulduğu sıkıntıdan ve göğüs darlığından kurtulmaya çalışmaz. İşte aşk hali, kendi üstünde bulunan hallere nispetle mezmum ise de, makbûl bir haldir.⁶²⁶

İbrahim Hakkı'ya göre üçüncü makam, makbul ruh makamıdır. Ruh ise, aşk ve hararet ve gaflet yeridir. İşte bunda sâlikin kalma süresi uzun olabilir. Zîra âşık kendini unutabilir. Ma'suk'un ismini anarak, O'nun cemâl ve kemâlini anlatan beyit ve şiirleri terennüm ederek, ma'sukundan da meşgul ve gâfildir. Bu bildirilenlerin hepsi onun bastı zamanında olur. Ama onun bast halinden sonra, kabz hâli gelip, aşk ve hararet uykusundan uyandığında göğsü o kadar daralır ki, nerdeyse yüreği kopacak gibi olur. O zaman âşık, hakikat züllü ile zelîl olup, hakikî hudu' edip, şaşar kalır. Bu makamda bu sâlike bu kabz ve bast halleri birbirini takip ederek, dördüncü makama yükselir.⁶²⁷

Sâlikin dördüncü makamda aşkı durgunlaşınca, bu haller "heybet ve üns"e dönüşmektedir. Böylece daha önceki hallerin verdiği yorgunluktan kurtulur. Bu son iki hal ancak dördüncü makamda kâmil insanın kalbinden geçer ve gene ancak mânevi duyuş ve zevkle bilinen hallerdir. Kabz ile heybetin farkları şunlardır: Kabz halinde göğüs daralır, nefis kendini yorgun hisseder; heybette ise böyle değildir. Bu halde, göğüste bir ferahlık, bir açılma duyulur, nefis kendini rahat hisseder. Bast halinde ise sâlik öyle bir hal içindedir ki, Allah'a karşı saygısızlık yapmasından korkulur; hâlbuki üns halinde, Allah'a karşı saygı ve huşu içindedir. Bunlar birbirinden ayrı haller olup kişilere ve makamlara göre adları değişmektedir. Bunlar 1. ve 2. makamda "havf ve reca", üçüncüde "kabz ve bast", dördüncü, beşinci ve altıncıda "heybet ve üns", yedincide "Celâl ve Cemâl" diye adlandırılmaktadırlar. O halde havf ve recâ, müptedînin (ilk başlayan), kabz ve bast ortancanın (sâlik-i mutavassıt), heybet ve üns olgun insanın (kâmil), celâl ve cemâl ise, pek acâyip ve garip, şaşılacak, fayda ve

⁶²⁵ *Mârifetnâme*, s. 485.

⁶²⁶ *Mârifetnâme*, s. 485.

⁶²⁷ *Mârifetnâme*, s. 485-486.

kerâmet verici hallerdir. Bu son hallerde kişi Allah için ve onun isteğiyle hareket eder.⁶²⁸

İbrahim Hakkı'ya göre nefs-i mülhimenin te'sir ve husûsiyeti şöyledir ki, buna devam eden ârifin kalbinde hüviyyet, mutlaka zuhûr edip, rûhuna hakîkî iman ve Rabbânî marifetler açılır. Böylece alçak dünyanın lezzetlerinden nefret edip, sonsuz hayat devletine şevk ile rağbet eder.⁶²⁹

Müellifimize göre bu makamda sâlik açıktan ve gizli olarak çokça zikir etmelidir. Bu zikri yaparken, şerîatın edepleriyle edeplenmiş, tarikatın şartlarını yerine getirmiş, kulağını o sese, her şeyden boşalmış kalbini o söze tutup zikre devam etmelidir. İşte bu ârif, bazı zamanlar (lâ hüve illâ Hû) ismine "lâ" ve "vav"ı çekerek meşgul olur, çünkü bu ismi çok yüksek bulur. Bu isim ile iştigâli halinde, sanki âzalarına hitap edip, "Vücutta Hakk'ın hüviyyetinden başkası yoktur. Ondan başkası da, O'nun fiil ve eserleridir" der. İşte kâmilin şühûdu ancak bu şühuttur. Bu ârif bu şühûdu, kendi nefesine teklif ederek, yükleyerek devam eylerse, bu şühûd onda öyle kuvvet olur ki, hiçbir zaman ondan ayrılmayıp, onun makamı olur.⁶³⁰

İbrahim Hakkı bu şühûdun üç çeşit olduğunu söyler. Bunlar: Kâmil, nâkıs ve enkas (en noksan)'dır. Kâmil şühûd, en seçilmiş olanların beyan olunan müşâhedeleridir. Nâkıs, muvahhid âriflerin şühûdu olup, zahir ve mazhâr olanların müşâhedelerinde bir olur. En aşağı şühûd ise, müptedîlerin şühûdudur. Onlar mezâhirde zâhirden mahcûb olurlar, perdelenirler. Ancak mezâhir görürler. Kesretle vahdetten meşgul olur kalırlar. Kesretten başka bulamazlar. Hâlbuki kemâl, kesreti vahdette, vahdeti de kesrette müşâhede edip, diğerine mani olmayandır. O halde kâmil insan Hak ile halktan ve halk ile Hakk'tan perdelenmez. Çünkü iki tarafı da mamurdur.⁶³¹

2.4. Nefs-i Mutmainne

Sözlükte "doyuma, huzura, rahata kavuşmuş "nefis" anlamına gelen nefis-i mutmainne, dini bir kavram olarak; iman eden, İslâm'ın emir ve yasaklarına uyan, bu konularda hiçbir şüphe ve tereddüdü olmayan, neticede Allah ile manevî bir bağ kuran ve bunun lezzetine ulaşan nefis demektir.⁶³²Bu nefis, kötü sıfatlardan sıyrılmış, güzel

⁶²⁸ *Mârifetnâme*, s. 486.

⁶²⁹ *Mârifetnâme*, s. 487.

⁶³⁰ *Mârifetnâme*, s. 487.

⁶³¹ *Mârifetnâme*, s. 488.

⁶³² Canbulat, a.g.e., "Nefs-i Mutmainne", s. 524.

ahlâk ile ahlaklanmış; ibâdetlere devam ile kudsiyyet âlemine yönelmiştir. Bu makamda nefsin üzüntüleri hitapla son bulmuş, kalp her şeyden emin olmuştur. Allah'a doğru, bu nefis sahibinin kalbi, tam ve gerçek bir inanışa sahiptir.⁶³³ Fecr sûresinin son ayetlerinde bildirilen ve "Cennetime gir"⁶³⁴ hitâbına mazhar olan nefis budur.⁶³⁵

Mutmainne, iman nûruyla tamamen aydınlanmış, kötü sıfatlardan kurtulup yüce ahlâk ile bezenmiş olan bir nefistir. Bu nefis, Cenâb-ı Hakk'ın tevfi̋k ve inâyetiyle sekîne/itmi'nân ve yakîne mazhar olmuş ve ızdıraplardan kurtulmuştur. "Ey itmi'nâna eren nefis! Sen O'ndan râzı O da senden râzı olarak Rabb'ine dön!"⁶³⁶ Ayet-i kerimesi Cenâb-ı Allah'ın bu nefis mertebesinde bulunan sâlik'ten razı olmasının bir ifadesidir. Bu ayetler, râzı olunacak bir hayat yaşamış sâlike Yüce Allah'ın lütfu, keremi ve aynı zamanda da bir davetidir.

Nefs-i mutmainne derecesine ulaşan sâlik; iman ve Hak ile huzura kavuşur; ne gece ne de gündüz, hiçbir zaman diliminde sarsıntıya uğramaz. Artık burada nefse özgü otoritenin bir etkisi olmadığı gibi, nefsî arzu ve eğilimlerin de herhangi bir etkisi olmaz. Çünkü bu arzu ve eğilimlerin yerini Allah'ın rızası alır. Bir bir uzaklaşan şeytanların yerini hemen melekler alır.⁶³⁷

Bu makamdakiler kalplerini, bayağı şeylerle meşgul etmezler. Çünkü gönül, Hakk'ın nazar ve tecellisi için îmarı gerekli olan bir yerdir. Halk içinde de olsa Hakk ile beraberdirler.⁶³⁸ Anlaşıyor ki, nefis bu devrede şehvetlerden, kötülüklerden büsbütün sıyrılmıştır.⁶³⁹ Yine bu mertebe, dinden nasip almış, orta seviyede ve çoğunluğu teşkil eden insanların mertebesidir. Bunun ötesi ümmetin seçkini denenen üstün ruhların gösterebileceği fedakârlığın yoludur.⁶⁴⁰

Nefs-i mutmainnenin alâmet ve özellikleri şunlardır: Cömertlik, tevekkül, tezellül (kendini küçük görme), gam, ibadet, şükür, rızâ ve ihsandır. Yine fakr, sabr, adalet, insaf, tahkik, merhamet, yakîn, sözünde durmak, kahramanlık, hayâ, yumuşak huyluluk da onun vasıflarındandır.⁶⁴¹ Bu nefis aynı zamanda güler yüzlülük, tatlı dillilik gibi güzel sıfatları kazanmıştır. Kalbi her an huzur ve sükûn içinde şükür ve sena eder. Kusurları örter, hataları bağışlar. Şerîatın emirlerinden zerre kadar ayrılmaz. Hz.

⁶³³ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 47.

⁶³⁴ Fecr, 89/30.

⁶³⁵ Cebecioğlu, a.g.e., s. 474-475.

⁶³⁶ Fecr, 89/27-28.

⁶³⁷ Destgayb, a.g.e., s. 22.

⁶³⁸ Çelikoğlu, a.g.e., s. 84.

⁶³⁹ Öztürk, a.g.e., s. 121.

⁶⁴⁰ Öztürk, a.g.e., s. 122.

⁶⁴¹ Ögke, a.g.e., s. 92.

Peygamber (A.S)'in güzel ahlâkını en iyi şekilde yaşamaya çalışır ve bundan zevk alır.
⁶⁴² Bunlar ilmiyle âmil ve ihlâsıyla kâmil olan birtakım keşif ve ilhamların sahibidirler ki, böylece şerîatın iç yüzüne ilişkin bazı gizlilik ve inceliklere vâkıf olurlar.⁶⁴³

Mutmain nefsin yukarıda sayılan özelliklerine ilaveten önemli bir özelliği de, davranışlarından dolayı Rabb'inin huzurunda hesap vereceğine kesinlikle inanmasıdır. Bu sebeple amellerinin ilâhi kabul ve rızaya uygun olup, olmadığına âzami hassasiyet gösterir. İyilikleri işlemeye karşı aşk halinde iştıyak duyan sâlik, şeytan ve nefsin sultasından kurtularak, güzel hareketleriyle muhlisler sınıfına girmiş demektir. Gönülden gelen ilâhi nurlar nefsi ıslah etmiş, yaratılıştaki isyan duygusunu kırarak, ahlâk-ı hamîde ile süslenmiş ve onu Hakk'a râm etmiştir.⁶⁴⁴

Yine mutmain nefis, Rabbine güvenip dayanan, ona itaatle ve onu anmakla huzur bulan, ondan başkasına güvenip dayanmayan nefistir. Bu nefis, onun sevgisi, ona kulluk ve onu anmakla; onun emri, nehyi ve verdiği haberle tatmin olan; ona kavuşacağından ve onun vâdinin gerçekleşeceğinden emin olan; onun isim ve sıfatlarının içeriklerini gerçek anlamıyla, kuşku duymaksızın tasdik eden; Rabb olarak O'ndan, din olarak İslam'dan, resûl olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'den razı olma konusunda mutmain olan, O'nun kaza ve kaderi konusunda mutmain olan, O'nun tek başına kendisinin Rabb'i, ilâhi mâbudu, meliki, tüm işlerinin hâkimi olduğu hususunda; dönüşünün O'na olacağı, bir an olsun O'ndan müstağni olamayacağı konusunda mutmain olan nefistir.⁶⁴⁵

Nefs-i mutmainnenin seyri Allah ile birlikteliktir. Âlemi, Muhammedî hakîkattır. Mahalli; sır, hâli; sâdık bir tatmin hâlidir. Kendisine gelen mâna, şerîat sırladır.⁶⁴⁶ Nefs-i mutmainne mertebesinin zikri; esmay-ı Hakk'tır. Bu mertebeye ulaşan kişinin kalbi daima Hakk iledir.⁶⁴⁷

Nefs-i mutmainne mertebesinden sonraki aşamalarda sâlik için ne ruhtan ve ne de mevcudâtın eser kalır. Hakk'tan başka ne varsa fenâ olur. O âna kadar ki hevâ sıfatı, muhabbete; gazap sıfatı da aşka dönüşür. Bu menzil, "Rûh-i Kudsiyye" makamıdır. Bu aşamadaki ilim aklî değil, zevkîdir; tatmayan bilmez. Bu makamda Yüce Allah, insanın

⁶⁴² Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 47.

⁶⁴³ Özgül, a.g.e., s.36.

⁶⁴⁴ Çelikoğlu, a.g.e., s. 83-84.

⁶⁴⁵ Pekçan, a.g.e., s. 28.

⁶⁴⁶ Ögke, a.g.e., s. 92.

⁶⁴⁷ Özgül, a.g.e., s. 36.

gören gözü, tutan eli, işiten kulağı olur. Âşık ile mâşuk, zâkir ile mezkûr bir olur; Hakk'ı Hakk'la anlar. Buraya istiğrak âlemi derler. İnsan akli buraya giremez.⁶⁴⁸

Bunları söyledikten sonra seyr âleminin dördüncü makamı olan nefs-i mutmainne ile ilgili olarak İbrahim Hakkı neler söylemiş bunları izaha çalışalım.

Müellifimize göre dördüncü makamda nefs-i natika kendi ızdırabından, Hakk'ın hitâbıyla itminan bulduğu için, ismi mutmainne olmuştur. Nitekim Hak Teâlâ bu nefse: "Ey mutmainne olan nefs!"⁶⁴⁹ kelâmiyle hitab etmiştir.⁶⁵⁰

İbrahim Hakkı'ya göre bu nefsin seyri, seyr-i maallah'tır. Âlemi, hakikat-i Muhammediye'dir. Mahalli, sırdır. Hâli, itminana sâdiktir. Vâridi, şerîatin bazı esrarıdır. Sıfatları; cömertlik, îsar, tevekkül, tefviz, sabr, hilm, teslim, rızâ, sıdk, ibâdet, rıfk, beşâset (güleryüzlülük), şükr, senâ, tam müşâhede, huzur ve ta'zimdir. Kalp süruru, dil lütfü, ayıpları örtmek, kusurları affetmektir.⁶⁵¹

Şerîatten bir karış olsun ayrılmayan, Habîbullah'ın ahlâkıyla ahlaklanan ve O'nun söz ve hareketlerine uymakla mutmain olan nefis bu makama girmiş demektir. Zîra bu makam, temkin, ayn'el yakîn ve kâmil iman makamıdır.⁶⁵²

Bu makama ulaşmış kâmil etrafına ışık saçan fener gibidir. Herkes o ışıktan nasibince faydalanır. İbrahim Hakkı bu makamdaki kâmil için şöyle der: "Bu makamda bu kâmilden, bakanların gözü, yanında olanların kulağı zevk ve lezzet bulur. Hatta çok uzun zaman konuşsa, tatlı sözlerinden, dinleyenlerine gevşeklik ve sıkıntı gelmeyip, sıdk ve sefâ gelir. Çünkü onun dili, Hak tarafından sırrına akıtılan eşyanın hakîkatı, mânâların inceliği ve parlak şerîatin sırlarının tercümanı olur."⁶⁵³

Bazen öyle olur ki, bu makamdaki kâmil, hiçbir kitapta okumadığı veya herhangi bir kimseden duymadığı şeyleri, Allah tarafından sırrına akıtılan ilhamlar olarak başkasına aktarır. Ve bu anlattıkları tamamen kitap ve sünnete uygundur. Çünkü bu kâmil: "Ey habîb, ben senin sırrınım, sende Benim sırrımsın" ilhâmiyle kendi ızdıraplarından mutmain olup edep ve hayâ denizine dalmıştır. Ona heybet ve haşyet hizmet edip, vakar ve kabûl hil'atları verilmiştir. Bu fâni dünya âleminin hakîkatı ona zâhir olmuştur.⁶⁵⁴

⁶⁴⁸ Ögke, a.g.e., s. 93.

⁶⁴⁹ Fecr, 89/27.

⁶⁵⁰ *Mârifetnâme*, s. 488.

⁶⁵¹ *Mârifetnâme*, s. 488.

⁶⁵² *Mârifetnâme*, s. 488.

⁶⁵³ *Mârifetnâme*, s. 488.

⁶⁵⁴ *Mârifetnâme*, s. 489.

Bu makamda kâmil dördüncü isimle meşgul olur. Hak, Hak, Hak, deyip, ya harf-i nida ile ya harf-i nidasız tekrar ile te'sirini bulur. Kalbinde hâsıl olan garip ilimlerden ve acayip hallerden yüz çevirip, allâm-ı guyûba döner.⁶⁵⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı bu makamda bulunan kâmilde hâsıl olan kerametlerden bahsetmektedir. O'na göre bu makamdaki kâmil kendi eliyle zuhûr eden çeşit çeşit kerâmetlere iltifat ve itibar etmeyip, ona meyletmelidir. Zîra kerâmet göstermek erkeklerin hayzıdır. Yâni bu bir hastalık ve âcizliktir. İbrahim Hakkı kendiliğinden hâsıl olan ve isteyerek yapılan kerâmetleri birer örnekle okuyucusunun bilgisine sunar.

Kâmilin kendisinin bilmediği ve irâdesi dışında olan kerâmetinin örneği şudur: "Bir kâmil, bir kimsenin yanından geçip, camiye giderken, o kimse o kâmilin ayağına bir küçük taş vurmuş, bu kâmil ise o vurana ne dönüp bakmış ve ne de taşı görmüştür. Lâkin taşı vuran, o anda oraya düşüp can vermiştir. Bunun üzerine orada bulunanlar ona demişlerdir ki, evliyânın şânı avf ve rızâ iken, adam öldürmen caiz midir? Kâmil cevabında demiştir ki: "Yemin ederim ki, benim bu işten asla haberim yoktur. Ne taşın acısını duymuşum, ne de atanı duymuşum."⁶⁵⁶ Bu örnekte olduğu gibi Kâmil riyâdan, kibirden uzak tam bir teslîmiyetle Allah'a dayanır ve güvenirse, Allahü Teâlâ ona ikram için, yine kendisi (kâmil) habersiz olduğu halde ikramını takdim eder.

İbrahim Hakkı, kendinden görünen kerâmetlere meyledip, kerâmetin tuzağına düşen sâlikin durumunu da bir hac yolcusunun durumuyla izah eder. "Bu sâlikin durumu bir hac yolcusuna benzer ki, kâbe'ye gitmek ister. Hacı adaylarıyla gidip, yolun çoğunu aldıktan sonra karşısına gayet güzel bir hanım çıkar. Aklını başından alıp ona her şeyi unutturur. Böylece o hacı, ona muhtaç olduğunu ve ona kavuşmayı kendine ilaç bilir. Arzusuyla yanında kalmak ve sohbetiyle kâm almak murad eyleyince, hac emîri ona derki: "Burada bununla kalma, hacılarla Kâbe'ye gel. Ayrılıp yolda kalma ki, Beyt-i Şerîfi tavaf ve ziyâret edelim. Sonra dönüşte onu sana nikâhla alalım. O zaman senin olsun ve hep helâlinde kal. Lâkin şimdi burada kalırsan ona kavuşamazsın. Kavuşsan da haram olur. Pişman olursun. Beytullâh'tan geri kalıp, mahrum olursun." O zaman o hacının nefsî arzusu gâlip olup, hacılardan ayrılıp, aşkla o kadına yaklaşır, yüzünden peçesini kaldırır ve görür ki, Allah korusun! Ağzı kokmuş, suyu akmış, dişleri düşmüş, yüzü kırışmış, gözü karışmış, kapağı şişmiş, koltuğu pişmiş, rengi gitmiş, işi bitmiş, saçları dökülmüş, belî bükülmüş, bir kara kuru acûze imiş. O anda pişman olup, hacılara

⁶⁵⁵ *Mârifetnâme*, s. 489.

⁶⁵⁶ *Mârifetnâme*, s. 489.

kavuşmak ister ama yetişemez. Feryada başlar. Gece gündüz ağlar ama faydası olmaz. Buradaki hacı, sâlike misaldir. Kâbe yolu, hak yoluna misaldir. Beyt-i Şerif Hazret-i Ehâdiyyet'e, kadın kerâmete misaldir ki, sâlik yolculuğu esnasında ona mâil ve tâlib olur. Hac emîri mürşid-i kâmile, hacılar sülûk yapanlara misaldir."⁶⁵⁷

İşte kendi arzusuna kapılan sâlikin durumu buradaki hacı adayının durumu gibidir. Sâlik böyle bir halden sonra pişmanlık ateşiyle yanıp kavrulur. Çeşit çeşit zorluklarla yükseldiği makamından meyl ve muhabbetle iner. Ama kerâmet, kendi nefsinde kötü bir şey değildir. Zîra Hak Teâlâ'nın evliyasına ikramıdır. Lâkin ona meyl ve muhabbet sâlikin fitnesi ve tuzağıdır.⁶⁵⁸

Müellifimize göre bu makamda kâmile mal sevgisi ârız olur. Ancak kâmil, fakir sâliklere yardım için etmek için mal ve para ister. Hâlbuki mal kazanmak, onun gönlünü Hak'tan bir an olsun alıkoymaz, huzur devletine asla mani olmaz. Kazanılmış malı halktan gizlemeyip, ihtiyacı olmadığını belli eder. Bu niyetle olup, bu şekilde olan mal sevgisi, asla mezmûm olmayıp, makbul ve değerli olur.⁶⁵⁹

Dördüncü makamda Kâmile Allah tarafından irşatlık görevi tevdi edilebilir. İbrahim Hakkı bununla ilgili olarak der ki: "Dördüncü makamda bulunan kâmil, Hak Teâlâ örtüsüyle, insanlardan saklayıp, şöhret âfetlerinden koruduysa, en güzel kerâmet ve selâmet budur. Onu seçilmişlerin makbûlu ve avâmın meşhûru edip, meşihat hil'atını giydirip, irşad makamında bulundurduysa, o kâmil bunu kabul eder. Lâkin bu meşihatı, ne taleb, murâd ve arzu eder, ne de ondan kaçınır, yüz döner ve firâr eder."⁶⁶⁰ Burada kâmil irşat vazifesini hakkıyla yerine getirir. Herkesi kendi nefsinden efdâl ve yüksek gördüğü halde tâlib ve râgıblardan lütf ve rıfk ile ahlâkın tehzibine irşad buyurur.⁶⁶¹

İbrahim Hakkı nefs-i mutmainne makamının son nev'inde bazı tasavvuf erbâbı evliyaların seyr-i sülûk makamları hakkındaki görüşlerini sunar. Bazı evliyâ, sâlikin sülûk edeceği makam üç dediler. Zira mukarrebler yolunu, üç makam sayan evliya-yı kirâm, birinci makamı, makam kabul etmeyip, ikinci makamı saymışlardır. Nefs-i nâtika onda levvame ismini alır. Üçüncü makamı da saymışlardır, orada nefse mülhime denir. Dördüncü makamı saymışlar, nefis onda itminan bulur, mutmainne

⁶⁵⁷ *Mârifetnâme*, s. 489-490.

⁶⁵⁸ *Mârifetnâme*, s. 490.

⁶⁵⁹ *Mârifetnâme*, s. 490.

⁶⁶⁰ *Mârifetnâme*, s. 490.

⁶⁶¹ *Mârifetnâme*, s. 490.

denir. Beşinci ve altıncı ve yedinci makamları saymayıp, Hakk'ın cezbeleri ile gitmişlerdir. Böylece leim ve emmâre olan aşağı, pis nefse iltifat etmeyip atmışlardır.⁶⁶²

İbrahim Hakkı ise nefsin mertebelerinin yedi olduğunu söyler. Bunun da sebebini şu şekilde izah eder: "Zîra her sâlikin nefsi, fitrat yönünden zeki, temiz değildir. Leim nefsi olan sâlik, emmârelikten yükselerek, mutmainne makamına kavuşur. Lakin kâmil makama ulaşmadıkça, onda gerekli şekilde irşad olmaz ve irşad makamını bulmaz."⁶⁶³ Öyle anlaşılıyor ki müellifimize göre nefs-i mutmainne de sâlik henüz seyrini tamamlamamıştır. Bunun tam ve kâmil olabilmesi için yedinci merhalele kadar ulaşması gerekmektedir.

Sonuç itibâriyel bütün evliyâ demişlerdir ki, dördüncü makamda bulunan kâmilin nefsi, Rahmânî mutmainne olur. Kitab ve sünnete ittiba' ile zevk ve lezzet bulur. Etiyle kanı gibi, şeriatle imtizac eder. Edeplerini yerine getirir. O zamanlar lütf eli onu kâmiller cezbesiyle çekip, nefesine sır yoluyla nida eder: "Ey mutmainne nefis, râzı olmuş ve râzı olunmuş olarak Rabb'ine dön" denilir.⁶⁶⁴ Bu da kâmilin seyr-i sülûk yolunda mutmain olmuş halidir.

2.5. Nefs-i Râzıye

Sözlükte "razı olan, hoşnut kalan nefis" anlamına gelen nefs-i râzıye, tasavvufta; her yönüyle Hakk'a yönelen, Allah'tan gafil olmama şuuruna eren ve O'ndan razı olan nefis demektir. Bu mertebedeki nefis, kendi iradesinden vazgeçip Hakk'ın iradesine tâbi olur. Hiçbir şeyden şikâyetçi olmaz. Nefs-i râzıye, Allah için ibadet, zikir ve tâat ile meşgul olarak dünyaya gönül vermeyen, hayvânî nefsin arzu ve isteklerini terkederek, Allah'ın sevgi ve rızâsı dışında bütün arzu ve isteklerini bırakan kâmil kimsenin ruhudur.⁶⁶⁵

Bu makama erişmiş olan kimse, şüpheli şeylerden uzak durur (verâ), keşif ve keramet sahibi olur. Allah Teâlâ bu mertebeye erişenlere, "Ey huzura eren nefis! Râzı olmuş ve (Allah tarafından) râzı ve hoşnut olunmuş olarak Rabbine dön!"⁶⁶⁶ diye hitap edecektir.

⁶⁶² *Mârifetnâme*, s. 491.

⁶⁶³ *Mârifetnâme*, s. 491.

⁶⁶⁴ *Mârifetnâme*, s. 491.

⁶⁶⁵ Canbulat, a.g.e., "Nefs-i Râzıye", s. 524-525.

⁶⁶⁶ Fecr, 89/27-28.

Bütün hallerinde kemâl derecesini kazandığı için kendisine "râziye" sıfatı verilen nefis, yerilmiş beşerî sıfatlardan âdetâ sıyrılır, fenâ haline ulaşır. Emir ve yasakları bütünüyle tatbik eder. Güzel huylar kendinde ortaya çıkmıştır. Herkesten sevgi ve saygı görür. Allah'ın fiillerinin, isimlerinin ve sıfatlarının tecellisi zaman zaman onda tezâhür eder.⁶⁶⁷ Bu tezâhür halinde önceden hak ve gerçek gördüğü madde âlemi, hayale, hayal zannettiği mânâ âlemi ise hakîkate dönüşerek bâriz bir sûrette görülür ve eşyanın hakîkatı ortaya çıkar; dünyanın fâni olması, âhiretin bâki olması, hatta Arş-ı Â'lâ dahi görülür.⁶⁶⁸

Bu durumdaki nefis, kendi iradesinden vazgeçip Hakk'ın irâdesine tâbi olur. O'nun için sever, O'nun için kızar; O'nun için yaşar. Acı tatlı her şeyde ilâhî rızâyı arar, edebini korur. Herkese rahmet olur, kimseye sıkıntı vermez. Bütün insanlara şefkat gözüyle bakar.⁶⁶⁹ Burada nefis yerilmiş, beşeri özelliklerden kurtulup, fenâyâ ulaşmıştır. Artık o, emir ve yasaklara tam olarak uyar. Kendinde güzel ahlâklar zuhûr eder.⁶⁷⁰

Bu makamda "Allah onlardan, onlarda da Allah'tan râzı oldular"⁶⁷¹ ilâhî hitâbı, kurtuluşun hudutsuz neşvesi olarak zuhûr eder. Ancak, sâlikin bu makamda ilâhî hükümler karşısında, rızâyâ dayalı tutumu, kendisinden Allah'a doğru uzanan bir keyfiyettir ki, henüz bunun bir derece daha yükseğine erebilmiş değildir. Beşerî sıfatları imhâ, Hakk'ın sıfatlarını ibkâ kabiliyeti kazanıldığı zaman, rızâ sâlikte devamlı bir makam halinde yerleşmiş demektir.⁶⁷²

Nefs-i Râziye makamı evliyânın sıfatıdır. Evliyânın sıfatı olan nefis-i râziyeye, gerek ruh ve gerekse varlıkların tamamından geçmeden ulaşılamaz. Bu tür nefis, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmış nefistir.⁶⁷³

Bu mertebedeki nefsin seyri Allah'adır. Âlemi, Lâhut (ruhânîler) âlemi; mahalli sırrın sırrıdır;⁶⁷⁴ hâli, fenâ fillâhın ilk mertebesidir. Bu nefsin vâridi yoktur. Çünkü vârid beşerî sıfatların olduğu yerde bulunur. Bu mertebe ise beşerî sıfatların kalktığı bir mertebedir. Bu mertebede nefis Allah'tan râzı olma sırrına ermiştir.⁶⁷⁵ Kur'an'ın: "Dön

⁶⁶⁷ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 47.

⁶⁶⁸ Çetin, a.g.e., s. 13.

⁶⁶⁹ Selvi, a.g.e., s. 92.

⁶⁷⁰ Cebecioğlu, a.g.e., s. 475.

⁶⁷¹ Mâide, 5/119.

⁶⁷² Çelikoğlu, a.g.e., s. 93.

⁶⁷³ Ögke, a.g.e., s. 94.

⁶⁷⁴ Ögke, a.g.e., s. 94.

⁶⁷⁵ Öztürk, a.g.e., s. 123.

Rabbine O'ndan razı olarak..."⁶⁷⁶ ayeti buna işaretir. Bu makamın esmâsı "Hayy" esmâsıdır⁶⁷⁷ ve burada nefis, Hakka'l-yakîn mertebesine ulaşmıştır.

Makam-ı hâfî olan nefis-i râziye mertebesinin başlıca özellikleri; kerâmet, zühd, ihlâs, riyâzet, zikir ve vefâdır. Ayrıca vera', muhabbet, Mevla ile dostluk, ilâhî huzur, Allah'tan başka her şeyi terk edip unutmak, tam bir teslîmiyet ve rızâ sıfatları da vardır.⁶⁷⁸ Bu makam cem makamıdır. Yani insanın cüz'î zâtlarının ilâhi zâtta yok olmasını müşâhede etmektir.⁶⁷⁹

Nefsin arzu ve tehlikelerinden uzak, râziye makâmındaki ebedi felâha eren sâlikte rızâ, melekeleşmiş bir huy haline gelirse, rüyasında, bütün mevcûdâtın yok olduğunu, çevresini beyaz, kıvıll veya başka renkte bir nûr hâlesinin kuşattığını görür. Sâlik her yerde şeyhi tarafından kendisine telkîn edilen, "Ya Hak" zikrine devam eder. Kelime-i Tevhîde' de: "Lâ mevcûde ve lâ maksûde ve lâ mahbûbe illallâh" "Allah'tan başka var olan, kastedilen dost yoktur, sevilen yoktur" diye mâna vererek, zâhir ve bâtinî, duygu, düşünce ve davranışlarını bu şuur içerisinde şekillendirerek, "Huzur-u fillâh" da bulunduğunun idrâki içinde yaşamaya çalışır.⁶⁸⁰

Erzurumlu İbrahim Hakk'ı *Mârifetnâme*'nin bu bölümünde yedi makamdan beşinci makamda bulunan nefis-i râziyenin durumunu, hallerini, sıfatlarını, tavırlarını, fiil, isim ve sıfatların tecellîleri ile olan hallerini, İlme'l-yakîn, Ayne'l-Yakîn ve Hakka'l-yakîn hallerini üç nev'ide açıklıyor.

İbrahim Hakk'ya göre beşinci makamda nefis-i nâtıka, her halinde rızâ ile sıfatlandığından ismi, râziye olmuştur. Nitekim Hakk Teâlâ bu nefse: "Rabbine râzı olmuş ve râzı olunmuş olarak dön" kelâmıyla hitâb etmiştir. Bunun seyri fillâhtır. Âlemi âlem-i lahûtur. Mahalli sırrın sırrıdır. Hâli fenâdır (fâni olmaktır).⁶⁸¹

Müellifimiz buradaki fâni hâlin üçüncü makamdakinden farklı olduğunu özellikle söyler. Bu iki fenâ arasındaki farkı şöyle açıklar: "Önceki fenâ, orta haldeki sâlikin durumu olup, hislerin duyarlığından geçmiştir. Bu fenâ ise, sülûkun sonunda bulunup, bekâ ile şereflenenin hâlidir. Beşeri sıfatların mahvolup gitmesidir. Sâlik bekâyâ hazır olup, ona kavuşmuştur. Zîra beka üçüncü fenânın aynı olup, bu fenâ ondan sonra gelir. O ise Hakka'l yakîn olup, yedinci makamda ele geçer."⁶⁸²

⁶⁷⁶ Fecr, 89/28.

⁶⁷⁷ Özgül, a.g.e., s. 37.

⁶⁷⁸ Ögke, a.g.e., s. 94.

⁶⁷⁹ Sofyaki Bâli Efendi, a.g.e., s. 63.

⁶⁸⁰ Çelikoğlu, a.g.e., s. 94.

⁶⁸¹ *Mârifetnâme*, s. 492.

⁶⁸² *Mârifetnâme*, s. 492.

Bu râziye nefsin vâridi yoktur. Zîra vârid ancak bekâ sıfatları ile olur. Hâlbuki bu kâmilin beşerî sıfatları öyle zâil olmuştur ki, eseri bile kalmamıştır. Onun için bu makamda kâmil olup nefsiyle bâkidir. Bundan önce makamlarda olduğu gibi ne Rabb'i ile bâkidir, ne de yedinci makamda olacak olan gibidir. O halde bu öyle bir haldir ki ancak zevk ile tadarak anlaşılır.⁶⁸³

İbrahim Hakkı bu nefsin sıfatlarının; verâ, hulûs (gönül temizliği), muhabbet, üns, huzur, kerâmet, terk, mâsivâyı unutmak, kemâl üzere teslim ve rızâ⁶⁸⁴ olduğunu söyler.

Bu kâmil, Cenab-i Mutlak'ın şühûdunda müstağrak olur. O halde âlemde meydana gelen her şeyi îtirazsız gönül hoşluğuyla kabul edip haz alır. Hiçbir musîbeti kendinden gidermek için Hakk'a iltica etmeyip her şeye râzı olur. Bu halde iken bile insanlara nasihatle emr ve nehy edebilir. Bu hal onu Allah'ın kullarına irşattan alıkoymayıp tebliğ'e devam eder. Sözünu duyan ondan istifade eder. Bütün bunlarla beraber bu kâmil sırrın sırrıyla âlem-i lahûtu bulur.⁶⁸⁵

İbrahim Hakkı bu makamdaki kâmilin duasının reddolunmayacağını ancak kâmilin edep ve hayâsından Allah'tan bir şey isteyememeciğini ifade eder. Yine insanların ona ta'zim ettiklerini, saygı gösterdiklerini ama bu saygının cebrî olduğunu söyler. Enteresan olan ise insanların bu kâmile niçin saygı gösterdiklerini bilmemeleridir. İnsanların göstermiş oldukları bu ta'zimlere ve saygıya karşı kâmil asla onlara meyletmez. Onların dünyalık ikramlarına îtibar etmez. Bilir ki, onların mallarından nasibi var ise, elbette bir bahane ile kendine gelecektir.

Müellifimize göre bu beşinci makamda kâmil, beşinci isimle meşgul olup, Hayy, Hayy, Hayy, demeye devam eder. Böylece fenâsı gidip, Hayy ile bekâ bulur ve onun üstünde olan altıncı makâma gelir. Bu isimle meşgul oldukça, fenâdan çıkıp bekâyâ erip, Hayy sıfatı ile muttasıf olur. Onunla işitip, onunla görür, onunla konuşup, onunla anlar. Onunla tutup, onunla yürür. Fiillerin tecellilerini geçip, isim ve sıfatların tecellisine kavuşur.⁶⁸⁶

Bu varoluş, ruhun olgunluğunun işareti olan, üç tecelli de görünmektedir: "Tecelliyât-ı efâl, esmâ ve sıfat".

⁶⁸³ *Mârifetnâme*, s. 492.

⁶⁸⁴ *Mârifetnâme*, s. 492.

⁶⁸⁵ *Mârifetnâme*, s. 492.

⁶⁸⁶ *Mârifetnâme*, s. 492.

a) İlâhî fiillerin tecellîsi:

Bir müşâhede halinde Cenâb-ı Hakk'ın fiillerinden bir fiil o kulun kalbine doğar; çünkü Allah kendi fiillerinden bir fiiliyle o kuluna tecellî etmiştir. İşte o zaman bütün eşyada beliren ilâhî kudret o kulda belirir ve o kulda yürütenin ve durduranın (muharrrik ve müsekkîn) Allah olduğunu bulur ve bu hal ona görünür. Bu durum ise ancak o makamın sahibi tarafından bilinir. Görünen bu ilâhî fiiller ayakları kaydırabilir, bunun için yeni başlayanlara (müptedi) korku ve çekingenlik gelir, belki bu yüzden bu halden uzaklaşabilirler. O halde eğer benzer bir halde bulunuyor ise bu hale dayanmak ve şerîat emirleri gereğince uygulamada bulunmak gerekir.⁶⁸⁷

b) İsimlerin tecellîsi:

Hak Teâlâ'nın Esmâ-i Hüsnâ'sından bir ismi, kulunun kalbine münkeşif olur. Allahü Teâlâ isimlerinden biriyle, kuluna tecellî edince, o kul, ismin nurları altında öyle mağlup olur ki, eğer Allah Teâlâ o anda o isim ile çağrılrsa o kul, onun cevabını verir.⁶⁸⁸

c) Sıfatların tecellîsi:

Hak Teâlâ'nın kendi sıfatlarından biri kulunun kalbine münkeşif olur. Bir kulun, bütün sıfatları fenâyâ kavuşursa, Hak Teâlâ, onun kalbine kendi sıfatlarından bir sıfatla tecelli eder. O sıfatın bazı eserleri, Allahü Teâlâ'nın ihsânı ile o fâni olan kulda zâhir olur. Meselâ Hak Teâlâ, ona sem' (işitici) sıfatı ile tecelli edince, o kul cemâdâtın (cansız şeylerin) bile konuşmasını işitip anlayabilir.⁶⁸⁹

Müellifimizin aktardıklarından anlıyoruz ki, henüz beşinci makamda dahi Cenâb-ı Allah kuluna cenneti yaşatmaktadır. Kâmil insan henüz ebedî âleme irtihal etmeden, fâni dünya içerisinde fenâ halini yaşamaktadır. Allah Teâlâ, kendisine can-ı gönülden bağlı bir kuluna, bu dünyada bu kadar nimet verirse ebedîlik yurdunda ne nimetler hazırlamıştır bunu tahayyül bile edemeyiz.

İbrahim Hakkı seyr-i sülûkunu devam ettiren kâmilin beşinci makamın sonlarında, fiillerin tecellîlerini geçip, isim ve sıfatların tecellîlerine gelip, altıncı makama yükseleceğini söyler. Böylece İlme'l-yakînden Ayne'l yakîn mertebesine gelir. Oradan bir cezbe ile yedinci makamına girip, o makamda kendisine Hakka'l-yakîn hâsıl olur.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷; *Mârifetnâme*, s. 493.

⁶⁸⁸ *Mârifetnâme*, s. 493.

⁶⁸⁹ *Mârifetnâme*, s. 493.

⁶⁹⁰ *Mârifetnâme*, s. 492-493.

Müellifimiz İbrahim Hakkı burada tahkîki imanın aşamaları olan bu mertebeleri kısaca şu şekilde açıklar:

İlme'l-yakîn: Aklî delillerden hâsıl olan ilimdir.

Ayne'l yakîn: Müşâhede ile hâsıl olan ilimdir.

Hakka'l-yakîn: Kulun sıfatları, Hakk'ın sıfatlarında fâni olup, kendisi onunla ilmen, şühûden ve hâlen bekâ bulmaktır.⁶⁹¹

İbrahim Hakkı, tahkîki imanın bu hallerini ise bir misal ile anlaşılır kılmaya çalışır. O'na göre bu hallerin misali bir parça kömürdür. Eğer ateşin ziyâsı bir duvara düşüp, ondan o kömüre aksedip, onu aydınlattıysa, bu İlme'l-yakîn'in misâlidir. Eğer ateşin alevi, perde ve vâsitasız kömürün karşısında duruyorsa, bu Ayne'l yakîn'in misâlidir. Eğer o kömür ateşin yanında ise ve onun hararetinden yanıp, ateş gibi olup, kendi sıfatlarından fâni olduysa, bu Hakka'l-yakîndir.⁶⁹²

Sâlikin sülûkunda faydalı olan, umûmî olan vahdet-i vücûdu şühuddur. Yalnız mârifet (ilme'l-yakîn) faydalı olmaz. Çünkü eksiktir. Şühûd ise, bir ızdırârî hal olup, mücâhede ile hâsıl olur. Zül ve iftikâr ile vücûda gelir. Zîra müşâhede, ancak mücâhededen doğup kuvvet bulur. Bu müşâhede hali, şerîata uyulduğu ve güzel huylarla huylanmış bulunduğu zaman sahibine faydalı olur.⁶⁹³ Böylece sâlik mücâhede ile altıncı makama kavuşabilir.

2.6. Nefs-i Marziyye

Sözlükte "hoşnut olunan nefis" anlamına gelen nefis-i marziyye, tasavvufta, bütün benliği ile Hakk'a teslim olan, Allah'ın kendisinden râzı olduğu nefis demektir. Bu niteliğe kavuşan nefis, insanları sırf Allah rızası için sever, onların kusurlarını affeder, şefkat ve merhamet sahibidir, nefis muhasebesini en iyi şekilde yapar, cömert, hassas ve ince düşünceli bir yapıya sahiptir.⁶⁹⁴

Bu nefis sahipleri bütün yaratıklara "afv-ı zünûb, hüsn-i zan, şefkat ve merhamet" dolu nazarla bakarlar. Yani, kimsede kusur aramaz, ayıpları ortaya dökmez, insanları zemmetmez, rıfk ile muâmele ederler. Kalpten geçenlere muttali oldukları halde, karşılarında bulunan kişilerin vesvese dolu gönüllerinden geçenleri bildikleri halde, yine de onlara arada hiçbir şey yokmuş, hiçbir şeyi bilmiyormuş gibi muâmele

⁶⁹¹ *Mârifetnâme*, s. 493.

⁶⁹² *Mârifetnâme*, s. 494.

⁶⁹³ *Mârifetnâme*, s. 494.

⁶⁹⁴ Canbulat, a.g.e., "Nefs-i Marziye", s. 524.

ederler.⁶⁹⁵ Böyle nefisler için Allah kıyamet günü şöyle buyuracaktır: "Ey huzura eren nefis, sen Allah'tan ve O da senden razı olarak Rabbine dön. (İyi) Kullarımın arasına gir. Cennetime gir."⁶⁹⁶ Ayrıca; "Rahman'ın kulları ki, onlar yeryüzünde alçakgönüllü olarak yürürler ve câhiller kendilerine laf atarsa "selam" derler"⁶⁹⁷ ayetinde tanıtılan "Rahman'ın kulları", rahmete ve itminana ermiş nefs-i marziyye'dir ve bunlar kendilerine İlm-i Ledün⁶⁹⁸ ve hikmet verilmiş kimseler olarak da yorumlanmıştır.⁶⁹⁹

Bu mertebede rızânın en mükemmeli olan "Allah'ın kuldân râzı oluşu" gerçekleşmiş, kul Allah'tan, Allah'ta kuldân râzı olmuştur.⁷⁰⁰ Kur'an'ın "dön Rabbine, Rabbin senden râzı olarak" dediği oluş doğmuştur. Bu noktada kul artık zâhirde halk ile bâtında Hakk ile olabilmektedir. Övülmeye, övmeye, şöhrete itibar kalmamıştır.⁷⁰¹

Burada artık madde âlemi bitmiştir. Madde ve hatta Arş'ın çok fevkindeki emr âlemine latîfeler yükselmiştir. Râziye nefis, marziyyeye dönüşmüştür. Sâlik yaptığı ibadetin semerelerini müşâhede eder ve İbâdullah'ın içerisine girmiş olur.⁷⁰² Bu makam büyük velîlerin, âriflerin, kâmil insanların makamlarıdır.⁷⁰³

Nefs-i marziyyenin seyri, seyr anillâhtır. Âlemi, şu görünen madde âlemi; mahalli, sırdır. Hâli hayrettir. Yolu şerîattır.⁷⁰⁴ Sıfatlarından bazıları; ahlâk güzelliği, insanlara merhamet ve lütufla muamele, hizmet ve iyi hâldir. Bu makamda tam fenâ gerçekleşmiştir.⁷⁰⁵

Nefs-i marziyyenin esması "Kayyum" ismidir. Bu mertebenin sahipleri adalet ile hükmeder, sözlerinde dururlar. Her türlü aşırılıktan uzaktırlar, daima orta yolu takip ederler. Bu makamın sahibi olan velî kendinde bulduğu yokluk, hiçlik, âciz ve zillet gibi kulluk sıfatlarıyla, noksan sıfatlardan münezze Allah'ı (c.c) iyi bilir.⁷⁰⁶

Yine bu makam insanî hilâfet mertebesidir. Çünkü hakkânî hilafet yedinci makamın tamamlanmasından sonra gerçekleşir. Sâlikin insanî güçlerini irşat için

⁶⁹⁵ Çelikoğlu, a.g.e., s. 101.

⁶⁹⁶ Fecr, 89/27-30.

⁶⁹⁷ Furkan, 25/63.

⁶⁹⁸ Ledün, tasavvufta Allah'tan vasıtasız gelen bilgi, ilhamı ifade etmektedir. Bir âyette şöyle buyrulmaktadır: "Ve orada kendisine katımızdan üstün bir bağışta bulunarak (özel) bir bilgiyle (ilm-i ledün) donattığımız kullarımızdan birine rastladılar" (Kehf, 18/65). Mutasavvıflar bütün ilimlerin Allah katından geldiğine inanırlar. Ancak, zâhiri ilimler melek ve Peygamber aracılığı ile gelirken, ilham doğrudan aracısız olarak Hak'tan gelir. Bu sebeple ilhama da ledün ilmi denilmiştir. İlm-i ledün, çalışmakla öğrenilmez, tamamen ilâhi bir mevhibedir. Bkz. Canbulat, a.g.e., "Ledün İlmî", s. 396.

⁶⁹⁹ Ögke, a.g.e., s. 94.

⁷⁰⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 266.

⁷⁰¹ Öztürk, a.g.e., s. 123.

⁷⁰² Çetin, a.g.e., s. 15.

⁷⁰³ Selvi, a.g.e., s. 92.

⁷⁰⁴ Ögke, a.g.e., s. 95.

⁷⁰⁵ Öztürk, a.g.e., s. 123.

⁷⁰⁶ Özgül, a.g.e., s. 37-38.

görevlendirilmesine insanî hilâfet adı verilir.⁷⁰⁷ Bu makama "hilâfet'ü-l kübrâ" makâmı⁷⁰⁸ da denir.

Müellifimiz Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre Allah'ü Teâlâ, altıncı makamda nefs-i nâtıkadan râzı olduğundan, bu makamın ismi marziyye olmuştur. Nitekim Hak Teâlâ bu nefse: "Rabb'ine râzı olmuş ve râzı olunmuş olarak dön" kelâmıyla hitab etmiştir. Bunun seyri anillâhtır. Âlemi şehâdet âlemidir. Yeri hafîdir. Hâli hayrettir. Vâridi şerîattır. Sıfatları; Allahü Teâlâ'nın ahlâkıyla ahlâklanmak, beşeriyeti terk ve hüsn-i hulkur. Hataları afv, ayıpları örtmek, hüsn-i zan, herkese lütf ve şefkattir.⁷⁰⁹

İbrahim Hakkı'ya göre burada sâlik insanları zulmetten çıkartmak için onlara meyleder ve muhabbet besler. Fakat bu nefs-i emmaredeki muhabbetten farklıdır. Çünkü nefs-i emmaredeki sevgi nefis içindir ve şehvânidir, kötüdür, çirkindir. Bu sevgi ise sadece nefs-i marziyyeye has, halk ile Hakk'ın sevgisinin birleştirilmesidir. Onun için bu makamda olan kâmil, görünüşte insanlardan ayrılmaz, ama bâtını kibrit-i ahmar gibi olup misli bulunmaz. Seçilmişlerin seçilmişidir. Burada kâmilin kalbi mâsivadan kurtulmuştur.⁷¹⁰

Bu makamdaki Kâmilin özelliklerini saymaya devam eden İbrahim Hakkı diyor ki: "Bu makamın sahibi, Allahü Teâlâ'nın ve insanların yanında beğenilmiştir. Kendisi her şeyden râzıdır. Değeri yüksektir. Bu kâmilin seyri alallâhtır. Yani Hz. Hayyü-l Kayyûm'dan, muhtaç olduğu ilimleri alıp, âlem-i gaybtan şehâdet âlemine, Allahü Teâlâ'nın izniyle dönmüştür. Böylece kendisine ihsan edilen mârifetlerden, insanlara fayda verir. Herkese, lazım olan hikmeti, anlayacağı derecede söyler."⁷¹¹

Yine bu kâmilin sıfatlarından ki, her sözünü tutar. Sözünden dönmez. Yeri geldiğinde o kadar infak eder, mal verir ki, tanıdığı olmayan bir kimse bu halini görse, onu israf ediyor zanneder. Bazen de o kadar az verir ki, tanımayan O'nu bahil ve hasîs zanneder.⁷¹²

İbrahim Hakkı'ya göre bu makamın sahibi Hz. Peygamber (s.a.v)'in "...Orta yolu tutunuz"⁷¹³ emrini yerine getirerek her halinde orta haldedir. İfrat ve tefritten uzaktır. Bu orta yol dilde kolaydır ama yapmak zordur. Bu güzel huyla sıfatlanmayı

⁷⁰⁷ Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 69.

⁷⁰⁸ Çelikoğlu, a.g.e., s. 101.

⁷⁰⁹ *Mârifetnâme*, s. 494.

⁷¹⁰ *Mârifetnâme*, s. 494.

⁷¹¹ *Mârifetnâme*, s. 494-495.

⁷¹² *Mârifetnâme*, s. 495.

⁷¹³ Buhari, İman, 29.

herkes arzu eder. Lâkin orta hal ve yol zor olduğundan, onunla sıfatlanmış olan azdır. Zîra o, bu makam sahiplerine mahsus bir lütf-i celîl ve sıfat-ı cemîldir.⁷¹⁴

İbrahim Hakkı'ya göre bu altıncı makamın başlangıcında bulunan kâmile hilâfet-i kübrâ (büyük halifelik) müjdeleri görülür. Sonrasında ise hil'atları verilip, o hil'atları: "Kulağı Ben olurum, Benimle işitir; gözü Ben olurum, Benimle görür; dili Ben olurum, Benimle konuşur; eli Ben olurum, Benimle tutar, ayağı Ben olurum, Benimle yürür"⁷¹⁵ hadis-i kutsîsinde bildirilen gibi olur.⁷¹⁶

Yazarımız yukarıda geçen hadisteki anlam karışıklığını gidermek için şöyle bir açıklama yapar: "Hâşâ kulun gözü, Allah'ın gözü olmaz, fakat şerîate uyarak bu makama gelen kâmilin görebileceğidir. Bu makamda o, insanî sıfatlardan kurtulup ilâhî sıfatlarla bezenmiş olduğundan Allah'ın izniyle başkalarına tesir edebilir. Bu "Hakka"-yakîne uygundur; çünkü Cenâb-ı Hak ne bir şeye "hulûl"⁷¹⁷ eder ne de bir şey ona "hulûl" eder. Hâşâ Allah bunlardan münezzehtir. Bunun asıl ve esasını kimse idrâk edemez. Çünkü akıl bunu idrakten âcizdir. Bu işler ancak hâl ile idrâk olunur."⁷¹⁸ Hâli olmayanların bunu anlaması imkânsızdır.

İbrahim Hakkı sâlikin bu makama kavuşunca, tam kullukla, zül, acz ve meskenetle sıfatlanmış bir kâmil olacağını; nefsinin bu sıfatlarla bilince, Rabbi'ni Rubûbiyyet sıfatları ile bileceğini; zira bu kâmil nefsinin, zül ve fenâ ile bulduğundan, Rabb'ini izzet ve bekâ ile bulacağını, o halde birinde olanın diğerine aksedeceğini bildirir. Böylece o hâlis kul, eşyanın hakîkatının hepsinde yerleştirilmiş olan gizli ve ince sırları ilâhi ilimle bilebilir.⁷¹⁹

İbrahim Hakkı'ya göre Hz. Âdeme verilen bu ilmi,⁷²⁰ kâmil keşfettikçe, bunu sâliklerin en büyük matlûbu, kâmillerin en yüksek makamı, her şeyin en üstünü olduğunu bilir. Yine kâmil, bu sûreti kazanmada şerîate yapışmak ve tarîkatın şartlarına, doğru yapışmak ve altıncı isim olan Kayyum'u okumakla gayret gösterir. O zaman ebrârın iyiliklerini, kendisi için kötü bulup, şerîat, tarîkat ve hakîkatın edepi ile daha

⁷¹⁴ *Mârifetnâme*, s. 495.

⁷¹⁵ Buhari, Rikâk, 38.

⁷¹⁶ *Mârifetnâme*, s. 495.

⁷¹⁷ Hulûl: İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terimdir. İslâm düşünce tarihinde de itikadî tartışmalara konu teşkil eden hulûl "ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması" diye tanımlanır. Demirci Kürşat, "Hulûl", *DİA*, cilt: XVIII, s. 340.

⁷¹⁸ *Mârifetnâme*, s. 495.

⁷¹⁹ *Mârifetnâme*, s. 496.

⁷²⁰ "Allah Âdem'e bütün isimleri, öğretti...", Bakara, 2/31.

çok edeplenir. Âdemin sûreti ile Hakikat-ı Muhammediyye'nin esasına kavuşup, yedinci makama gelir.⁷²¹

2.7. Nefs-i Kâmile

Sözlükte "olgun nefis" anlamına gelen nefis-i kâmile, tasavvufta, bütün olgunluk özelliklerini elde etmiş, irşâd durumuna geçmiş nefis demektir.⁷²² Buna nefis-i kudsiyye, nefis-i sâfiyye ve nefis-i zekiyye de denilir.⁷²³ Ayrıca Makam-ı Mahmûd da denilen. Bu yüce mertebenin asaleten sahibi Rasûlullah (s.a.v) Efendimizdir. Fakat her devirde teberrûken ve verâseten bir velîde tecellî eder.⁷²⁴

Nefs, en yüksek mertebesi olan kâmil derecesine ulaşır ve mânevi olgunluğun son basamağına vardığı için "kâmile" sıfatını alır. Bu nefis kesrette vahdeti (çoklukta birliği) ve vahdette kesreti (birlikte çokluğu) idrak eder. En güzel sıfatlar onundur. En yüksek ve en üstün makamda bulunur. Bütün hareketleri iyilik ve ibadettir. Konuşmalarında ilim ve hikmet, lezzet ve tatlılık, huzur ve sevinç vardır. Velîler makamına ulaşmış olduğu için her an her şeyiyle ibadet halindedir.⁷²⁵

Bu makamdaki kâmilin her murâdı hâsıl olmuş, sâdece Mevlâ'nın rızâsını isteme kalmıştır. Bu zâtın hareketleri ve sükûnları hasenât ve ibâdettir. Güzel nefesleri kudret ve inâyettir. Sözleri hikmetin kendisidir. Sevgili yüzleri huzur ve ferahlıktır. Bu azîzi görenlerin kalbine Allah'ın zikri ve fikri gelir, O'na gönül enginliği ile yönelir.⁷²⁶

Bu makamdakiler, ilâhî aşkı ve edebi en yüksek düzeyde temsil eden kutup insanlardır. Bunlar, Allah'ın yeryüzündeki delîli ve peygamber vârisidirler. Halkı irşat ile görevlidirler. Bütün güzel ahlâkı bünyelerinde toplamışlardır.⁷²⁷ Nefs-i kâmile sahibi bu zatlardan her yüzyılda bir, iki ya da üç tane bulunur. Bunlardan birisi irşad edici "Kutub"⁷²⁸, ikincisi "Gavs-ı Âzam"⁷²⁹, üçüncüsü de "Kutbu'l-Aktâb"dır ki; bunlara

⁷²¹ *Mârifetnâme*, s. 496.

⁷²² Canbulat, a.g.e., "Nefs-i Kâmile", s. 524.

⁷²³ Cebecioğlu, a.g.e., s. 474.

⁷²⁴ Özgül, a.g.e., s. 38.

⁷²⁵ Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 48.

⁷²⁶ Çelikoğlu, a.g.e., s. 114. Naklen; Aynî, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, s. 295.

⁷²⁷ Selvi, a.g.e., s. 93.

⁷²⁸ Kutub: Tasavvufta "velîler zümresinin başkanı, dünyanın ve âlemin mânevî yöneticisi olduğuna inanılan en büyük velî" mânâsında kullanılmış, onun işgal ettiği makama da kutbiyyet denilmiştir. Ayrıca kutbun yönetimi altında bulunduğu inanılan çeşitli velî gruplarının her birinin başkanına da kutub adı verilir. Bkz; Ateş, Süleyman, "Kutub" *DİA*, cilt: XXVI, s. 498.

⁷²⁹ Gavs: Kutub derecesine eren en büyük velîye kendisinden mânevî yardım istendiği (istigâse) için gavs da denilir. En ulu gavs için "gavs-ı âzam" tabiri kullanılır. Aynı zamanda buna kutb-i ekber de denir. Bkz. Ateş, "Kutub", s. 498.

"Üçler" denilir. Bazı asırlarda kutub, gavs-ı âzam ve kutbu'l-aktâblığın her biri ayrı ayrı zâtlara, bazen de üçü bir tek zâta ihsan olunabilir. Nefs-i Sâfiyye veya Kâmile sahibi olmak, yani nefs-i şerifleri aslî sıfatını bulup nefsinden geçmek, bu "üçler" denilen zâtlara özgüdür.⁷³⁰

Bu makam diğer bütün makamların üstündedir. Zîra burada bâtın saltanatı kemâle erip mücâhede tamam olmuştur. Bundan dolayı artık riyâzete ihtiyaç kalmamıştır.⁷³¹ Dolayısıyla bu makama riyâzat ve mücâhede ile gelinemez. Zîr bu makama gelinceye kadar sâlikin büyük gayret sarfetmesi gerekmektedir. Bu menzilde mücâdele, mücâhede ve kesb biter. Hiçbir zaman sahv halleri yoktur. Bu makamda bulunan sâlikin nefsi, kâmil; zikirleri, kutuplara mahsus olan, "Ya Kâhâr", seyri; seyr-i billâh, hâli; bekâ, âlemi; kesrette vahdet, vahdette kesrettir. Sıfatı da sıfat-ı hamîdedir.⁷³² Fiilere, sıfatlara ve zâta ait bütün taayyünler kemâl üzere bu makamda fenâ bulur. İnsanın zâtı ise istidâdı sebebiyle ilâhî sıfatla bu makamda bekâ bulur. En yüce vuslat da bu makamdır.⁷³³

Nefs-i kâmile ile ilgili bu genel bilgileri verdikten sonra müellifimiz İbrahim Hakkı bu son merhale olan nefs-i kâmilenin özellikleri, sıfatları, alâmetleri ile ilgili neler söylemiş onlar hakkında bilgi edinelim.

İbrahim Hakkı nefs-i kâmilenin, bütün kemâllerine kavuştuğu için isminin kâmile olduğunu söyler. O'na göre bu makamın seyri, billâhtır. Âlemi, kesrette vahdet ve vahdette kesrettir. Yeri, hâfiye nisbetle, rûhun bedene nisbeti olan ahfâ; hâli ise bekâdır. Vâridi, buraya kadar anlatılan tüm nefislerin vâridleridir. Sıfatları; bildirilen bütün sıfatların bütün güzel huyları ve sıfatlarıdır. Bu kâmilin meşgul olduğu vird, Kâhâr isimidir.⁷³⁴ Bu Kâhâr ismi, kutba mahsus olan isimlerden olup, kutub onunla sâliklere imdâd edip, nurlar, hidâyetler ve müjdeler gönderir.⁷³⁵

İbrahim Hakkı'ya göre bu makam bütün makamların en büyüğü ve en yücesidir. Burada artık mücâhede tamam olmuş, riyâzete ihtiyaç kalmamıştır. O halde bu makamın sahibi için bir tek maksat kalmıştır o da sahibinin rızâsını almaktır ve kazanmaktır.

Müellifimize göre bu makamdaki sâlikin hareketleri sevap ve ibadettir. Temiz nefesleri, kudret ve inâyettir. Tatlı sözleri, tam ilim ve hikmettir, pür lezzet ve

⁷³⁰ Ögke, a.g.e., s. 96.

⁷³¹ Çelikoğlu, a.g.e., s. 113.

⁷³² Çelikoğlu, a.g.e., s. 113.

⁷³³ Sofyalı Bâlî Efendi, a.g.e., s. 79.

⁷³⁴ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 497.

⁷³⁵ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 497

halâvettir. Yüzünü görmek huzûr ve nüzhetir. Bu azîzi görenlerin kalbine Allahü Teâlâ'nın zikri ve fikri gelir.⁷³⁶

Yine İbrahim Hakkı övgüyle bahsettiği sâliklerin vasıflarına devamla şöyle der: Bu makamın sahibi, bir an ibadetsiz olmaz. Bedenin her uzvuyla, eliyle, ayağıyla, diliyle yahut yalnız kalbiyle ibadettir. Gâfil olmaz. Bu sâlikin istiğfârı çoktur. Tevâzu yerindedir. Rıza ve sürûru, halkın Hakk'a ikbal ve teveccühlerindedir. Kızması ve üzülmüş, onların Hakk'tan gaflet ve yüz çevirmelerindedir. Hakk'ı isteyenlere rağbet ve muhabbeti, öz evlâdına olandan çoktur. Bu kâmilin ağırları çok, hareketleri az, kuvveti zâiftir. Emr-i marûf ve nehy-i münker edip, yumuşak ve alçak gönüllülükle söyler. Muhabbet ehlini sevip, sevilmeceklere sevgisizlik gösterir. Bununla beraber kalbinde kimseye kötülük beslemez."⁷³⁷

Artık nefsinde kötülük barındırmayan sâlik için müellifimiz hep güzel vasıflardan bahsetmektedir. Çünkü sâlik bu merhaleye gelinceye kadar birçok bâdireler atlatmış, nefsine yenilmeyip onunla mücadele etmiş, sonunda zaferi kazanarak bu hallerin sahibi olmayı hak etmiştir. Sâlik üçüncü makamdan dördüncü makama geçtiğinde artık veliyullâh olmuştur. Ama müellifimizin tabiriyle avâm evliyâsı olmuştur. Beşinci makamda ise artık seçkin evliyâlar zümresine dâhil olmuştur. Sonraki makamlarda ise zirveye ulaşmıştır.

İbrahim Hakkı bu zirvedeki makamda bulunan mürşid-i kâmilin bir mürîdini nasıl yetiştirdiği ile ilgili, O'nun güzel âdetlerinden de bahseder ve şöyle der: Mürşid-i kâmil, Hak Teâlâ'nın mârifetini ve muhabbetini tâlib ve kendi hizmet ve sohbetine râgıb olup, huzûruna gelen sâliklere, sohbetin başında din ilmini öğretip, akidelerini düzeltir, şüphelerini giderir, müşküllerini çözer. Onları ehl-i sünnet vel-cemaat mezhebine uydurup, sonra abdest ve namaz meselelerini tamamen öğretip, teşekkül, tefviz, sabr, teslim ve rızâyı öğretir. Bu minval üzere sohbeta bir müddet devam eder. Sâlikin hâline dikkat eder. Onu Hak yoluna kabiliyetli bir sâlik bulursa, ona kelime-i tevhîdi telkîn edip, mukarrebler yolunu açar. Sebepleri terkte, ona malıyla yardım edip, her mâniden onu korur. Onun dayanağı olup, onu Hak yoluna iletir.⁷³⁸

İbrahim Hakkı'ya göre mürşid-i kâmilin bir takım alâmetleri vardır. Mürşid-i kâmil; ayıpları örter, kimsenin ayıbını kimseye söylemez. Özellikle sâliklerin kendisine açtıkları hal ve sırları çok gizler. Asla ifşâ etmez. Bu kâmilin nefsi muhtaç

⁷³⁶ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 497.

⁷³⁷ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 497.

⁷³⁸ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 498.

değildir. Kimseden bir şey beklemez. Öyle güzel ahlâkı vardır ki, hiçbir zaman kimseye kızmaz. Kimseye kötü bir söz söylemez. Ancak Allah için buğz eder ve söyler. Yanında yemeklerin ve kokuların, iyisi de adisi de beraberdir. Her türlü giyecek ona göre aynıdır. Ona göre pirinçle arpa, su ile meyve suyu, yün ve ipek, yatak ile hasır, genç ile ihtiyar, yüksek ile alçağın, emîr ile fakirin hiçbir farkı olmaz. Bu kâmil açlıkla tokluk, uyku ile uykusuzluk, susma ile konuşma, uzletle ülfet ve bütün âdet ve ibadetlerde, işlerin hayırlısı olan orta yol ve hali bulur. Yani her halinde, her işi ifrat ve tefrît arasında bulunur.⁷³⁹

İbrahim Hakkı'nın yukarıdan beri izah ettiği seyr-i sülûk yolunda ki bu yedi makamı tamamlayan mürşid-i kâmiller yüce Hakk'ı sever; halkta onları sever. Onlar Allah'tan korkar, halk da onlardan korkar. Onlar Cenâb-ı Hakk'a hizmet eder; bütün âlem de onlara hizmet eder. Onlar, Allah Teâlâ'dan râzıdır; kâfir ve gafiller hariç cümle âlem de onlardan râzıdır. İşte tasavvuf terbiyesinin hedefi, bu kâmil insanla buluşup kâmil insan olmaktır.⁷⁴⁰

Müellifimiz İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sinde genişçe ve teferruatlıca yer verdiği nefis mertebeleri, birinci mertebeden yedinci mertebeye doğru yol aldıkça; cismaniyet, karanlık ve yoğunluk özelliklerinin azalarak derece derece rûhânîlik, nûrânîlik ve latiflik kazandığını anlaşıyor. Her nefsin kendine göre seyri, hâli, ismi ve müşâhedeleri ile vasıf ve özellikleri vardır. Her aşamanın bir zikri ve eğitim metodu bulunmakta ve sâlik, Kelime-i Tevhid'e her evrede değişik anlamlar vermektedir.⁷⁴¹

Araştırmalarımızda ve *Mârifetnâme*'de gördük ki, insanların çoğunda emmâre türü nefis görülmektedir. Levvâme ondan biraz az, mülhime, mutmainne daha azdır. Bu azalma, aşağıdan yukarıya doğru gidildikçe artarak devam etmektedir. Nihayet kâmile kul sayısı çok azdır.⁷⁴² Asıl olan ise kâmile kul sayısının çoğalması, insanların nefisine gâlip gelebilmesi ve Allah'ın yolundan ayrılmamasıdır.

Müellifimizin de dediği gibi: Ey HAKKI, basîret gözünü aç ve gör ki, bu şerîat ne büyük kerâmet kalesidir. Bununla amel eden iki âlemde ne kadar azîz, şerîf, kıymetli ve her tehlikeden emin ve sâlimdir. O halde, bütün ebrâr, âbidler, seçilmişler, ârifler, seçkin kâmiller zümresine dâhil olup şeytanın aldatmasından emin olanlar, ancak

⁷³⁹ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 498.

⁷⁴⁰ Selvi, a.g.e., s. 93.

⁷⁴¹ Ögke, a.g.e., s. 96.

⁷⁴² Ögke, a.g.e., s. 96.

Allahü Teâlâ'nın tevfikı ile şerîate yapışıp, kâmillerin ruhlarına uyup, ilmi ile amel eden âlimlerle sohbet edenlerdir.⁷⁴³

Çalışmamızı İbrahim Hakkı'nın nefs-i kâmile bölümünün sonunda yazdığı bir nazm ile nihayete erdirelim.

Merd-i Hudâ sarhoş olur bî-şarâb
Merd-i Hudâ hoş tok olur bî-kebâb.

Merd-i Hudâ vâlih ü hayrân olur
Merd-i Hudâ âdetidir terk-i hâb.

Merd-i Hudâ olmadı nâr ü hevâ
Merd-i Hudâ olmadı hem hâk ü âb.

Merd-i Hudâ pâdişâh-ı delk-puş
Merd-i Hudâ kenz-i hafî fit-türâb.

Merd-i Hudâ akılla can lübbidir
Merd-i Hudâ'ya çe hatâ çe savâb.

Merd-i Hudâ ârif ü âgâh olur
Merd-i Hudâ, gönlü doludur kitâb.

Merd-i Hudâ, HAKKI, olur âşikâr
Merd-i Hudâ'dan görünür âfitâb.⁷⁴⁴

⁷⁴³ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 504.

⁷⁴⁴ *Mârifetnâme*, a.g.e., s. 498-499.

SONUÇ

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1703 yılında Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğmuştur. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Şerife Hanife Hatundur. Babası Osman Efendi, zamanının saygın mutasavvıflarından biridir. İbrahim Hakkı'ya ilim ve tasavvuf zevkini ilk olarak babası tattırması ve aynı zamanda onun gelecekte bir ilim adamı olarak yetişmesinde mihenk taşı olmuştur.

İbrahim Hakkı dokuz yaşındayken Tillo'ya gitmiş, o zamanın âlimlerinden Şeyh İsmail Fakirullâh'tan dersler almıştır. Babasının vefatından sonra Erzurum'a gelmiş, Erzurum müftüsü Hazık Muhammed'ten Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Bir müddet sonra tekrar Tillo'ya dönmüştür. I. Mahmut'un davetiyle İstanbul'a saraya gitmiştir. Padişah I. Mahmut'un izniyle ayrıca Kütüphâne-i Hümayûn'dan yararlanmıştır. İstanbul da iken kendisine müderrislik payesi verilmiş ve ders okutması şartıyla Erzurum'da ki Abdurrahman Gazi Dede Tekke'sinin zâviyedârlığı tevcih edilmiştir. 1754- 1764 yıllarını tekrar Erzurum'da geçirmiştir. 1764'ten 1780'de ölünceye kadar İsmail Fakirullâh'ın tekkesinde kalmıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı 1780'de Tillo'da vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Tillo'da bulunan mürşid-i Şeyh İsmail Fakirullâh'ın ayakucuna gömülmüştür.

İbrahim Hakkı'nın hem yetiştiği çevre, hem de soy kökünün ilme düşkünlüğü, onun tasavvuf alanında ve bilim konularında önemli ve değerli eserler yazmasına, Müslüman Türk halkını aydınlatıp gönülleri fethetmesine vesile olmuştur.

İncelediğimiz eserlerinde devamlı olarak ilmin ehemmiyetine işaret eden, güzel ahlakı, gönül bilgisini, ilâhi aşkı, dînî heyecanı işleyen, öğütleyen İbrahim Hakkı, sözde kalmamış, yazdıklarını bizzat nefsinde de yaşamıştır. İlmi tavsiye ederken kendisi de ömrünü bu yolda harcamış, daha doğrusu bu yolda değerlendirmiş, az yemeyi, az uykuyu, cömertliği, maddeye esir olmamayı tavsiye etmekle yetinmemiş, bütün dediklerini nefsinde uygulamıştır.

77 yıllık ömrünün büyük bölümünü ilimle geçiren büyük mütefekkirimiz hayatta gönül kırmamaya, insanları hor görmemeye, hayatta her şeyi bilmek ihtirasının esiri olmamaya gayret göstermiş, yaptığı her işte Allah rızasını ön planda tutmuştur.

İbrahim Hakkı'nın yazdığı eserlerindeki en büyük özelliği, dini ilimlerle pozitif ilimler arasında bir denge kurmuş olmasıdır. Hatta bu konuda çok insanın söylemeye dahi cesaret edemediği bazı düşünceleri büyük bir cesaretle dile getirmeyi başarmıştır. Ona göre eğer dini ilimlerle pozitif ilimler arasında bir çatışma bir çelişki

ve bir zıtlasma varsa, dini ilimlerde te'vil yoluna, yani yoruma gidilmek suretiyle o problem çözülmüş ve halledilmiş olur.

İbrahim Hakkı'nın eserleri hakkında bu güne kadar birçok şeyler yazılmış, bu arada eserlerinin sayısı hakkında birbirini tutmayan görüşler ortaya konmuştur. Bugün dahi eserlerinin sayısı konusunda ihtilaflar söz konusudur. Bazı müelliflere göre on beş, bazılarına göre de elli dört eseri olduğu ileri sürülmüştür. Müellifler ve araştırmacıların geneli İbrahim Hakkı'nın -kendi tabiriyle- beşi ana ve diğer on tanesi de evlat olmak üzere on beş tane eseri olduğu kanaatindedirler.

İbrahim Hakkı'nın her bir eseri diğerinden daha değerlidir. *Mârifetnâme* ise tüm eserlerinden daha hacimli ve içeriği itibariyle de diğer eserlerini kapsamaktadır. İbrahim Hakkı'ya asıl şöhretini kazandıran ve kendisinin ana eser dediği ve muhtelif konuları ihtiva eden ansiklopedik bu eser 1170/1757'de tamamlanmıştır. Birçok baskıları yapılan ve pek çok yazma nüshası bulunan, dolayısıyla İbrahim Hakkı'nın bütün eserleri arasında en ziyade tanınmış ve istifade edilmiş bu eseri İbrahim Hakkı oğlu Ahmed Naîmî için yazmıştır. Bu eseri yazarken de müellif, dört yüz eserden istifade ettiğini beyan etmiştir.

Tasavvuf tarihinde yazıldığı günden bugüne kadar en çok okunan eserler arasında yer alan *Mârifetnâme*, gerek içerdiği derin tasavvuf felsefesi gerekse ansiklopedik tarz açısından hayli önemli bir yer tutar. İçinde birçok bilim dalını ele almasına karşın, temel konusu marifet nazariyesidir. İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'nin yazılış amacını da belirtmiştir. O'na göre, dünya ve âhiret insan için yaratılmıştır. İnsan da Allah'ı bilmek için yaratılmıştır. Ancak Allah'ı bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddî varlığını hem de fiziki âlemini bilmesine bağlı olduğunu söyler. Bu sebepten eserinde astronomi, fizyoloji, psikoloji ve hikmetin yanı sıra kalbî ilimlerden ve irfan alanından da faydalanarak açıklamalar yaptığını kaydetmiştir. Böylece insan şahit olduğu doğadaki kanunların işleyiş biçimlerini; kendi öz varlığının biyolojik ve içsel yapısını tanıyarak yüce yaratıcısına ulaşacaktır.

İbrahim Hakkı bu düşüncelerle yazmış olduğu *Mârifetnâme*'sinde tabiatla ilgili olaylar hakkında ki bilgilerini sunduktan sonra kişiyi Allah'ın katında değerli kılacak nefsin kötülüklerden arındırılması mevzu'na da genişçe yer vermiştir. Nefis denen şey ilk insandan beri bilinen ama değişik anlamlar yüklenen bir şeydir. Özellikle "şey" kelimesini kullanıyoruz çünkü insanlar kendilerini keşf yolculuğunda bu şeye değişik anlamlar yüklemişlerdir.

Nefs kelimesine ruh, akıl, insanın bedeni, ceset, kan, azamet, izzet, görüş, kötü göz, bir şeyin cevheri, hamiyet, işkence, ukûbet, arzu, murad vb. gibi değişik manalar verilmiştir. Cenab-ı Allah'ta Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesini değişik anlamlara gelecek şekilde 295 yerde kullanmıştır. Bu kelime kimi zaman "ruh" anlamında kullanılırken kimi zaman "zât ve öz varlık" anlamında ve diğer anlamlarda kullanılmıştır.

Felsefeciler, tasavvufçular, kelimciler kendi düşünce sistemleri doğrultusunda nefis kelimesinin terim anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Filozoflara göre genelde cevher (öz) anlamında kullanılan nefis kelimesi, tasavvufçulara göre ise genel olarak kulun kötü huyları, çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olarak kullanılmıştır.

Yine tasavvufçulara göre bu mahallin her türlü kötülükten, hastalıklardan, kötü alışkanlıklardan temiz olması ve kişinin nefsinin eğitmesi gerekir. Bu eğitimde de bir süreç vardır. Bu süreç genellikle aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanır: Nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülhime, nefis-i mütmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziyye ve nefis-i kâmile. Derece derece yükselerek kendi iç hayatına yönelen nefis, Kur'an-ı Kerim'in "cennetime gir" hitabına mazhar oluncaya kadar ahlâkî mânâda bir tekâmül geçirir. Nefs "emmâre" olarak girdiği bu hayatın sonunda "kâmile" sıfatına ulaşır.

Mutasavvıflar nefsin halleri, makamları, mertebeleri, üzerinde dikkatle durmuşlardır. Bu makamlarla ilgili olarak da şöyle bir tarif yapmışlardır: Eğer nefis, şehvetinin emrine girer, ona uyar, onu dinler, onun hükmü altında bulunursa, buna emmâre denir. Eğer nefsin emrettiklerini yapmayıp Hakk'a tâbi olursa ve fakat onda hâlâ, geçici şehvetlere istek varsa, ona levvame derler. Bu istekler de gidip nefsin emrettiği kötülüklerle çatışmaya girip galip geldiyse, buna mülhime denir. Eğer nefis-i şehvâniyyenin hükmünden çıkıp, kulluk makamına geldiyse ve şehvetleri tamamen unuttuysa, buna mutmainne denir. Bundan yukarı çıkıp, makamları nazarından düşürdüysen ve bütün muratlarından geçip fâni olduysa, buna razıye denir. Bu hâli kemâl bulduysa Allah katında makbul ve insanlar yanında kalplerin sevgilisi olduysa buna marziyye adı verilir. Eğer bütün kemâl sıfatları ile sıfatlandıysa ve kulları irşad için, halka dönmekle görevlendirildiyse buna kâmile denir.

Kişi nefsin bu kademelerini tek başına aşamaz. Bu yollarda ilerleyebilmek için mutlaka bir rehber olması gerekir. Bu rehberde mürşid-i kâmil. Mürşid-i kâmil seyr-i sülûk yolundaki sâlike yol gösterir. Eski alışkanlıklarından vazgeçirmeye çalışarak onu

karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Bu yolda sâlikin, mürşid-i kâmile tam bir ihlâsla ve samimiyetle bağlanması gerekir.

Kur'an-ı Kerim'i rehber, Hz. Peygamber (s.a.v)'i örnek, Allah dostlarını mürşit edinen sâlik, birinci mertebeden yedinci mertebeye doğru yol aldıkça nefsinin zulmünden, şeytanın şerrinden ve her türlü kötülükten emin olur. Nûrânî bir yolda ilerlemenin sevinci ve coşkusuyla her şeyi yoktan vareden, inanlar için ebedîlik yurdu cenneti hazırlayan sevgiliye, en sevgiliye, Yüce Mevla'ya ulaşır.

KAYNAKÇA

Afifi, Ebu'l Ala, *Muhyiddin İbnu'l Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, Çev: Mehmet Dağ, Ankara İlahiyat Yayınları, Ankara, 1975.

Akgündüz, Ahmet- Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osav Yayınları, İstanbul, 1999.

Aktaş, Hamza, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Nefis Kavramı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Akot, Bülent, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" Adlı Risâlesi ve Tahlili", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2011, cilt: XXII, sayı: 3, ss. 167-168.

Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı (Düşünce Eserleri Dizisi)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997.

_____, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, Cimtaş Matbaası, İstanbul, 1981.

_____, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara İlahiyat Yayınları, Ankara, 1986.

Alper, Hülya, "Mukarrebîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2006, cilt: XXXI, ss. 128-129.

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Atay, Hüseyin, "Nefis", A.Ü.İ.F. Dergisi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997, cilt: XXXVII, sayı:1. s.1.

Ateş, Süleyman, "Kutub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2002, cilt: XXVI, ss. 498-499.

Aydın, Hüseyin, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matbaacılık, Ankara, 1976.

Ayni, Mehmet Ali, "Nefs Kelimesinin Mânâları", *Dârülfunûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1930.

Bingöl, Abdulkuddûs, "Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Kırıkkale, 1993, sayı: 9, ss. 14-20.

Bilgin, Mustafa, "Ahmed b. Âsım el- Antâkî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1989, cilt: II, s. 44.

Blachere, Regis, "Nefis Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar", Çev: Sadık Kılıç, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1982, sayı: 5, ss. 189-196.

Canbulat, Mehmet, "Nefs-i Emmâre", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2006, s. 523.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2005.

Cevziyye, İbn Kayyim, *Nefs Terbiyesi (Tıbbü'l-Kulûb)*, Karınca-Polen Yayınları, İstanbul, 2001.

Çağrııcı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurumî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2000, cilt: XXI, s. 305-311.

Çatak, Adem, "Şeyh İslam'ın Mu'înü'l-Mürîd Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/2 Spring 2012, s. 287.

Çavuşoğlu, Hayrunnisa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştirdiği Çevre, Hayatı, Eserleri", *192. Ölüm Yılı Dönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, ss. 58-68.

Çelebioğlu, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Çelik, Muhammed İktbal, *Mârifetnâme'de Tabiat İlimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Çelikoğlu, Şahver, *Nefs Tezkiyesi Kendini Arıtma*, Mârifet Yayınları, İstanbul, 2003.

Çetin, İsmail, *Terbiye-i Nefs*, Dilara Basımevi, Isparta, 2008.

Dalkılıç, Mehmet, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayınları, İstanbul, 2004.

Demirci Kürşat, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, cilt: XVIII, İstanbul, 1998, s. 340-341.

Destgayb Hüseyin, *Nefs-i Mutmainne*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

Diclehan, Şakir, "İbrahim Hakkı ve Felsefesi", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63.

Doğanay, Esen, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Rûhu's-Şürûh*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

E.E. Calverley, "Nefis" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, cilt: 9, ss. 178-183.

Ergül, Adem, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk- Erkam Yayınları, İstanbul, 2000.

Erdem, Hüsameddin, "Mârifetnâme'ye göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2005, sayı: 19, ss. 7-16.

Eren, Hikmet, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 1- 38.

Eren, Şadi, *Olaylar ve Örneklerle Nefis Terbiyesi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011.

Esin, Kahya, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: XL, Sayı:1, ss. 371-372.

Fragar, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh*, Çev: İsmail Kapaklıkaya, Ravza Matbaası, İstanbul, 2010.

Gazalî, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Tercüme: Ali Arslan, Haşmet Matbaası, İstanbul, 1979, cilt: VI.

Güneş, Mustafa, "Tasavvuf Kültüründe İntikam (Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği)", *Acta Turcica (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi)*, 2011, yıl:3, sayı: 1/2, ss. 359-367.

Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.

Gökpınar, Perihan, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâmesin'de Tasavvufî Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Havva, Said, *Ruh Terbiyemiz*, Çev: İ.Sarmış - M. Sait Şimşek, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1995.

İbrahim Hakkı, Erzurumlu, *Mârifetnâme*, Tercüme: Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999.

İbrahim Hakkı, Erzurumlu, *Mârifetnâme*, Neşreden: Kırîmî Yusuf Zîya, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1330.

İbrahimhakkıoğlu, Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve iki torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, Ankara, 2001.

İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tadil Matbaası, İstanbul, 1973.

İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk ile An Seyretmek*, Sûfî kitap, İstanbul, 2012.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Eski ve Yeni Astronomi", *Doğumunu 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 39.

İnan, M. Rauf, "Mârifetnâme", *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, ss. 37-49.

İttihat İlmî Araştırma Heyeti, *İslam Prensipleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, s. 1535.

Karahan, Abdülkadir, "Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı", *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, s. 28-36.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, "Fenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1995, cilt: XII, s. 333-335.

Karadeniz, Hayrettin, "*Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

Karışman, Selma, "Global Dünyanın Meydan Okuyuşları Karşısında Bir Değerler Sistemi Olarak Mârifetnâme'nin Önemi", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, ss.77-86.

Kazar, Mehmet, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2001, sayı:16, ss. 333-350.

Kaval, Musa, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uşak, 2011, 4/2, ss. 149-163.

Kuşeyrî, Abdulkerim, *Kuşeyri Risalesi*, Hazırlayan: Ali Arslan, Alperen Yayınları, Ankara, 2003.

Muhâsibî, el-Hâris, *Er-Riâye (Nefs Muhasebesinin Temelleri)*, çev: H. Küçük-Ş. Filiz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.

_____, *Nefsin Terbiyesi*, Çev: Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul, 2011.

Onat, Hasan, "İbâhiyye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1999, cilt: XIX, s. 252-254.

Özgen, Nurettin, "Siirt'in İnanç Turizmi Mekânları: Ziyaret (Veysel Karani) ve Tillo (Aydınlar) Örnekleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum, 2012, cilt: XVII, sayı:27, ss. 251-272.

Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18.Yüzyıl]*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Özalp, Ahmet, "Nefs", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000, s.196.

Özgül, Ahmet Necati, *Nefs-i Emmâre*, Akçağ Yayınlar, Ankara, 2005.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1993.

Pekcan, Uğur, *Nefisi Muhasebesi*, Menhec Yayınları, Konya, 2013.

Revnakoğlu, Cemalettin Server, "Erzurum'un Büyük Fikir ve İlim Adamlarından İbrahim Hakkı'nın Soy Kökü ve Ana Tarafı", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Yayınları, 2003, ss. 155-168.

Sarı, Hayrullah, *Kur'an'da Nefs Tezkiyesi*, Star Ofset Matbaa, Konya, 2007.

Sarı, Mevlüt, *el- Mevârid Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar Yay., İstanbul, 1982.

Saruhan, Müfit Selim, İbn Kemmûne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, Yıl: 6, sayı: 15, ss. 289-300.

Selvi, Dilaver, *Kulun Yolculuğu Mi'rac ve Nefs Terbiyesi*, Semerkan Yayınları, İstanbul, 2010.

Serin, Muhittin, "Ahmed Efendi, Mestçizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1989, cilt: II, s. 60.

Sofyalı Bâlî Efendi, *7 Makam 7 Nefs Allah Yolunda Mertebeler ve Nefsin Halleri*, Hayy Kitap, İstanbul, 2011.

Sühreverdî, Şihâbuddîn, "*Gerçek Tasavvuf*" (*Avârifü'l- Meârif*), Çeviren: Dilaver Selvi, Semerkant Yayınları, İstanbul, 2007.

Sülemi, Ebu Abdurrahman, *Nefsin Ayıpları*, Tercüme: Mehmet Ali Kara, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Tirmizi, Hâkim, *Kalbini Bul*, Çev: Hacı Bayram Beşer, Hayy Kitap, İstanbul, 2013.

Toksöz, Hatice Meryem, *Kûtu'l Kulûb'da Nefs ve Tekâmülü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Tutgun, Abdullah, *Tehâfütlere Göre Nefs ve Ahiret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011.

Türker, Ömer, "Nefis" (İslam Düşüncesi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2006, cilt: XXXII, s. 529.

Uludağ, Süleyman, *Kuşeyrî Risalesi (Tasavvuf İlmine Dair)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.

_____, "Hitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1998, cilt: XVIII, s. 163

_____, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2006, Cild: 32, s. 526-529.

Ünal, Arif, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetneme'sinde ki Kozmolojik Görüşlerin Analiz ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Yaşar, Selâhaddin, *Mârifetnâme Müellifi Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2012.

Yazıcı, Turgay, *Gazzali'de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar (Ruh, Kalp, Akıl, Nefs)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2014.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, ŞuraYay., İstanbul, 1993, cilt: VIII, s. 177.

Yıldız, Adem, *İmam Gazzali'ye Göre Nefis ve Nefis Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009.

Yüksel, Emrullah, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1993, sayı. 11, ss.1-7.